

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ & ΙΣΤΟΡΙΑ»**

Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ: ΑΞΙΑ ΚΑΙ ΑΞΙΑΚΗ ΜΟΡΦΗ

Διπλωματική Εργασία

Μιχάλης Κάκος – Βαλλής

ΑΜ: 1117Μ041

Τριμελής Επιτροπή: Γιώργος Φουρτούνης (Σύμβουλος σπουδών)

Νίκος Φούφας

Θανάσης Γκιούρας

Αθήνα 2020

Ευχαριστίες

Κατ' αρχάς θα ήθελα να ευχαριστήσω τους Νίκο Φούφα και Γιώργο Φουρτούνη, τους δύο συμβούλους σπουδών μου, για την στήριξη τους σε όλη τη διάρκεια των σπουδών μου και ειδικά για τη συμβολή τους στη διπλωματική μου εργασία. Οφείλω επίσης τις ευχαριστίες μου στον καθηγητή Θανάση Γκιούρα για τα πολύτιμα και διαφωτιστικά του σχόλια. Επιπλέον θέλω να ευχαριστήσω τους συμφοιτητές και τις συμφοιτήτριές μου για το χρόνο που περάσαμε μαζί, για τις συζητήσεις μας εντός και εκτός του πανεπιστημίου.

Τέλος, τις ευχαριστίες μου στις συντροφισσες και τους συντρόφους μου από τη Ν. Ιωνία για όλα τα μικρά καθημερινά πράγματα που περνάμε μαζί. Για τις συζητήσεις μας, τις ανησυχίες και τα όνειρά μας, για τους στόχους και τους αγώνες μας. Σε όλες και όλους που σκεφτόμαστε, αγωνιούμε, παλεύουμε για μια ριζική αλλαγή στην καθημερινότητα όλων μας, για ένα ξερίζωμα και μια πραγματική μεταμόρφωση των κοινωνικών μας σχέσεων. Στη Μαρίνα, στο Γιώργο, στην Αθηνά, στους Νίκους, στην Αντιγόνη, στον Στέφανο, στον Άκη, στον Ντίνο, στη Μαρία, στο Θοδωρή και στη Μαριάννα...

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	7
Κεφάλαιο 1	15
Μεθοδολογικά ζητήματα της κριτικής στην πολιτική οικονομία. Η συμβολή της εγγελιανής Λογικής στο μαρξικό έργο.	15
1.1: Βασικές Έννοιες και Σχήματα του Πρώιμου Μαρξικού Έργου.....	16
1.2. <i>Grundrisse</i> : Μέθοδος έρευνας και μέθοδος παρουσίασης. Η αναπαραγωγή του συγκεκριμένου στην σκέψη	24
1.3: Η συστηματική διαλεκτική του Κεφαλαίου	30
1.3.1. <i>Η διττή πτυχή του κεφαλαίου: παρουσίαση και κριτική</i>	31
1.3.2 <i>Η παρουσίαση του κεφαλαίου ως συστηματική διαλεκτική</i>	33
1.3.3. <i>Κατανοώντας τον φετιχισμό του κεφαλαίου: ιδεατός κόσμος και υλικές σχέσεις</i>	39
Κεφάλαιο 2	46
Η θεωρία της αξιακής μορφής (value – form theory).....	46
2.1. Η κυκλική διαδρομή της παρουσίασης του <i>Κεφαλαίου</i>	47
2.1.1. <i>Ο κύκλος της παρουσίασης της αξίας στο 1^ο κεφάλαιο του Κεφαλαίου:</i> <i>Erscheinen – Wertsubstanz – Erscheinungsform</i>	50
2.2. Η προβληματική της εργασίας: Εργασία ενσαρκωμένη στα εμπορεύματα ή εργασία που παρασταίνεται στα εμπορεύματα	55
2.2.1. <i>Η ρικαρδιανή πρόσληψη της κατηγορίας της εργασίας</i>	57
2.2.2. <i>Η αφηρημένη εργασία ως έμπρακτη αφαίρεση ή αφαίρεση στην πράξη</i>	61
2.3. Η ανάλυση της αξιακής μορφής.....	67
2.3.1. Απλή, μεμονωμένη ή τυχαία αξιακή μορφή: x εμπόρευμα $A = y$ εμπόρευμα B	71
2.3.2. <i>Από την ολική στην γενική μορφή της αξίας</i>	75
2.3.3. <i>Η χρηματική μορφή</i>	78
Κεφάλαιο 3	83
Ο ανεστραμμένος κόσμος του <i>Κεφαλαίου</i>	83

3.1: Ο φετιχιστικός χαρακτήρας του εμπορεύματος και η κυριαρχία του ανεστραμμένου κόσμου.....	84
3.1.1. Φετιχιστικός χαρακτήρας και φετιχισμός της μορφής	85
3.1.2. Η μετάβαση από την αξιακή μορφή ως μέσο στην αξία ως αυτό-σκοπό.....	89
3.1.3. Η εσωτερική αντίφαση της διαδικασίας $X-E-X'$	93
3.1.4. Η κίνηση αυτο-σχετισμού της αξίας	97
3.2. Η υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο.....	101
3.2.1. Η έννοια της υπαγωγής.	102
3.2.2. Τυπικότητα και πραγματικότητα της υπαγωγής.....	104
3.2.3. Ο φετιχισμός του κεφαλαίου.....	109
3.3. Ταυτόχρονη προϋπόθεση και αποτέλεσμα της συστηματικής διαλεκτικής του Κεφαλαίου: η ταξική σχέση.....	111
3.3.2. Τα όρια της συστηματικής διαλεκτικής.....	114
Συμπεράσματα	119
Βιβλιογραφία	126

Εισαγωγή

Ο Μαρξ υπήρξε αρκετά σαφής ως προς το σημείο της διαφοροποίησης της μεθόδου που ακολούθησε στο *Κεφάλαιο* από το σύνολο της υπόλοιπης κλασσικής οικονομικής παράδοσης. Στο 5ο μέρος του πρώτου κεφαλαίου του 1ου τόμου του *Κεφαλαίου* σημειώνει: «Η πολιτική οικονομία έχει μεν αναλύσει, αν και με ατελή τρόπο, την αξία και το αξιακό μέγεθος και έχει ανακαλύψει το περιεχόμενο που κρύβεται σ' αυτές τις μορφές. Ποτέ δεν έθεσε όμως το ερώτημα γιατί αυτό το περιεχόμενο λαμβάνει αυτή τη μορφή, γιατί δηλαδή η εργασία παρασταίνεται στην αξία, και το μέτρο της εργασίας παρασταίνεται μέσω της διάρκειάς της στο αξιακό μέγεθος του εργασιακού προϊόντος»¹ Στο παραπάνω απόσπασμα ο Μαρξ αναφέρεται ευθέως στην εργασιακή θεωρία του Ρικάρντο, που στο βιβλίο του «οι αρχές της πολιτικής οικονομίας και της φορολογίας», στο πρώτο κιόλας κεφάλαιο, έχει ήδη εισάγει την αξία ως «την ποσότητα της εργασίας που ενσωματώνεται στα εμπορεύματα»².

Με βάση το παραπάνω θα μπορούσαμε να εντάξουμε τον Μαρξ στο πλαίσιο της ρικαρδιανής παράδοσης, καθώς και ο ίδιος, όπως ευρέως υποστηρίζεται, διατηρεί με κάποιες –αν και σημαντικές– παραλλαγές τον πυρήνα της ρικαρδιανής εργασιακής θεωρίας. Το σύνολο της μαρξιστικής παράδοσης, με μικρές εξαιρέσεις³ επέμεινε σε μια τέτοια προσέγγιση του μαρξικού έργου, κάτι που την οδήγησε και στην υιοθέτηση συγκεκριμένων θέσεων επί της κριτικής του καπιταλισμού, του σκοπού και της μορφής της ταξικής πάλης στο εσωτερικό του. Επί της ουσίας, επιμένοντας πως η θεωρία της αξίας στον Μαρξ ολοκληρώνεται στα δύο πρώτα μέρη του πρώτου κεφαλαίου⁴ και θεωρώντας πως η ανάλυση της αξιακής μορφής και ο φετιχιστικός χαρακτήρας του εμπορεύματος συνιστούν απλές προσθήκες στην ήδη ολοκληρωμένη θεώρηση της αξίας, έλαβαν ως οντολογική προϋπόθεση την εργασία ως ουσία της αξίας η οποία και ενσαρκώνεται στα εμπορεύματα. Μέσω μιας τέτοιας ανάγνωσης επιβεβαιώνεται και ο ρόλος του προλεταριάτου εντός της ταξικής πάλης, ο ρόλος δηλαδή ενός ιστορικού υποκειμένου που πρέπει, σύμφωνα με τον ιστορικό του

¹ K. Marx 2016 [1867], σ. 60.

² D. Ricardo 2002 [1817], σ. 13.

³ Τέτοιες εξαιρέσεις αποτέλεσαν κατά κύριο λόγο οι: I.I. Rubin, E. Pashukanis και G. Lukacs.

⁴ H. G. Backhaus 1980, σ. 100.

προορισμό, να ανατρέψει τις συνθήκες εκμετάλλευσης που επικρατούν στον καπιταλισμό.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να αναδείξει, μέσω μιας επιστροφής και ανάγνωσης του μαρξικού κειμένου, τα λεπτά, αλλά ουσιαστικά, σημεία διαφοροποίησης με το σύνολο αυτής της παράδοσης. Θεωρούμε πως στην επεξεργασία της αξιακής μορφής, βρίσκεται το βάθος και η δυναμική της μαρξικής κριτικής του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής. Από την ανάλυση της αξιακής μορφής προκύπτει η διαδικασία κυριαρχίας των κοινωνικών μορφών της αξίας επί των κοινωνικών σχέσεων στον καπιταλισμό. Για τον Μαρξ η αξία δεν αποτελεί την ενσάρκωση της εργασίας στο εμπόρευμα, κάτι που θα σήμαινε μια ουσία αμετακίνητη ως υπόστρωμα των μορφών στις οποίες εμφανίζεται. Η αξία είναι μια κοινωνική σχέση που υποαστασιοποιείται και κινείται ως αυτόματη διαδικασία μέσω των διάφορων μορφών εμφάνισής της – εμπόρευμα, χρήμα, κεφάλαιο. Μέσω μιας τέτοιας ανάλυσης μπορούμε να εντοπίσουμε την ίδια τη δυναμική των κατηγοριών εντός του συστήματος και μια δυναμική ανάπτυξη αυτών των κατηγοριών, και ακόμη πιο σημαντικά μια δυναμική αυτό-κίνησής τους.

Ο ισχυρισμός του Μαρξ πως «τα άτομα κυριαρχούνται από αφαιρέσεις»⁵ συμπυκνώνει τον ισχυρισμό για την κυριαρχία της μορφής. Ενώ δηλαδή στην κλασσική εργασιακή θεωρία του ορθόδοξου μαρξισμού το οντολογικό περιεχόμενο της εργασίας μένει αναλλοίωτο και απομένει το υποκείμενο της εργασίας, το προλεταριάτο, να συνειδητοποιήσει τον ρόλο του ως παραγωγό του πλούτου ανατρέποντας έτσι και τις ταξικές εκμεταλλευτικές σχέσεις, μέσω της ανάλυσης της αξιακής μορφής ο ισχυρισμός αυτός καταρρίπτεται. Η ίδια η μορφή θέτει το περιεχόμενο ως δικό της περιεχόμενο. Η εργασία ως αφηρημένη εργασία δεν προϋπάρχει από την κατηγορία της αξίας ως ουσία της, ως περιεχόμενό της. Η ίδια η κίνηση της αξίας, κατά την αξιοποίηση του εαυτού της, θέτει την αφηρημένη εργασία ως περιεχόμενό της. Η αξιοποίηση του κεφαλαίου είναι αυτό-σκοπός στο καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής. Η αφηρημένη εργασία συνιστά έτσι την κοινωνική μορφοποίηση της ανθρώπινης δραστηριότητας και τη μετατροπή της σε μέσο για την απεριόριστη αύξηση της αξίας.

Μια τέτοια ανάγνωση του μαρξικού έργου γέννησε και την ανάγκη της επανεξέτασης της μεθόδου που ακολούθησε ο Μαρξ στην κριτική του. Από εδώ

⁵ K. Marx 1990 [1857-8], σ. 115.

προκύπτει και η ανάγκη επανεξέτασης της σχέσης του Μαρξ με τον Χέγκελ, και συγκεκριμένα με την *επιστήμη της Λογικής*. Στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας εξετάζονται κάποια καίρια σημεία της πορείας ανάπτυξης της μαρξικής μεθόδου. Μπορούμε να διακρίνουμε τρεις σταθμούς σε αυτή την πορεία: πρώτον τα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά χειρόγραφα του 1844*. Εκεί ο Μαρξ, αν και ακόμα ενταγμένος στην παράδοση των ρικαρδιανών σοσιαλιστών⁶, θα σημειώσει δύο βασικά ζητήματα που φαίνεται, αν και με σημαντικές παραλλαγές, να τον ακολουθούν μέχρι και το ώριμο έργο του: το ζήτημα της αφαίρεσης, ειδικώς την αφηρημένη εργασία ως κοινωνική μορφή, και την έννοια της αλλοτρίωσης. Ως προς το πρώτο σημειώνει απέναντι στον Hegel: «Ο Hegel στέκει στην σκοπιά των σύγχρονων οικονομολόγων. Συλλαμβάνει την εργασία ως την επιβεβαιωμένη ουσία του ανθρώπου· βλέπει μόνο τη θετική πλευρά της εργασίας, όχι την αρνητική της. Η εργασία είναι το δι' ευατόν - γίνεσθαι του ανθρώπου εντός της αλλοτρίωσης ή ως αλλοτριωμένου ανθρώπου»⁷. Ως εργασία ο Μαρξ εννοεί την αλλοτριωμένη εργασία και με αυτό τον τρόπο μας επιτρέπει να σημειώσουμε πως, από πολύ νωρίς, έχει θέσει τις βάσεις για μια αποτύπωση της εργασίας ως ειδικά κοινωνικής μορφής εντός της καπιταλιστικής κοινωνίας. Για την έννοια της αλλοτρίωσης έχουν υπάρξει εκτεταμένες θεωρητικές συζητήσεις σχετικά με το αν το σχήμα διατηρείται ή εγκαταλείπεται στο ώριμο μαρξικό έργο. Δεν αποτελεί σκοπό της παρούσας εργασίας να τοποθετηθεί επί της παραπάνω διένεξης, αλλά μπορούμε να σημειώσουμε με ασφάλεια πως το ζήτημα της κυριαρχίας του αντικειμενοποιημένου κόσμου απέναντι στους πραγματικούς φορείς των κοινωνικών σχέσεων όπως τίθεται εντός του σχήματος της αλλοτριωμένης εργασίας σίγουρα διατηρεί μια κάποια ισχύ στο σύνολο της πορείας της μαρξικής σκέψης.

⁶ Και αυτό υπό την έννοια πως λαμβάνει ως δεδομένη την εργασιακή θεωρία της αξίας του Ρικάρντο, χωρίς βέβαια ακόμα να την αναλύει. Η τοποθέτηση ωστόσο της εργασίας ως ουσιότητας, ως οντολογικού και φυσικού πυρήνα κάθε ανθρώπινης δραστηριότητας υποδεικνύει προς αυτή την κατεύθυνση. Στο σχήμα της αλλοτρίωσης η κατεύθυνση αυτή θα επιβεβαιωθεί, καθώς εκεί ο Μαρξ θεωρεί πως ο αποχωρισμός από την παραγωγική δραστηριότητα της εργασίας και η απώλεια του αντικειμενικού κόσμου που συνεπάγεται, αποτελούν τον πυρήνα των μορφών κυριαρχίας και εκμετάλλευσης στην σύγχρονη κοινωνία.

Αποφεύγουμε εδώ ρητά να χρησιμοποιήσουμε κατηγορίες όπως, εμπόρευμα, αξία, κεφάλαιο μιας και κάτι τέτοιο θα συνιστούσε αναγωγή των *Παρισινών Χειρογράφων* απευθείας στις κατηγορίες του *Κεφαλαίου*. Εδώ απλώς θέλουμε να υποδείξουμε τις αφετηριακές σκέψεις του Μαρξ στο πρώιμο έργο του και πως και αν αυτές ακολούθησαν ή βοήθησαν την πορεία σκέψης του στην ώριμη πλέον κριτική του στα *Grundrisse* και στο *Κεφάλαιο*.

⁷ K. Marx 2014 [1844α], σ. 296.

Δεύτερος σταθμός είναι τα *Grundrisse*. Εδώ, αν και ο Μαρξ αναφέρει πως θα αφιέρωνε ένα σημαντικό μέρος στην μέθοδο που ακολουθεί στο *Κεφάλαιο*, δεν καταπιάνεται με αυτό το ζήτημα παρά μόνο στις πρώτες σελίδες του χειρογράφου. Αν και μικρή σε έκταση η αναφορά του αυτή είναι σημαντική ως προς τη διάκριση που προβαίνει ανάμεσα στη μέθοδο έρευνας και στη μέθοδο παρουσίασης. Η αφαίρεση από μια συγκεκριμένη ολότητα που έχουμε μπροστά στα μάτια μας και η αναπαραγωγή-ανασυγκρότηση αυτής της ολότητας από τις πλέον αφηρημένες κατηγορίες προς τις συγκεκριμένες, μέθοδος που οδηγεί στην «αναπαραγωγή αυτής της ολότητας στην σκέψη»⁸ και στο διαφωτισμό της εσωτερικής της συνάφειας, ανοίγει το δρόμο για την τελική επεξεργασία της μεθόδου του *Κεφαλαίου*. Αυτός είναι και ο τρίτος και τελικός σταθμός της μαρξικής μεθόδου. Η μέθοδος της συστηματικής διαλεκτικής. Η κίνηση συντελείται εντός του συστήματος και η παρουσίαση (*Darstellung*) προχωράει «μέχρι να φθάσει το στάδιο της πραγματικότητας όπου οι συνθήκες ύπαρξης έχουν προσδιορισθεί έτσι όπως πραγματικά είναι, συγκεκριμένες αυτό-αναπαραγόμενες χωρίς την ανάγκη εξωτερικών προσδιορισμών»⁹. Το σύστημα έτσι, μέσω της διαλεκτικής κίνησης των κατηγοριών, φαίνεται σαν να κινείται από μόνο του¹⁰, πλήρως αποχωρισμένο από τον ανθρώπινο παράγοντα.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας καταπιάνεται με την ανάλυση της αξιακής μορφής. Το πρώτο ζήτημα που μας απασχολεί σε αυτό το σημείο είναι εκείνο της εργασίας. Θεωρούμε πως και ο ίδιος ο Μαρξ έθεσε την κατηγορία της εργασίας πολύ νωρίς στο σύστημά του¹¹ οδηγώντας σε μια σειρά από συγχύσεις ως προς το

⁸ Κ. Marx 1990 [1857-8], σ. 66.

⁹ G. Reuten 1993, σ. 92-93.

¹⁰ Το παραπάνω, δηλαδή η πρόσληψη ότι οι έννοιες από μόνες τους δημιουργούν την κίνηση του συστήματος μπορεί να χαρακτηριστεί και ως η εγγεληνή αυταπάτη. Ο Χέγκελ θεωρούσε πως η ίδια η δυναμική των λογικών κατηγοριών μπορεί από μόνη της να οδηγήσει το σύστημα, μέσω των δυαδικών σχέσεων και αντιφάσεων, μέχρι το τελικό στάδιο, δηλ. την Ιδέα. Ο Μαρξ θεωρεί πως αυτή η αυταπάτη προσιδιάζει στην αυταπάτη των ανθρώπων στον καπιταλισμό. Στον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου* σημειώνει: «Έτσι, αν και μόνο μορφές της σκέψης, οι κατηγορίες της αστικής οικονομίας είναι κοινωνικά έγκυρες και αντικειμενικές. Έχουν τον χαρακτήρα ενός αυτόματου συστήματος, αν και το χαρακτηριστικό το οποίο έχουν τα χρήσιμα αντικείμενα, δηλ. να είναι αξίες, είναι τόσο ανθρώπινο κοινωνικό κατασκεύασμα όσο και η γλώσσα.»

Για την ισχύ της εγγεληνής αυταπάτης και την αναπαραγωγή της στη συνείδηση μέσω της κυριαρχίας των μορφών της αξίας βλ. και P. Mattick Jr. 1993.

¹¹ Η επιλογή αυτή του Μαρξ να διατηρήσει ένα πυρήνα της εργασιακής θεωρίας μπορεί να ερμηνευθεί ίσως από επιλογή πολιτικής θέσης. Μπορούμε με βεβαιότητα να υποστηρίξουμε πως η ανάλυση της αξιακής μορφής για τον Μαρξ αποτελεί το σημείο κλειδί της συστηματικής διαλεκτικής του *Κεφαλαίου* (κάτι που άλλωστε υποστηρίζει και ο ίδιος στο κεφάλαιο για το φετιχιστικό χαρακτήρα του εμπορεύματος). Σίγουρα όμως δεν αποτελεί αναγκαιότητα η επαρκής ερμηνεία της

πραγματικό ρόλο που επιτελεί η εργασία εντός του σχήματός του. Εδώ μας απασχολεί η αντιπαράθεση ανάμεσα στην «ενσάρκωση της εργασίας στα εμπορεύματα» και στην «εργασία που παρασταίνεται στα εμπορεύματα». Τα δύο παραπάνω (ενσάρκωση και παράσταση) αποτελεί, όπως πολύ εύστοχα σημειώνει ο C. Arthur, ζήτημα μεταφραστικής απόδοσης του γερμανικού όρου *Darstellung*. Το ζήτημα βέβαια που προκύπτει είτε λόγω μεταφραστικής σύγχυσης, είτε λόγω ερμηνευτικής προσέγγισης είτε πολιτικής θέσης, θέτει μια σειρά από αναγκαία συμπεράσματα ως προς την πραγμάτευση της ανάλυσης της αξιακής μορφής που έπεται. Η διάκριση στην πρόσληψη της εργασίας ως μιας φυσικοποιημένης κατηγορίας από τη μία πλευρά ή ως μιας αφαίρεσης στην πράξη¹² από την άλλη, στρέφει και την προσέγγιση της κατηγορίας της αξίας, άρα και του κεφαλαίου στη συνέχεια, προς διαφορετικούς δρόμους. Δική μας επιλογή είναι μια επιλογή παρόμοια με εκείνη που ακολουθάει ο C. Arthur στο «The new dialectics and marx's capital»¹³, όπου και προσεγγίζει την ανάλυση της αξιακής μορφής με όρους μιας συστηματικής διαλεκτικής καθαρών μορφών. Εδώ η αξία απαγκιστρώνεται από οποιοδήποτε προϋποτιθέμενο περιεχόμενο, όπως εκείνο της εργασίας. Αντ' αυτού αποτελεί μια θεμελιωτική κατηγορία σε μια προοδευτικά αυτοσυγκεκριμενοποιούμενη και αυτοθεμιλιούμενη διαλεκτική, στην οποία οι εσωτερικές αντιφάσεις παράγουν την κίνηση από τη μια κατηγορία στην επόμενη.

Ο ρόλος της εγγελιανής *Λογικής* σε αυτό το σημείο, και κατά βάση της *Λογικής της Ουσίας*, είναι τεράστιος. «Η ουσία πρέπει να εμφανιστεί»¹⁴ αποτελεί τη λογική πορεία που ακολουθείται στην ανάλυση της αξιακής μορφής. Η αξία εδώ νοείται, ως αφαίρεση από την ολότητα των κοινωνικών σχέσεων, μια αντανάκλαση (*Reflektion*) των τελευταίων. Ο Μαρξ ακολουθεί κατά την παρουσίαση της μορφής της αξίας το

αξιακής μορφής για την κατανόηση των συνθηκών εκμετάλλευσης της εργασίας στον καπιταλισμό. Το παραπάνω μπορούμε να το εντοπίσουμε και στο *Μανιφέστο*, ένα κείμενο που προορίζονταν αποκλειστικά για τις ανάγκες του εργατικού κινήματος της εποχής. Η ανάλυση του Μαρξ εκεί μπορεί να θεωρηθεί από απλουστευμένη μέχρι εκλαϊκευμένη. Και πράγματι, μέχρι και μια ρικαρδιανή κατανόηση της θεωρίας της αξίας μπορούσε να θεωρηθεί επαρκής για την υπόδειξη των ταξικών σχέσεων εκμετάλλευσης. Δεν μπορεί να ερμηνεύσει όμως την ίδια τη δυναμική της σχέσης, μια δυναμική σχέση που κινείται εντός των κατηγοριών του καπιταλιστικού συστήματος. Η ανάγκη επανερμηνείας λοιπόν της ταξικής σχέσης και η ανάλυση των αναγκών συνθηκών κατάργησής της θα πρέπει να εντοπιστούν αλλού. Εδώ θεωρώ πως έχει πολλά να συνεισφέρει η ανάλυση της αξιακής μορφής.

¹² Για την εργασία ως μια αφηρημένη εργασία στην πράξη (ως πρακτική αφαίρεση) βλ. P. Murray 2016.

¹³ C. Arthur 2002.

¹⁴ G. F. Hegel 1998 [1812-16], σ. 228.

κυκλικό σχήμα Sheien – Wesen (Wertsubstanz) – Ersheinung¹⁵. Στην αρχή έχουμε μπροστά μας μια επιφαινόμενη και επουσιώδη απλή συσχέτιση μεταξύ δύο ποιοτικά ανόμοιων πραγμάτων (ανταλλακτική αξία δύο εμπορευμάτων). Το επιφαινόμενο αυτό (Sheien) αντανακλά βέβαια την ουσιώδη συσχέτιση μεταξύ των δύο· δύο ποιοτικά ανόμοια προκειμένου να εξισώνονται πρέπει να ανάγονται σε μια κάποια κοινή ουσία που μπορεί να τα καθιστά ίσα. Οδηγούμαστε έτσι στον ουσιώδη προσδιορισμό της αξιακής υπόστασης (Wertsubstanz), στην αφαίρεση των ποιοτικών στοιχείων των πραγμάτων και στην αναγωγή τους σε μια αφηρημένη ισότητα. Η αξία όμως, αν είναι να έχει μια κάποια πραγματικότητα θα πρέπει να εμφανίζεται στον αντικειμενικό κόσμο των πραγμάτων. Αυτή η εμφάνιση συνιστά την αναγκαιότητα του χρήματος ως άμεση μορφή εμφάνισης της αξίας (Ersheinung και Erscheinungsform). Η πορεία κίνησης ακολουθεί το σχήμα μιας συστηματικής διαλεκτικής, δηλαδή την αυτό-κίνηση των κατηγοριών ως μια κίνηση που δημιουργείται εμμενώς στο ίδιο το σύστημα.

Η κίνηση της μορφής συνεπώς εμφανίζεται (erscheinen) ως μια αυτοτελής κίνηση της ίδιας της μορφής καθ' εαυτήν. Η αξία δηλαδή, ως χρήμα που διατηρεί μιαν αυτοτέλεια στον κόσμο των εμπορευμάτων και τους αντιπαρατίθεται ως η καθαρή μορφή εμφάνισης της αξίας, φαίνεται να θέτει η ίδια την διαδικασία κίνησής της. Η αξία υποστασιοποιείται και λαμβάνει χαρακτηριστικά υπερβατικά που προσήκουν στον φετιχιστικό της χαρακτήρα ως μορφή. Στο τρίτο και τελευταίο μέρος της παρούσας εργασίας, μας απασχολεί ακριβώς αυτό το ζήτημα. Η αντιστροφή που επιτελείται εντός της διαλεκτικής της αξιακής μορφής, είναι μια αντιστροφή που θέτει τον κόσμο των αντικειμένων, και μάλιστα τον αφηρημένο χαρακτήρα της κατηγορίας της αξίας, ως κυρίαρχο επί των πραγματικών φορέων των κοινωνικών

¹⁵ Η αφητηρία του 1ου τόμου του *Κεφαλαίου* βρίσκεται στο εμπόρευμα: «ο πλούτος των κοινωνιών εμφανίζεται (erscheinen) ως ένας σωρός εμπορευμάτων». Η πορεία της παρουσίασης έπειτα κινείται στη θεμελίωση της εμφάνισης αυτού του πλούτου στην κατηγορία της αξιακής υπόστασής του (Wertsubstanz) του. Η πρώτη αυτή κίνηση χαρακτηρίζεται ως κίνηση από το φαινόμενο πίσω στην ουσία. Έπειτα ακολουθεί η δεύτερη κίνηση, δηλαδή η προσδιορισμένη πλέον μορφή εμφάνισης (Erscheinungsform) της αξίας στο χρήμα. Η δεύτερη αυτή κίνηση είναι ακριβώς αντίστροφη της πρώτης, δηλαδή κίνηση από την ουσία πίσω στο φαινόμενο. Αποτέλεσμα είναι ο ουσιώδης προσδιορισμός και η θεμελίωση της πρώτης εμφάνισης. Αντίστοιχος κύκλος ακολουθείται και στις λοιπές μαρξικές κατηγορίες. Για παράδειγμα ο γενικός τύπος του κεφαλαίου X-E-X' ο οποίος εμφανίζεται άμεσα (unmittelbar erscheinen) στη σφαίρα της κυκλοφορίας, θεμελιώνεται στην διαδικασία παραγωγής της υπεραξίας, έτσι ώστε να λάβει η φαινομενικά ανεξήγητη διαφορά μεταξύ X και X' το επαρκές της θεμέλιο, την άντληση της διαφοράς ΔX ως την υπεραξία που αντλεί το κεφάλαιο από την παραγωγική του διαδικασία.

Για τα παραπάνω βλ. I. Hanzel 2014.

σχέσεων, των φορέων που δημιουργούν τον αντικειμενικό κόσμο. Η αξία εδώ λαμβάνει τον διεστραμμένο χαρακτήρα ενός αυτοτελούς υποκειμένου που θέτει τον σκοπό του εαυτού του, δηλαδή την αξιοποίηση του εαυτού του ως αξία, ως καθολική και συγκροτητική αρχή της καπιταλιστικής κοινωνίας. Η μορφή αποκτά τον φетиχιστικό χαρακτήρα του υποκειμένου που υπάγει υπό την κυριαρχία του κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα. Υποστηρίζουμε πως ο ανεστραμμένος αυτός κόσμος του κεφαλαίου, αν και συντελείται εντός της συνείδησης, συνιστά ωστόσο μια πραγματική αντιστροφή. Εδώ δικαιώνεται και η φράση του Μαρξ στα *Grundrisse* «τα άτομα κυριαρχούνται από αφαιρέσεις»¹⁶.

Ένα τελευταίο σημείο που πρέπει να αναφερθεί ωστόσο είναι ο χαρακτήρας και η μορφή της ταξικής σχέσης εντός του προαναφερθέντος ανεστραμμένου κόσμου. Για το ζήτημα αυτό ακολουθούμε τον Μαρξ στο 6^ο αδημοσίευτο κεφάλαιο του 1^{ου} τόμου του Κεφαλαίου «τα αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής». «Το χρήμα υπάρχει ως κεφάλαιο μόνο στη σχέση του με το μη-κεφάλαιο, την άρνηση του κεφαλαίου, και μόνο σε σχέση μ' αυτό είναι κεφάλαιο. Η ίδια η εργασία είναι το πραγματικό μη-κεφάλαιο»¹⁷. Το κεφάλαιο πρέπει συνεπώς να αξιώσει την επιβεβαίωση της αλήθειας του ως αλήθεια της κοινωνικής πρακτικής. Πρέπει δηλαδή να υπάγει την εργασία ως το εσωτερικό του Άλλο και ταυτόχρονα να αναπαράγει τον διαχωρισμό μεταξύ κεφαλαίου – μισθωτής εργασίας, διαχωρισμό που αποτελεί και την προϋπόθεσή του. Για να τεθεί το παραπάνω εγελιανά, το κεφάλαιο πρέπει να θέσει την ταξική σχέση, δηλαδή τον εαυτό του ως προϋπόθεσή του. Η αναπαραγωγή της ταξικής σχέσης είναι έτσι μια αυτοθεμελιούμενη διαδικασία του ίδιου το κεφαλαίου. Η ταξική σχέση συνεπώς, άρα και η ταξική πάλη είναι τόσο προϋποθέσεις όσο και αποτελέσματα της συστηματικής διαλεκτικής του κεφαλαίου.

Μέσω της διαλεκτικής της αξιακής μορφής το κεφάλαιο ως αξία κατέστη ένα Υποκείμενο, ένα υποκείμενο όμως που χρειάζεται να συμπεριλάβει την εργασία ως το εσωτερικό του άλλο, ώστε να εξάγει απ' την αξία περισσότερη αξία. Οι εργάτες, ως υποκείμενα ενσωματωμένα στο κεφάλαιο, με «το κεφάλαιο ως το Αυτόματο Φετίχ που δρα ως ένα κυρίαρχο Υποκείμενο, είναι “ελεύθεροι” και “ίσοι”: πρέπει ν' αναγκαστούν να δουλέψουν»¹⁸. Η τυπική ελευθερία και ισότητα της αστικής κοινωνίας αποτελεί στην πραγματικότητα μια μορφή καθυπόταξης, μιας πραγματικής

¹⁶ Ο.π. στην υποσημείωση 5.

¹⁷ K. Marx 1972 [1858], σελ. 503.

¹⁸ R. Bellofiore 2018, σελ. 511.

υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο κατά τρόπο ολοκληρωτικό. Στην πραγματικότητα, παρήχθησε κι αναπαράγεται με τη βία. Εδώ είναι που η διαλεκτική ανάπτυξη φτάνει στα όριά της¹⁹. Και εδώ είναι επίσης το σημείο που μας προσφέρεται η δυνατότητα για τη διάρρηξη της διαλεκτικής. Αν η αντίφαση κεφαλαίου-εργασίας, η ταξική πάλη, αποτελούσε μόνο τον τρόπο κίνησης του κεφαλαίου, η σχέση του κεφαλαίου θα ήταν αναπόδραστη. Κοιτώντας πέρα απ' τον φετιχισμό, βλέπουμε τη δυνατότητα της ρήξης για να την υπερβούμε.

¹⁹ K. Marx 1972 [1858], σελ. 505.

Κεφάλαιο 1

Μεθοδολογικά ζητήματα της κριτικής στην πολιτική οικονομία. Η συμβολή της εγγελιανής Λογικής στο μαρξικό έργο.

Αναφορικά με τη μέθοδο που ακολουθεί ο Μαρξ στο έργο του, και κατά κύριο λόγο εδώ μας ενδιαφέρει η ώριμη κριτική του στην πολιτική οικονομία, θα πρέπει να σημειώσουμε εξ αρχής πως το μαρξικό έργο δεν αποτελεί μια κριτική συνέχιση της κλασσικής πολιτικής οικονομίας αλλά μια ριζοσπαστική ρήξη με την τελευταία. Το ειδικό ενδιαφέρον του Μαρξ, κάτι το οποίο θα αναλυθεί εκτενέστερα στην συνέχεια²⁰, συνίσταται στην επεξεργασία της ειδικά ιστορικής μορφής της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Ο διαχωρισμός του με την πολιτική οικονομία συνίσταται ακριβώς στην πρωτοκαθεδρία αυτής της μορφής με την οποία εμφανίζονται οι κοινωνικές σχέσεις στον καπιταλισμό. Η ριζοσπαστικότητα του μαρξικού επιχειρήματος βασίζεται στην ανάλυση της μορφής εμφάνισης των κοινωνικών σχέσεων και στην ανάλυση των οικονομικών κατηγοριών υπό τη σκοπιά ενός συλλογικού κοινωνικού στόχου, της παραγωγής υπεραξίας ως κομβικό σημείο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.²¹ Αναφορικά με το πρώτο, η συμβολή της εγγελιανής Λογικής είναι τεράστια. Συγκεκριμένα μας απασχολεί η μέθοδος που ακολουθεί ο Μαρξ στην κριτική του απέναντι στο καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής, με αποκορύφωμα το ώριμο έργο του στα *Grundrisse* και στο *Κεφάλαιο*. Πριν όμως αναφερθούμε στην ίδια τη μέθοδο του *Κεφαλαίου*, στη συστηματική διαλεκτική παρουσίαση, θεωρούμε σημαντικό να σημειώσουμε κάποια βασικά σημεία της θεωρητικής σχέσης μεταξύ του Μαρξ και του Hegel όπως αποτυπώνονται στο πρώιμο μαρξικό έργο. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε εξ αρχής πως στην εξέταση της μεθοδολογίας του Μαρξ θα πρέπει να γίνει μια αυστηρή διάκριση μεταξύ των λεγόμενων πρώιμων έργων του (1843-1857) και των ύστερων. Κι αυτό

²⁰ Αναφορικά με την τοποθέτηση του Μαρξ στο σύνολο της κλασσικής πολιτικής οικονομίας βλ. παρακάτω σελ. 24-25.

²¹ P. Murray 2016, σ. 121-3 και 137-8.

όχι γιατί θεωρούμε απαραίτητα πως υπάρχει σαφής τομή μεταξύ των δύο²², αλλά για να αποφύγουμε το λάθος να εφαρμόσουμε κατηγορίες που χρησιμοποιούνται στο *Κεφάλαιο* σε πιο πρώιμα έργα (ένα λάθος που συνήθως ακολουθείται κατά την ανάγνωση των *Παρισινών Χειρογράφων του 1844*).

1.1: Βασικές Έννοιες και Σχήματα του Πρώιμου Μαρξικού Έργου

Στο πρώτο κομμάτι του συγκεκριμένου κεφαλαίου θα προχωρήσουμε σε μια σύντομη αναφορά στο πρώιμο μαρξικό έργο, με μεγαλύτερη βάση στα *Χειρόγραφα του '44* και συγκεκριμένα στο σχήμα της αλλοτρίωσης. Θεωρούμε πως οι έννοιες που χρησιμοποιεί εκεί ο Μαρξ, αν και με μεγάλη διαφοροποίηση, τον ακολουθούν μέχρι και την ύστερη κριτική του.²³ «Η πρώιμη εκτίμηση του Μαρξ για τον Hegel ήταν σχεδόν εξ ολοκλήρου αρνητική. Αργότερα, ωστόσο, καθώς ξεκινούσε να κατασκευάζει την κριτική της πολιτικής οικονομίας υιοθέτησε πλευρές του εγγελιανού μεθοδολογικού σκελετού»²⁴. Πράγματι, στα τρία πρώιμα γραπτά του Μαρξ που θα μας απασχολήσουν, βλέπουμε μια κριτική στάση απέναντι στη μεθοδολογική δομή του εγγελιανού έργου, ωστόσο η πρόσληψη δεν μπορεί να χαρακτηριστεί εξ ολοκλήρου αρνητική. Το εγγελιανό σχήμα ουσίας-φαινομένου θεωρούμε πως επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τον Μαρξ και αποτελεί επίσης ένα από τα βασικά

²² Το ζήτημα περί τομής ή συνέχειας στο μαρξικό έργο είναι ένα θέμα εκτεταμένης συζήτησης με πλούσια βιβλιογραφία που δεν μπορεί να χωρέσει στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας. Ειδικό ενδιαφέρον εδώ παρουσιάζει η επιχειρηματολογία περί υιοθέτησης ή εγκατάλειψης του σχήματος της αλλοτρίωσης στο ώριμο πλέον έργο του *Κεφαλαίου*. Η ανακάλυψη και η έκδοση πολλών πρώιμων γραπτών τη δεκαετία του 1930 τροφοδότησε μια σειρά από προσεγγίσεις με χαρακτηριστικά παραδείγματα, κατά τη γνώμη μου, τους G. Lukacs, I. Meszaros, και L. Althusser.

²³ Ειδική αναφορά θα έπρεπε να γίνει εδώ σχετικά με τη σχέση μεταξύ ουσίας και φαινομένου. Όπως σημειώνει ο C. Arthur στην εισαγωγή του *The dialectics of Labor* και ο H. Reichelt στο *Social reality as appearance*, η αναμέτρηση του Μαρξ με τη *Φαινομενολογία του Πνεύματος* στα πρώιμα γραπτά σηματοδοτεί και την υιοθέτηση του εγγελιανού σχήματος ουσίας και φαινομένου. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας δεν μπορεί να εξαντληθεί ένα τέτοιο επιχείρημα μιας και τα σχήματα της *Φαινομενολογίας* που χρησιμοποιεί και στα οποία ασκεί κριτική ο Μαρξ είναι πολυπληθή σε όλα τα πρώιμα γραπτά του. Μπορούμε ωστόσο να σημειώσουμε με ασφάλεια πως η δυναμική σχέση ουσίας και φαινομένου, ειδικά όπως αναπτύσσεται στο κεφάλαιο της *Φαινομενολογίας* για τον 2^ο υπεραισθητό κόσμο αποτελεί βασικό σημείο που υιοθετεί ο Μαρξ και στο ώριμο έργο της κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Επ' αυτού βλ. H. Reichelt 2005, σ. 39-41.

²⁴ T. Smith 2014, σ. 17.

σχήματα που χρησιμοποιεί και στο ώριμο πλέον έργο του με αποκορύφωμα τη διαλεκτική της αξιακής μορφής.

Η κριτική της εγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου

Στο συγκεκριμένο έργο, το οποίο γράφτηκε το 1843, μπορούν να σημειωθούν μια σειρά από βασικά σημεία κριτικής τόσο απέναντι στην εγελιανή φιλοσοφία του δικαίου όσο και απέναντι στον Feuerbach. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας όμως μας ενδιαφέρει να αναφερθούμε εν συντομία σε ένα συγκεκριμένο σημείο της μαρξικής κριτικής. Σύμφωνα με τον Μαρξ «η κριτική της γερμανικής φιλοσοφίας του δικαίου και του κράτους, η οποία και απέκτησε την μεγαλύτερη συνοχή και την τελική της κατανόηση μέσω του Hegel, είναι η κριτική ανάλυση του μοντέρνου κράτους και της πραγματικότητας που συνδέεται με αυτό»²⁵. Η πραγματικότητα αυτή είναι η καπιταλιστική κοινωνία. Ο Μαρξ εδώ θεωρούμε πως αναφέρεται στην εγελιανή πρόσληψη της σύγχρονης του εμπορευματικής-ανταλλακτικής κοινωνίας. Για τον Hegel, η ανταλλαγή εμπορευμάτων στην αστική κοινωνία διέπεται από τον νόμο της εμπορευματικής ανταλλαγής: ισοδύναμο ανταλλάσσεται έναντι ισοδυνάμου. «Με το να διατηρεί ο καθένας στην ουσιαστική σύμβαση την ίδια ιδιοκτησία, με την οποία προσχωρεί και την οποία ταυτόχρονα αποποιείται, διαφοροποιείται εκείνο το ταυτόσημο παραμένον ως η καθεαυτή υφιστάμενη στο συμβόλαιο ιδιοκτησία από τα εξωτερικά πράγματα, τα οποία αλλάζουν στην ανταλλαγή τον ιδιοκτήτη τους. Εκείνη είναι η αξία στην οποία τα αντικείμενα της σύμβασης, παρά την εξωτερική διαφορετικότητα των πραγμάτων είναι ίσα μεταξύ τους, το καθολικό της σύμβασης»²⁶. Εκείνο το καθολικό, η αξία στην προκειμένη, είναι για τον Hegel ο τρίτος όρος που διαμεσολαβεί τους δύο προηγούμενους, συμφιλιώνοντας τις αντιθέσεις τους.

Κάθε τέτοιος τρίτος διαμεσολαβητικός όρος, όπως η αξία, το χρήμα, το κράτος, αποτελεί τον όρο εκείνο, που ως «ενσάρκωση της διαμεσολάβησης»²⁷ συμφιλιώνει τις προσήκουσες στην ουσία αντιθέσεις. Οι αντιθέσεις που μας ενδιαφέρουν εδώ είναι εκείνες που αναπτύσσονται στην επιφάνεια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή στην εμπορευματική ανταλλαγή καθώς και οι αντιθέσεις στο

²⁵ C. Marx 1970 [1843], σ. 136-7.

²⁶ G. Hegel 2012 [1821], § 77, σ. 119-120.

²⁷ P. Murray 1993, σ. 47.

εσωτερικό της πολιτικής κοινωνίας. Σύμφωνα με τον Μαρξ, και σε αντίθεση με τον Hegel, τέτοιου είδους αντιθέσεις δεν συμφιλιώνονται, αντίθετα θα πρέπει να ξεριζωθούν. Κι εδώ βρίσκεται ο πυρήνας της κριτικής του Μαρξ, τουλάχιστον σε αυτό το σημείο, απέναντι στην εγγελιανή φιλοσοφία του δικαίου: «Η νομοθετική δύναμη, ο μεσαίος όρος, είναι ένα συνονθύλευμα των δύο ακραίων όρων: του κυρίαρχου δικαιώματος και της πολιτικής κοινωνίας, της εμπειρικής ατομικότητας και της εμπειρικής καθολικότητας, του υποκειμένου και του κατηγορουμένου. [...] Ο μεσαίος όρος είναι ένα ξύλινο σπαθί, η κρυμμένη αντίθεση ανάμεσα στο καθολικό και στο ενικό».²⁸ Οι ταξικές αντιθέσεις δηλαδή που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της αστικής κοινωνίας συμφιλιώνονται από τη διαμεσολάβηση ενός ενδιάμεσου όρου, της νομοθετικής δύναμης του αστικού κράτους. Αντίστοιχα, οι αντιθέσεις στη διαδικασία της εμπορευματικής ανταλλαγής²⁹ συμφιλιώνονται εξίσου από το αξίωμα περί ισοδύναμης ανταλλαγής, όπως αυτό εξασφαλίζεται μέσω των νομικά κατοχυρωμένων συμβολαίων. Ο Μαρξ εδώ δεν είναι σε θέση να αναπτύξει τα επιχειρήματα της ώριμης κριτικής του, εκεί όπου η σφαίρα της κυκλοφορίας αποτελεί το φαινόμενο, την αντανάκλαση των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, σημειώνει ωστόσο ευθέως μια κριτική στην αστική θεωρία περί δικαίου. Η επιφάνεια της αστικής κοινωνίας, η περίλαμπρη σφαίρα της κυκλοφορίας που χαρακτηρίζεται από ισότητα και δικαιοσύνη είναι η κατεξοχήν ιδεολογία της αστικής κοινωνίας. Μια ιδεολογία που αναπαράγεται από τα σύγχρονα φιλοσοφικά συστήματα. Η κριτική των συστημάτων αυτών φέρνει στην επιφάνεια σημεία και έννοιες που ανοίγουν το πεδίο μιας πιο ώριμης και συνολικότερης κριτικής της καπιταλιστικής κοινωνίας.

²⁸ K. Marx 1970 [1843], σ.85.

²⁹ Εδώ δεν μπορούμε να σημειώσουμε την βασική αντίθεση που χαρακτηρίζει το ίδιο το εμπόρευμα, εκείνη μεταξύ αξίας χρήσης και αξίας, καθώς, όπως σημειώθηκε, αυτό θα αποτελούσε άμεση εφαρμογή των κατηγοριών του κεφαλαίου σε ένα πρώιμο έργο όπου τέτοιες κατηγορίες ακόμη δεν περιλαμβάνονται στην πλήρη τους έκταση. Αυτό που μπορούμε ωστόσο να σημειώσουμε εδώ είναι η παράβαση του αξιώματος περί σφετερισμού το οποίο ο Μαρξ ήδη αναπτύσσει στα πρώιμα γραπτά του με αποκορύφωμα το σχήμα της αλλοτριωμένης εργασίας. Το επιχείρημα του J. Locke περί σφετερισμού του προϊόντος της εργασίας από το εργαζόμενο υποκείμενο όχι απλώς καταρρέει αλλά αντιστρέφεται, και η αντιστροφή αυτή είναι συγκροτητική στιγμή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Οι εργάτες παράγουν προϊόντα όχι για τον εαυτό τους αλλά για τους καπιταλιστές που μισθώνουν την εργασία τους. Το συμβόλαιο λοιπόν μεταξύ εργάτη και καπιταλιστή συγκροτείται πάνω στο σφετερισμό του προϊόντος του πρώτου από τον δεύτερο. Μαζί με αυτό καταρρέει εξίσου και η θέση περί ανταλλαγής ισοδυνάμων.

Για το εβραϊκό ζήτημα

Συνεχίζοντας το επιχείρημα που παρουσιάστηκε παραπάνω, στην κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου, αξίζει να αναφερθεί ένα σημείο από την κριτική του Μαρξ σε έναν άλλο εγγελιανό της περιόδου, τον Bruno Bauer, αναφορικά με το εβραϊκό ζήτημα. Εκεί ο Μαρξ, επεκτείνει το επιχείρημά του λέγοντας πως οι ουσιώδεις αντιθέσεις εντός της πολιτικής κοινωνίας όχι απλώς δεν επιλύονται, αλλά λαμβάνουν και μια αναγκαία μορφή εμφάνισης. Ο παράδεισος είναι η αναγκαία έκφραση των ασυμφιλίωτων διαχωρισμών εντός της χριστιανικής κοινωνίας· το σύγχρονο κράτος είναι η αναγκαία έκφραση των ασυμφιλίωτων αντιφάσεων μεταξύ κοινωνικής και πολιτικής ζωής· και το χρήμα η αναγκαία έκφραση των αντινομιών της καπιταλιστικής οικονομίας³⁰. Βλέπουμε εδώ πως οι αντιθέσεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό μιας ουσιώδους κατηγορίας πρέπει να λάβουν μια αναγκαία έκφραση. Το τελευταίο μας παραπέμπει στο εγγελιανό σχήμα της *Λογικής της Ουσίας*: «η ουσία πρέπει να φαίνεται», ένα σχήμα που ο Μαρξ θα υιοθετήσει σε σημαντικό βαθμό κατά την ανάλυση της αξιακής μορφής στο *Κεφάλαιο*.

Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844

Τα *Παρισινά Χειρόγραφα του 1844* αποτελούν μια σειρά σημειώσεων του Μαρξ κατά το διάστημα του Απριλίου – Αυγούστου 1844 τα οποία και εκδόθηκαν ως ημιτελές έργο αρκετά μετά τον θάνατό του (1^η έκδοση στη Σ. Ένωση το 1932) κι έφεραν στην επιφάνεια νέες διαστάσεις στη θεωρητική σχέση μεταξύ Μαρξ και Hegel, τροφοδοτώντας μια σειρά νέων αναγνώσεων επί του μαρξικού έργου τις επόμενες δεκαετίες. Το πλέον περίφημο μέρος των συγκεκριμένων χειρογράφων είναι εκείνο που αναφέρεται στην αλλοτρίωση και συγκεκριμένα στην αλλοτριωμένη εργασία.

Πριν περάσουμε ωστόσο σε μια συνοπτική ανάλυση του προαναφερθέντος σχήματος θέλουμε να αναφερθούμε σε ένα ακόμα σημείο εξέχουσας σημασίας για την πρώιμη αυτή περίοδο. Στην αρχή του λεγόμενου τετραδίου της αλλοτρίωσης, στο τέλος του 1^{ου} χειρογράφου ο Μαρξ σημειώνει: «Η οικονομική επιστήμη λαμβάνει ως αφετηρία το γεγονός της ατομικής ιδιοκτησίας. Δεν μας το εξηγεί. [...] Δε θα

³⁰ K. Marx 2014 [1844β].

μεταθέσουμε τον εαυτό μας, όπως ο οικονομολόγος που επιδιώκει μια εξήγηση, σε μια απλώς φανταστική αρχική κατάσταση. Μια τέτοια αρχική κατάσταση δεν εξηγεί τίποτα. Μετατοπίζει απλώς το ερώτημα σε ένα γκρίζο, νεφελώδες παρελθόν. Προϋποθέτει με τη μορφή του γεγονότος, του συμβάντος, αυτό που πρέπει να συναγάγει, δηλαδή την αναγκαία σχέση μεταξύ δύο πραγμάτων, φερ' ειπείν μεταξύ του καταμερισμού της εργασίας και της ανταλλαγής. Έτσι εξηγεί η θεολογία την προέλευση του Κακού, με το προπατορικό αμάρτημα, δηλαδή προϋποθέτει ως γεγονός, με τη μορφή της ιστορίας, αυτό που πρέπει να εξηγήσει.»³¹ Το παραπάνω αποτελεί διαπίστωση υψίστης σημασίας όχι μόνο για το επιχείρημα που ακολουθεί ο Μαρξ στα *Χειρόγραφα* αλλά και ως προς τη μεθοδολογία του ώριμου έργου του. Η πολιτική οικονομία έχει υποπέσει ακριβώς σε αυτό το σφάλμα, να λαμβάνει δηλαδή ως δεδομένο εκείνο που καλείται να αποδείξει³². Για τον Μαρξ ωστόσο η επιστημονική κατανόηση και παρουσίαση μιας δεδομένης πραγματικότητας θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη πως οι μορφές που διέπουν τις κοινωνικές σχέσεις, μορφές όπως ιδιοκτησία, εργασία, αξία, χρήμα κλπ, είναι ειδικά ιστορικές μορφές, δηλαδή μορφές προκύπτουσες εντός μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου και συνεπώς ως τέτοιες θα πρέπει να μελετώνται. Δεν τον ενδιαφέρει λοιπόν η μελέτη μιας μορφής καθεαυτήν, στατική και απαράλλακτη. Αντιθέτως, τον ενδιαφέρει η ίδια η διαδικασία γένεσης της εκάστοτε μορφής, η διαδικασία δηλαδή κατά την οποία ένα

³¹ K. Marx 2014 [1844a], σ. 249

³² Τόσο η κλασσική πολιτική οικονομία όσο και τα νεώτερα οικονομικά αντιλαμβάνονται τον κόσμο, δηλαδή το ίδιο το αντικείμενο της γνώσης τους, ως ένα πράγμα δεδομένο στην αμεσότητά του. Αυτό εν ολίγοις σημαίνει πως ο κόσμος, το αντικείμενο που αποπειράται η οικονομική επιστήμη να γνωρίσει, είναι άμεσα δοσμένο και συνεπώς ασύλληπτο και απαράλλακτο. Από εδώ προκύπτει η αντίληψη της πολιτικής οικονομίας περί της φύσης του ανθρώπου και των πραγμάτων. Έτσι ο Σμιθ όρισε τον οικονομικό άνθρωπο ως ορθολογικό *homo economicus*, και η οικονομική επιστήμη στο σύνολό της, όρισε το ίδιο της το περιεχόμενο ως ένα πράγμα άμεσα δοσμένο, ως έναν αντικειμενικό φυσικό νόμο που διέπει τα πράγματα, άρα και την κοινωνία στο σύνολό της ανεξάρτητα από την πράξη των υποκειμένων. Η μελέτη της εστιάζει αποκλειστικά στις διάφορες μορφές που λαμβάνει η ίδια η φύση των πραγμάτων. Μπορεί λοιπόν, οι οικονομικοί νόμοι και τα υποδείγματα της οικονομικής επιστήμης να έχουν μια συνέπεια ως προς τον εαυτό τους (υπόδειγμα προσφοράς - ζήτησης, συμβολή εργασίας - κεφαλαίου στο προϊόν, υπόδειγμα οικονομικών κύκλων, υποδείγματα οικονομικής μεγέθυνσης κλπ), να αποτελούν πράγματι τυπικά λογικά συστήματα, αλλά αυτή ακριβώς είναι η παρανόησή τους. Αποτελούν μια τυποποίηση μαθηματικών-οικονομικών κανόνων που αδυνατούν πλήρως να ερμηνεύσουν την αιτία κατά την οποία το περιεχόμενο των οικονομικών σχέσεων λαμβάνει την εκάστοτε ιστορική μορφή. Και για να γλιτώσουν από κάθε κόπο, θεωρούν την ιστορικά ειδική μορφή των καπιταλιστικών οικονομικών σχέσεων ως μορφή που εκφράζει ένα αιώνιο περιεχόμενο. Το κεφάλαιο έτσι, από ειδική κοινωνική σχέση μετατρέπεται σε ένα απλό πράγμα, στα παραχθέντα μέσα παραγωγής και η καπιταλιστική παραγωγή λαμβάνει τον χαρακτήρα της παραγωγής γενικά.

περιεχόμενο λαμβάνει μια συγκεκριμένη μορφή. Το ίδιο σφάλμα προσάπτει επίσης στον Hegel αναφορικά με την κατηγορία της εργασίας: «Ο Hegel στέκει στην σκοπιά των σύγχρονων οικονομολόγων. Συλλαμβάνει την εργασία ως την ουσία, ως την επιβεβαιωμένη ουσία του ανθρώπου· βλέπει μόνο τη θετική πλευρά της εργασίας, όχι την αρνητική της. Η εργασία είναι το δι' εαυτόν-γίγνεσθαι του ανθρώπου εντός της αλλοτρίωσης ή ως αλλοτριωμένου ανθρώπου.»³³

Ως προς την αλλοτρίωση μας ενδιαφέρει εδώ η ιστορική διάσταση της συγκεκριμένης έννοιας και ο τρόπος που χρησιμοποιείται από τον Μαρξ ως πεδίο κριτικής απέναντι στον Hegel. Από τον τρόπο που προσεγγίζεται η έννοια της αλλοτρίωσης στα *Παρισινά Χειρόγραφα* μας ενδιαφέρουν οι δύο πρώτες της πλευρές: η αλλοτρίωση του εργάτη από την φύση, από τον αντικειμενικό εξωτερικό κόσμο που προκύπτει από την ένσकोπη παραγωγική του δραστηριότητα και η αλλοτρίωσή του από τον ίδιο του τον εαυτό, από τη δραστηριότητά του «ως πράξη της παραγωγής εντός της εργασίας».³⁴ Για τον Μαρξ λοιπόν, η ίδια η διαδικασία της παραγωγής, ως πράξη εξωτερίκευσης των ανθρώπινων δυνάμεων, πράξη που αντικειμενοποιείται στον εξωτερικά παραγόμενο κόσμο αποτελεί και τη διαδικασία παραγωγής του κόσμου που μας περιβάλλει.

Σε αυτό το σημείο αποδίδει τα εύσημα και στην προσέγγιση του Hegel στη *Φαινομενολογία*: «Ο Hegel συλλαμβάνει την αυτογένεση του ανθρώπου ως μια διαδικασία, την εξαντικειμενίκευση ως αποαντικειμενίκευση, ως αλλοτρίωση και ως άρση αυτής της αλλοτρίωσης».³⁵ Το σφάλμα ωστόσο του Hegel συνίσταται στην ταύτιση της εξαντικειμενίκευσης με την αλλοτρίωση. Κάθε μορφή της παραγωγικής δραστηριότητας της εργασίας για τον Hegel συνιστά ένα στάδιο αλλοτρίωσης της αυτοσυνείδησης στην διαρκή πορεία επανεύρεσης του εαυτού της. Εδώ συμπυκνώνεται και η κριτική στάση του Μαρξ. Καίριο ζήτημα αποτελεί ο τρόπος που προσλαμβάνει ο Μαρξ την έννοια της αλλοτρίωσης, ως «μια έννοια κατεξοχήν ιστορική»³⁶. Όπως είδαμε προηγουμένως, ο Μαρξ αντιλαμβάνεται την αλλοτρίωση ως αποξένωση του ανθρώπου από το προϊόν της εργασίας του, καθώς και από την ίδια τη δραστηριότητα της εργασίας. Εδώ θα πρέπει να σταθούμε στη θέση που καταλαμβάνει στο σχήμα του Μαρξ η σχέση μεταξύ φύσης και εργασιακής δραστηριότητας. Η κεντρικότητα της δραστηριότητας της εργασίας στο έργο του

³³ Αυτ., σ. 296.

³⁴ Αυτ., σ. 253.

³⁵ Αυτ., σ. 296.

³⁶ Ι. Meszaros 2016 [1969], σ. 41.

Μαρξ συνίσταται στο γεγονός πως αποτελεί την «κατεξοχήν δραστηριότητα διαμεσολάβησης του ανθρώπου με την φύση»³⁷, δηλαδή του κόσμου που τον περιβάλλει. Ο άνθρωπος ως ένα παραγωγικό κοινωνικό ον μετασχηματίζει τον κόσμο που τον περιβάλλει με έναν ειδικό τρόπο³⁸, αφήνοντας το σημάδι του πάνω σε αυτόν· σε αυτή τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση, το καθετί μετατρέπεται σε μέρος των ανθρώπινων σχέσεων, μέσω της τοποθέτησής του από την ένσκηνη δραστηριότητα της παραγωγής. Υπό αυτό το πρίσμα η ιδέα περί μιας στατικής και απaráλλακτης φύσης από την οποία πηγάζει η αιώνια ουσία του ανθρώπου, ως ειδικά ανθρώπινη φυσική ουσία καταρρέει. Η φύση αντικρίζεται στην κοινωνική, ειδικά ιστορική διάσταση όπως προκύπτει από τη διαμεσολάβηση που πραγματοποιείται επ' αυτής μέσω της δραστηριότητας της ανθρώπινης παραγωγικής εργασίας.

Η εργασία στην καπιταλιστική παραγωγή εμφανίζεται να διαμεσολαβείται από τις κατηγορίες του καταμερισμού της εργασίας που κατατεμαχίζει την εργασιακή δραστηριότητα σε μερικότητες μεμονωμένων δραστηριοτήτων, από τον αξιακό νόμο του εμπορεύματος που επιβεβαιώνει την κοινωνική υπόσταση της εργασίας μέσα στον συνολικό καταμερισμό και από την ατομική ιδιοκτησία που ιδιοποιείται και αποξενώνει το προϊόν της παραγωγής. Η εργασία λοιπόν, ως ουσιώδης δύναμη του ανθρώπινου μεταβολισμού, δεν ταυτίζεται με την αλλοτριωμένη εργασία. Η εξαντικειμενίκευση της εργασίας στο προϊόν της δεν ισούται αυτόματα και με την αλλοτρίωση του παραγωγικού υποκειμένου. Η αλλοτριωμένη εργασία για τον Μαρξ των *Χειρογράφων* είναι η μορφή που λαμβάνει η ουσιώδης κατηγορία της εργασίας στην καπιταλιστική κοινωνία.³⁹ Η μορφή της αλλοτριωμένης εργασίας υπό αυτή την έννοια καθρεφτίζει ήδη λοιπόν από τα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, τις κατηγορίες της κριτικής της πολιτικής οικονομίας που θα ακολουθήσει ο Μαρξ στα λεγόμενα πιο «ώριμα» έργα του. Παρ' όλες τις μετατροπές που θα υποστεί η έννοια της αλλοτρίωσης στα ύστερα γραπτά, το σημείο της αλλοτριωμένης συνείδησης που προκύπτει ως αντανάκλαση της αλλοτριωμένης δραστηριότητας της εργασίας, υπό τη διαμεσολάβηση της εμπορευματικής και αξιακής μορφής, θα διατηρήσει τη βάση του

³⁷ Αυτ., σ. 85.

³⁸ Σε διάκριση από τα υπόλοιπα έμβια φυσικά όντα (με την έννοια του αντικειμενικού όντος, που διατηρεί το αντικείμενό του έξω από το ίδιο) η ειδική θέση του ανθρώπου είναι πως δεν προσλαμβάνει το αντικείμενο, τη φύση, ως έτοιμο δοσμένο σύνολο αλλά ασκεί την δική του επίδραση πάνω της, μετασχηματίζοντάς την μέσω της εργασίας του. Η φύση κατ' αυτή την έννοια δεν μπορεί να λάβει μια έννοια ενός στατικού, αιώνιου και απaráλλακτου δεδομένου, αλλά θα πρέπει να αντικρίζεται υπό τη διάσταση της ιστορικής δυναμικής. Επ' αυτού βλ. I. Meszaros 2016 [1969], σ. 41-53.

³⁹ P. Murray 1993, σ. 42.

στο σύνολο του μαρξικού έργου. Και όπως σημειώνει και ο ίδιος ο Μαρξ στα *Grundrisse* κατά την ανάλυση της αξιακής θεωρίας: «η ιδιοποίηση με μέσο την αλλοτρίωση αποτελεί τη θεμελιακή μορφή του κοινωνικού συστήματος που σαν απλούστατη και πιο αφηρημένη του έκφραση εμφανίζεται η ανταλλακτική αξία».⁴⁰

Μπορούμε σε αυτό το σημείο, εν κατακλείδι της μικρής αυτής αναφοράς στο πρώιμο μαρξικό έργο να τονίσουμε τη σημασία της εγελιανής λογικής στα σχήματα που χρησιμοποιούνται. Πρώτο αποφασιστικό σημείο είναι εκείνο μεταξύ ουσίας και εμφάνισης. Η ουσία πρέπει να εμφανίζεται και η εμφάνιση αυτή συνίσταται σε μια ανεστραμμένη κοινωνική μορφή. Η ουσία εμφανίζεται ως Άλλο από τον εαυτό της. «Αυτή η ουσία εκφράζει τον εαυτό της με ανεστραμμένη μορφή στη θρησκευτική συνείδηση»⁴¹. Για τον νεαρό Μαρξ βέβαια η κριτική που απαιτείται να γίνει απέναντι στην ανεστραμμένη θρησκευτική συνείδηση πρέπει να προχωρήσει πέραν του σημείου στο οποίο έφθασε ο Feuerbach. «Η κριτική του ουρανού μετατρέπεται έτσι σε κριτική της γης, η κριτική της θρησκείας μετατρέπεται σε κριτική του δικαίου»⁴². Σε αυτή την πορεία σκέψης ο Μαρξ μεταβαίνει στην κριτική του κράτους ως αναγκαία μορφή εμφάνισης των ασυμφιλίωτων αντιθέσεων της καπιταλιστικής κοινωνίας και ακολούθως στην κριτική της πολιτικής οικονομίας.

Εδώ μας ενδιαφέρουν κάποια καίρια σημεία ως προς το τελευταίο. Πρώτον, στις σημειώσεις του για τον Mill ως προς το ζήτημα της ατομικής ιδιοκτησίας ο Μαρξ θα αναφέρει «Η ύπαρξη της ατομικής ιδιοκτησίας ως τέτοιας έχει συνεπώς γίνει *υποκατάστατο, ισοδύναμο*. Στην θέση της άμεσης ενότητάς της με τον εαυτό της είναι πλέον μόνο ως σχέση με ένα *άλλο*. Έχει συνεπώς γίνει αξία, άμεσα δε ανταλλακτική αξία. Η ύπαρξή της ως αξίας είναι διαφορετική από την άμεση ύπαρξή της»⁴³. Επιπροσθέτως σε αυτό, στα *Παρισινά Χειρόγραφα* και ως προς το σχήμα της αλλοτρίωσης, καταλήγει: «καθώς το χρήμα ως η υπάρχουσα και η αυτενεργός έννοια της αξίας συγγέει και αντιμετωπίζει όλα τα πράγματα, είναι η γενική σύγχυση και αντιμετάθεση όλων των πραγμάτων, δηλαδή ο ανεστραμμένος κόσμος, η σύγχυση και η αντιμετάθεση όλων των φυσικών και ανθρώπινων ιδιοτήτων».⁴⁴ Μπορούμε λοιπόν εδώ να διακρίνουμε μια σαφή επιρροή της εγελιανής *Λογικής της Ουσίας*. Η διαφορά μεταξύ της εμφάνισης ως αμεσότητας και της ουσίας, καθώς και η

⁴⁰ K. Marx 1990 [1857-8], σ. 681.

⁴¹ H. Reichelt 2005, σ. 36.

⁴² K. Marx 2016 [1843], σ. 148.

⁴³ K. Marx 2014 [1844γ], σ. 332.

⁴⁴ K. Marx 2016 [1844α], σ. 321.

κυριαρχία των μορφών ως ανεστραμμένες μορφές εμφάνισης της ουσίας, διαπερνούν ήδη το πρώιμο μαρξικό έργο τόσο αναφορικά με ζητήματα θρησκείας και πολιτικής όσο, και κατά κύριο λόγο αυτό μας ενδιαφέρει, με ζητήματα πολιτικής οικονομίας. Στο παραπάνω μπορούμε να προσθέσουμε και το μεθοδολογικό σημείο της απροϋπόθετης αφετηρίας. Η κριτική του Μαρξ, σε αυτή την περίοδο, απέναντι στην πολιτική οικονομία αναφέρεται, όπως είδαμε, και στην πρόσληψη του αποτελέσματος της επιστημονικής έρευνας ως δεδομένη αφετηρία. Οι μορφές της καπιταλιστικής κοινωνίας, οι κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας, δεν μπορούν να θεωρηθούν ως δεδομένες, αν και αδιαμφισβήτητα ως τέτοιες εμφανίζονται. Ο Μαρξ επιχειρηματολογεί ενάντια σε αυτή τη λογική της προϋποτιθέμενης γνώσης υποστηρίζοντας πως «η κατανόηση απαιτεί την σύλληψη της γένεσης αυτών των ίδιων των μορφών»⁴⁵. Τα δύο παραπάνω σημεία, η σχέση δηλαδή ουσίας – εμφάνισης, και η παραγωγή των κοινωνικών μορφών από την ίδια τη δυναμική του συστήματος, θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια τόσο αναφορικά με τη μεθοδολογία της συστηματικής διαλεκτικής του *Κεφαλαίου* όσο και με την ίδια την ανάλυση της αξιακής μορφής.

1.2. *Grundrisse*: Μέθοδος έρευνας και μέθοδος παρουσίασης. Η αναπαραγωγή του συγκεκριμένου στην σκέψη

Η μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας, όπως προαναφέρθηκε, βρίσκεται σε πλήρη διάκριση από κάθε προγενέστερη κατανόηση και παρουσίαση των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών. Ένα βασικό σημείο της διάκρισης αυτής μπορεί να εντοπιστεί στην ίδια τη μέθοδο που ακολουθεί ο Μαρξ, στην ίδια τη μορφή της. Η μέθοδος αυτή θα πρέπει να εξεταστεί λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη την επιρροή της εγγελιανής διαλεκτικής μεθόδου στον Μαρξ. Όπως σημειώνει ο ίδιος σε ένα γράμμα προς τον Ένγκελς, τον Ιανουάριο του 1858: «Στη μέθοδο της παρουσίασης το γεγονός πως εντελώς τυχαία έριξα ξανά μια ματιά στην εγγελιανή *Λογική* αποτέλεσε μεγάλη βοήθεια [...] Αν ποτέ υπάρξει ο χρόνος για ένα τέτοιο έργο, θα ήθελα πολύ να καταστήσω προσβάσιμο στην απλή ανθρώπινη νόηση, σε δυο με τρεις σελίδες, το

⁴⁵ H. Reichelt 2005, σ. 37.

ορθολογικό στοιχείο της μεθόδου που ανακάλυψε ο Hegel, αλλά ταυτόχρονα περικόλυσε στον μυστικισμό»⁴⁶. Αξίζει επίσης να αναφερθεί ένα άλλο γράμμα προς τον Ένγκελς τον Φεβρουάριο του ίδιου έτους, όπου ο Μαρξ κατηγορεί το σχήμα του Lassalle ως εγγελιανή πρόσληψη της πολιτικής οικονομίας. Όπως αναφέρει, ο ίδιος: «θα μάθει προς δικό του κόστος πως το να φέρεις μια επιστήμη, μέσω της κριτικής στο σημείο όπου μπορεί να παρουσιασθεί διαλεκτικά είναι ένα εντελώς διαφορετικό πράγμα από το να εφαρμόζεις ένα έτοιμο - αφηρημένο σύστημα λογικής χωρίς την παραμικρή ιδέα ενός τέτοιου συστήματος»⁴⁷. Αντίθετα, για τον Μαρξ, η δική του μέθοδος «δεν είναι απλώς διαφορετική από την εγγελιανή, αλλά είναι ακριβώς αντίθετη από αυτήν»⁴⁸. Στα παραπάνω, μπορούμε να προσθέσουμε και το γεγονός πως η ανακάλυψη και η έκδοση χειρογράφων και ανέκδοτων έργων του Μαρξ τη δεκαετία του 1960, με αποκορύφωμα τα *Grundrisse* και το 6^ο αδημοσίευτο κεφάλαιο του 1^{ου} τόμου του κεφαλαίου, πυροδότησαν μια σειρά συζητήσεων ως προς την μαρξική μέθοδο της κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Όπως πολύ εύστοχα σημειώνει ο R. Rosdolsky «καμία ακαδημαϊκή κριτική του Μαρξ δεν είναι πλέον σε θέση να γράψει τίποτα χωρίς να έχει πρώτα μελετήσει τη μέθοδο και την σχέση του με τον Hegel»⁴⁹. Από τα παραπάνω λοιπόν μπορούμε να εξάγουμε το συμπέρασμα πως στο πέραςμα στην ώριμη κριτική του, ο Μαρξ ανοίγει ένα δεύτερο κύκλο αντιπαράθεσης με την εγγελιανή μέθοδο. Το σημαντικό εδώ είναι πως αυτή η αντιπαράθεση φεύγει πλέον από τη *Φαινομενολογία*, που φαίνεται να συνοδεύει τα πρώιμα μαρξικά γραπτά, και περνάει στην κριτική προσέγγιση της *Επιστήμης της Λογικής*. Η κριτική προσέγγιση των εγγελιανών λογικών κατηγοριών, «ο έλλογος πυρήνας στο μυστικιστικό κέλυφος»⁵⁰, η αφετηρία της παρουσίασης μιας συστηματικής ολότητας καθώς και η μέθοδος της μετάβασης από τη μια κατηγορία στην επόμενη, αποτελούν τα νέα μεθοδολογικά ζητήματα που συνοδεύουν την ώριμη μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας.

Στο επόμενο κεφάλαιο, στην προσέγγιση της μεθοδολογίας του *Κεφαλαίου* ως μια συστηματική διαλεκτική παρουσίαση, θα μας απασχολήσουν σε μεγαλύτερο βαθμό όλα τα παραπάνω σημεία. Εδώ θέλουμε να αναφερθούμε σε μερικά βασικά μεθοδολογικά ζητήματα που σημειώνει ο Μαρξ στα *Grundrisse* και συγκεκριμένα

⁴⁶ Marx – Engels 1975, σ. 121.

⁴⁷ Αυτ., σ. 123.

⁴⁸ K. Marx 2016 [1867], σ. 733.

⁴⁹ R. Rosdolsky 1992 [1977], σ. Xiii.

⁵⁰ K. Marx 2016 [1867], σ. 733.

στο εισαγωγικό κεφάλαιο για τη μέθοδο της πολιτικής οικονομίας. Από την πρώτη κιόλας γραμμή των *Grundrisse* ο Μαρξ θέτει το υπό εξέταση αντικείμενο: «πρώτα - πρώτα η υλική παραγωγή, η κοινωνικά καθορισμένη παραγωγή των ατόμων»⁵¹. Η υλική παραγωγή, όπως υποδεικνύεται εδώ, δεν αντιμετωπίζεται απλά ως παραγωγή υλικών προϊόντων γενικά. Αυτό θα ήταν μια απλή αφαίρεση που θα έθετε την υλική παραγωγή στον καπιταλισμό ως μια παραγωγή γενικά που συνέβαινε σε κάθε ιστορική περίοδο. Υλική παραγωγή σημαίνει κοινωνικά καθορισμένη παραγωγή, δηλαδή, αναφέρεται στην ιστορική κοινωνική σχέση μεταξύ των ατόμων που επικρατεί στον καπιταλισμό, διαμορφώνει τις σχέσεις μεταξύ τους και κατ' επέκταση την κοινωνία σε όλο το εύρος της. Αυτή η κοινωνική σχέση είναι το κεφάλαιο.

Εφόσον έχει λοιπόν καθοριστεί το υπό εξέταση αντικείμενο, ο προβληματισμός που ακολουθεί είναι ως προς τη μέθοδο της επιστημονικής εξέτασης του αντικειμένου. Στην μέθοδο αυτή βρίσκεται και ο πυρήνας της μαρξικής κριτικής απέναντι στην πολιτική οικονομία: «τα οικονομικά προσποούνται πως κάνουν εκείνο που δεν μπορεί να γίνει, να παρέχουν μια επιστημονική βάση για την παραγωγή και τη διανομή του πλούτου σε πλήρη αφαίρεση από τις ιστορικά ειδικές κοινωνικές μορφές»⁵². Πράγματι ο P. Murray με αυτή τη σημείωση απέναντι στην οικονομική επιστήμη έχει συμπυκνώσει την καρδιά της μαρξικής κριτικής ως προς την αναλυτική μέθοδο των κλασσικών αστών οικονομολόγων. Οι τελευταίοι εκκινούν, όπως και ο Μαρξ βέβαια, από ένα δεδομένο «ζωντανό όλο»⁵³ από την ανάλυση του οποίου εξάγουν γενικές κατηγορίες που προσήκουν σε κάθε ιστορικό στάδιο παραγωγής. Πράγματι κατηγορίες όπως εργασία, χρήμα, αξία «αποτελούν προσδιορισμούς κοινούς σε όλες τις βαθμίδες της παραγωγής, που η σκέψη τους εντοπίζει σαν γενικούς»⁵⁴.

Η αστική οικονομική επιστήμη του 18^{ου} αιώνα λοιπόν, μπορούμε να σημειώσουμε πως ορθά εκκινούσε από ένα ιστορικά συγκεκριμένο όλο εφαρμόζοντας μια αναλυτική μέθοδο εξαγωγής απλών και γενικών κατηγοριών. Το σφάλμα της συνίστατο στην αφαίρεση των μορφικών καθορισμών αυτών των κατηγοριών. Εκεί δηλαδή που η ανάλυση της πολιτικής οικονομίας βρέθηκε μπροστά σε απλές αφαιρέσεις ενός δεδομένου όλου, αφαιρέσεις καθορισμένες και αναπόσπαστες από

⁵¹ K. Marx 1990 [1857-8], σ. 53.

⁵² P. Murray 2016, σ. 121.

⁵³ K. Marx 1990 [1857-8], σ. 66.

⁵⁴ Αυτ., σ. 57.

αυτό το όλο, θεώρησε πως ανακάλυψε «κοινωνικο-ιστορικά καθολικά»⁵⁵. Ο ακόλουθος χειρισμός αυτών των αφαιρέσεων ήταν συνεπώς η παγίωσή τους ως φυσικές και υπερϊστορικά καθολικές κατηγορίες κάθε παραγωγικής διαδικασίας. Προβαίνουν δηλαδή σε μια πλήρη παράβλεψη των κοινωνικών μορφών που διέπουν την σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία. Όπως σημειώνει και ο Μαρξ: «Όταν λέγεται ότι το κεφάλαιο είναι συσσωρευμένη εργασία που χρησιμεύει σαν μέσο για νέα εργασία (παραγωγή), παίρνεται υπόψη απλά και μόνο η ύλη του κεφαλαίου και παραβλέπεται ο προσδιορισμός μορφής, που χωρίς αυτόν το κεφάλαιο δεν είναι κεφάλαιο. Αν έτσι γίνει αφαίρεση από την καθορισμένη μορφή του κεφαλαίου και τονιστεί μόνο το περιεχόμενο – σαν τέτοιο περιεχόμενο το κεφάλαιο είναι αναγκαίο συνθετικό στοιχείο κάθε εργασίας – τότε φυσικά δεν υπάρχει ευκολότερο πράγμα από την απόδειξη πως το κεφάλαιο είναι αναγκαίος όρος για κάθε ανθρώπινη παραγωγή. Οι αστοί οικονομολόγοι θεωρούν το κεφάλαιο σαν πράγμα, όχι σαν σχέση»⁵⁶. Με αυτό τον τρόπο η καπιταλιστική παραγωγή κατανοήθηκε με τον όρο παραγωγή γενικά⁵⁷.

Από τα προαναφερθέντα συνεπώς μπορούμε να προσδιορίσουμε το υπό εξέταση αντικείμενο που έχουμε μπροστά στα μάτια μας σε όλο του το εύρος. Αντικρίζουμε λοιπόν την ιστορική μορφή της καπιταλιστικής παραγωγής, το κεφάλαιο ως μια πλούσια και πλήρη προσδιορισμών μορφή που θέτει τη συνάφεια των κοινωνικών σχέσεων στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Με τη σύνοψη του υπό εξέταση αντικειμένου και την ακόλουθη παρουσίαση της εσφαλμένης πρόσληψής του από την αστική πολιτική οικονομία, μπορούμε να δούμε καθαρά την πορεία της μαρξικής μεθόδου. Το πλέον βασικό μεθοδολογικό ζήτημα από το οποίο πρέπει να ξεκινήσουμε είναι εκείνο της αφετηρίας. Από πού πρέπει να ξεκινήσει κανείς ώστε να ερευνήσει ένα δεδομένο αντικείμενο, στην προκειμένη περίπτωση την κοινωνικά καθορισμένη υλική παραγωγή; Αφετηριακό σημείο φαίνεται να είναι εκείνο που ο Μαρξ χαρακτηρίζει ως «πραγματικό και συγκεκριμένο, η πραγματική προϋπόθεση»⁵⁸. Εκείνο το πραγματικό είναι ο πληθυσμός, το υποκείμενο κάθε ζωντανής παραγωγικής διαδικασίας. Στη συνέχεια όμως σημειώνει: «αν άρχιζα με τον πληθυσμό, αυτό θα ήταν μια χαοτική παράσταση του όλου, και ο αναλυτικός

⁵⁵ P. Mattick 1993, σ. 121.

⁵⁶ K. Marx 1990 [1857-8], σ. 188.

⁵⁷ Για μια εκτενή κριτική απέναντι στην πρόσληψη της παραγωγής ως «παραγωγή γενικά», βλ. P. Murray 2016, κεφ. 4, σ. 120-155.

⁵⁸ K. Marx [1990] 1857-8, σ. 66.

προσδιορισμός θα οδηγούσε σε ολοένα και πιο απλές έννοιες· από τη συγκεκριμένη παράσταση σε ολοένα και πιο ισχνές αφαιρέσεις, μέχρι να φτάσω στους απλούστατους προσδιορισμούς»⁵⁹.

Το παραπάνω αποτυπώνει την αφετηρία και το τέλος της μαρξικής αναλυτικής μεθόδου. Εκείνο που έχουμε μπροστά στα μάτια μας κατά την εκκίνηση της θεωρητικής διαδικασίας είναι ένα πραγματικό συγκεκριμένο, ο πληθυσμός σε όλο το εύρος των προσδιορισμών του. Ένα τέτοιο συγκεκριμένο, ένα «οργανικό όλο»⁶⁰ όπως σημειώνει ο Μαρξ λίγες γραμμές παραπάνω, αποτελεί μια χαοτική παράσταση καθότι περιλαμβάνει πλήθος προσδιορισμών και χαρακτηριστικών. Συνιστά ένα συγκεκριμένο πολλαπλό το οποίο αδυνατούμε να συλλάβουμε σε όλο του το εύρος αν πρώτα δεν απομονώσουμε τους προσδιορισμούς του μέσω της διαδικασίας της θεωρητικής αφαίρεσης⁶¹. Η απομόνωση αυτή βέβαια δεν συνεπάγεται σε καμία περίπτωση αυθυπαρξία των αφηρημένων κατηγοριών. Το παραπάνω ήταν το θεωρητικό σφάλμα της κλασσικής πολιτικής οικονομίας όπως περιγράφηκε πρωτύτερα. Για τον Μαρξ κάθε κατηγορία που εξάγεται μέσω της ανάλυσης ενός συγκεκριμένου πολλαπλού αποτελεί συνθετικό στοιχείο του τελευταίου και ως τέτοιο θα πρέπει να προσλαμβάνεται. Για παράδειγμα, αν και η κατηγορία της εργασίας είναι πανάρχαια και αντικρίζεται σε κάθε βαθμίδα της ιστορικής εξέλιξης, δεν συνιστά μια απλή και καθολική κατηγορία απογυμνωμένη από κάθε ιστορικό μορφικό προσδιορισμό. Όπως σημειώνει και ο Μαρξ: «ακόμα και οι πιο αφηρημένες κατηγορίες, παρόλο που – ακριβώς επειδή είναι αφηρημένες – ισχύουν για όλες τις εποχές, ωστόσο στον καθορισμένο χαρακτήρα αυτής της αφαίρεσης αποτελούν οι ίδιες εξίσου το προϊόν ιστορικών σχέσεων και έχουν την πλήρη τους ισχύ μονάχα για αυτές και μέσα σ' αυτές τις σχέσεις»⁶².

⁵⁹ Αυτ.

⁶⁰ Αυτ.

⁶¹ Σημειώνουμε εδώ τη θεωρητική αφαίρεση καθώς, όπως θα δείξουμε παρακάτω, η αφαίρεση των προσδιορισμών από ένα συγκεκριμένο πολλαπλό, δεν καθιστά τους προσδιορισμούς αυτούς αυθύπαρκτους. Μια τέτοια διαδικασία συνιστά, όπως προαναφέρθηκε, το βασικό σφάλμα των κλασσικών οικονομολόγων που μέσω της αφαίρεσης μιας κατηγορίας από την ιστορικά συγκεκριμένη κοινωνική ολότητα, συμπεριφέρονταν σε αυτή την αφαίρεση όχι ως θεωρητική, αλλά ως πραγματική αυθύπαρκτη αφαίρεση. Με αυτό τον τρόπο κατηγορίες όπως εμπόρευμα, αξία, εργασία, κεφάλαιο θεωρήθηκαν από τους αστούς οικονομολόγους ως υπερϊστορικά καθολικά που προσήκουν σε κάθε μορφή παραγωγικής διαδικασίας.

⁶² Αυτ. σ. 69-70.

Με την περάτωση της αναλυτικής μεθόδου⁶³ εκκινεί η αντίστροφη πορεία από αυτή που ακολουθήθηκε μέχρι τώρα. Η αναλυτική μέθοδος μπορεί να συνοψιστεί ως κίνηση από το «συγκεκριμένο στο αφηρημένο»⁶⁴, από το πραγματικό συγκεκριμένο που έχουμε μπροστά μας στους αφηρημένους του προσδιορισμούς. Η συνθετική μέθοδος ακολουθεί την ακριβώς αντίστροφη πορεία και μπορεί να συνοψιστεί ως η «άνοδος από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο»⁶⁵. Από τους απλούς αφηρημένους προσδιορισμούς που αντλήθηκαν από την αναλυτική μέθοδο, ακολουθείται μια πορεία ανόδου προς το συγκεκριμένο από το οποίο ξεκινήσαμε.

Αναφερθήκαμε προηγουμένως στη συνθετότητα του συγκεκριμένου ζωντανού όλου που έχουμε μπροστά μας και από το οποίο ξεκινούμε την ανάλυση. Με τη συνθετότητα εδώ εννοούμε πως κάθε ξεχωριστή κατηγορία που αντλήθηκε μέσω της αφαίρεσης βρίσκεται σε οργανική σχέση τόσο με το συγκεκριμένο όλο, του οποίου αποτελεί μέρος, όσο και προς τις λοιπές του κατηγορίες. Έτσι το εμπόρευμα, για παράδειγμα, δεν μπορεί να σταθεί χωρίς το χρήμα, το χρήμα χωρίς το κεφάλαιο, το κεφάλαιο χωρίς τη μισθωτή εργασία. Βλέπουμε λοιπόν αλληλοδιαπλεκόμενες και αλληλοπροϋποτιθέμενες κατηγορίες, όπου κάθε μια δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς την ανάπτυξη της άλλης και συνακολούθως η συγκεκριμένη ολότητα δεν μπορεί εξίσου να κατανοηθεί χωρίς την πλήρη ανάπτυξη των κατηγοριών της. Η κατανόηση αυτή αποτελεί το έργο της συνθετικής μεθόδου. Μέσω της συστηματικής ανάπτυξης των κατηγοριών «παρέχει τις συνθήκες ύπαρξης του συγκεκριμένου κόσμου – κάθε φορά όλο και πιο κοντά στην εμπειρική πραγματικότητα επεκτείνοντας έτσι και την

⁶³ Έχουν υπάρξει εκτενείς συζητήσεις και διαφωνίες ως προς το εάν η μέθοδος έρευνας πρέπει να θεωρείται διακριτή από τη συνθετική μέθοδο χωρικά και χρονικά. Κάποιοι αναλυτές της μαρξικής μεθόδου θεωρούν πως αναλυτική και συνθετική μέθοδος θα πρέπει να λαμβάνονται ως δύο ξεχωριστά στάδια, σε μια διαλεκτική ενότητα, όπως π.χ. ο V. Vigodsky, καταλήγοντας στο συμπέρασμα πως με το πέρας της αναλυτικής μεθόδου, με την εξαγωγή των πλέον απλών αφηρημένων προσδιορισμών περνάμε στην συνθετική μέθοδο λαμβάνοντας ως αφετηρία τα αποτελέσματα της πρώτης. Διαφορετική, αν και όχι και σε μεγάλο βαθμό, είναι εκείνη η προσέγγιση που λέει πως οι δύο μέθοδοι δεν θα πρέπει να λαμβάνονται χωριστά καθώς δεν δύναται να θεωρήσουμε πως προκειμένου να περάσουμε στην σύνθεση θα πρέπει η ανάλυση να έχει περατωθεί πλήρως. Αντ' αυτού μπορούμε να δούμε σε διάφορα σημεία του μαρξικού έργου τις δύο μεθόδους να συνυπάρχουν σε κάποιον βαθμό. Ένα σημείο που μπορούμε να δούμε πως επικρατεί η δεύτερη άποψη είναι η επεξεργασία της κατηγορίας του εμπορεύματος στον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου*. Επ' αυτού βλ. παρακάτω στην παρούσα εργασία σελ. 33-34.

Για το παραπάνω βλ. R. Fineschi 2009, σ. 57-61 καθώς και G. Reuten 2014, σ. 245-249.

⁶⁴ R. Fineschi 2009, σ. 58.

⁶⁵ Αυτ.

κατανόησή μας. Στο τέλος, επιτυγχάνεται μια πλήρης κατανόηση της ουσιάς της λειτουργίας της εμπειρικής πραγματικότητας του αντικειμένου»⁶⁶.

Απώτερος στόχος λοιπόν της συνθετικής μεθόδου είναι η κατανόηση του αρχικού σημείου, του συγκεκριμένου πραγματικού. Ενώ στην αρχή όμως είχαμε ένα χαοτικό όλο μπροστά μας, τώρα έχουμε μια ολότητα πλούσια σε προσδιορισμούς, ενώ στην αρχή είχαμε ένα αφηρημένο συγκεκριμένο τώρα έχουμε ένα προσδιορισμένο συγκεκριμένο. Η αφετηρία συνεπώς για την κατανόηση του κεφαλαίου από τον συγκεκριμένο και πραγματικό εξωτερικό κόσμο θα ήταν επιστημονικά λάθος. Το συγκεκριμένο αποτελεί την ολότητα των πιο απλών, αφηρημένων κατηγοριών, η σύνθεση των οποίων μας επιτρέπει όχι μόνο να φτάσουμε απλώς στο συγκεκριμένο εκ νέου, αλλά σε ένα προσδιορισμένο συγκεκριμένο. Με αυτό εννοούμε την πλήρη κατανόηση της πολλαπλότητας που χαρακτηρίζει μια συγκεκριμένη ιστορική μορφή, την ανακάλυψη των εσωτερικών κατηγοριών, των νόμων και των σχέσεων που την χαρακτηρίζουν. Η μέθοδος που ακολουθείται στην παρουσίαση του *Κεφαλαίου* και οδηγεί στην αναπαράσταση της ολότητας του καπιταλισμού στην σκέψη, όπως θα εξεταστεί στην αμέσως επόμενη ενότητα, είναι εκείνη της συστηματικής διαλεκτικής.

1.3: Η συστηματική διαλεκτική του Κεφαλαίου

Στην προηγούμενη ενότητα αναφερθήκαμε στην διάκριση μεταξύ της μεθόδου έρευνας και της μεθόδου παρουσίασης, σύμφωνα με τις σημειώσεις του Μαρξ στα *Grundrisse*. Στην παρούσα ενότητα μας ενδιαφέρει η μέθοδος που χρησιμοποιεί ο Μαρξ στο αποκορύφωμα της κριτικής του, δηλαδή στο *Κεφάλαιο*. Πριν περάσουμε όμως σε μια εκτενή συζήτηση σχετικά με τα μεθοδολογικά ζητήματα του *Κεφαλαίου*, θα αναφερθούμε πρώτα εν συντομία σε δύο βασικά σημεία ως προς το αντικείμενο της κριτικής του Μαρξ. Το *Κεφάλαιο* φέρει τον υπότιτλο της κριτικής στην πολιτική οικονομία, και πράγματι θεωρούμε πως το αντικείμενο του *Κεφαλαίου* είναι διπλό. Αφορά αφενός την παρουσίαση της ειδικά ιστορικής μορφής παραγωγής των σύγχρονων κοινωνιών, δηλαδή του καπιταλισμού, και αφετέρου την κριτική απέναντι

⁶⁶ G. Reuten 2014, σ. 245.

στην αστική πολιτική οικονομία, στην ιδεολογική αναπαράσταση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος.

1.3.1. Η διττή πτυχή του κεφαλαίου: παρουσίαση και κριτική.

Ξεκινώντας από το δεύτερο σημείο, από την οπτική της κλασσικής πολιτικής οικονομίας, όπως αναφέραμε και στην προηγούμενη ενότητα, η βασική αυταπάτη της πολιτικής οικονομίας ήταν «η πεποίθηση πως υπάρχει παραγωγή γενικά, πως υπάρχει μια γενική “οικονομία”, σε αντιπαράθεση με αυτόν ή με εκείνον τον ιστορικά συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής»⁶⁷. Βλέπουμε στο παραπάνω μια πλήρη κατάρρευση της ειδικά ιστορικής μορφής της καπιταλιστικής παραγωγής στο περιεχόμενο των γενικών οικονομικών κατηγοριών. Με αυτό τον τρόπο το κεφάλαιο νοείται ως τα παραχθέντα μέσα παραγωγής γενικά, η μισθωτή εργασία ως εργασία γενικά και η αξία ως εν γένει πλούτος. Η προσέγγιση του Μαρξ στο παραπάνω ζήτημα είναι άκρως αντίθετη. Για τον Μαρξ «δεν υπάρχει παραγωγή γενικά»⁶⁸ αλλά «όλη η παραγωγή είναι η οικειοποίηση της φύσης από το άτομο εντός και μέσω μιας συγκεκριμένης κοινωνικής μορφής»⁶⁹. Η κοινωνική αυτή μορφή είναι το κεφάλαιο, η ειδικά κοινωνική κατηγορία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Βλέπουμε ήδη στο παραπάνω απόσπασμα τη σαφή διάκριση της μαρξικής πολιτικής οικονομίας από όλους τους προγενέστερους οικονομολόγους. Για τον Μαρξ δεν υπάρχει στατικό περιεχόμενο, ένα αιώνιο υλικό υπόστρωμα που χαρακτηρίζει κάθε ιστορική μορφή παραγωγής. Αντίθετα, η ίδια η μορφή της παραγωγής είναι το διαφοροποιητικό στοιχείο που θέτει τα περιεχόμενα της παραγωγής, όλους τους υλικούς όρους της παραγωγής υπαγμένους στη δική της κίνηση, στους δικούς της σκοπούς. Εδώ έγκειται ένα δεύτερο σημείο διαφοροποίησης από την οικονομική επιστήμη. Ενώ για τους οικονομολόγους δεν νοείται κανένας ειδικά κοινωνικός σκοπός που διέπει τους κανόνες της παραγωγικής διαδικασίας και της διαδικασίας κυκλοφορίας, για τον Μαρξ, το κεφάλαιο ως κοινωνική μορφή θέτει το σύνολο της κοινωνίας στον δικό του ειδικό σκοπό: την αξιοποίηση της αξίας και συνεπώς στην αέναη συσσώρευση του κεφαλαίου· το κεφάλαιο επεκτείνεται ως αυτοσκοπός.

⁶⁷ P. Murray 2016, σ. 96.

⁶⁸ K. Marx 1990 [1857-8], σ. 55.

⁶⁹ Αυτ. σ. 56.

Από τα παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε το διπλό αντικείμενο του *Κεφαλαίου*. Αφενός, όπως είδαμε και κατά την παρουσίαση της αναλυτικής μεθόδου, έχουμε μπροστά μας μια συγκεκριμένη ολότητα την οποία προσεγγίζουμε εμπειρικά αναλύοντάς την σε όλο και απλούστερες, αφηρημένες κατηγορίες. Η ολότητα αυτή είναι ο καπιταλισμός. Τώρα, στο *Κεφάλαιο*, η ολότητα αυτή πρέπει να παρουσιαστεί· πρέπει να συνθέσουμε το συγκεκριμένο κατορθώνοντας μια αναπαράστασή του στην σκέψη που θα μας επιτρέψει να κατανοήσουμε την εσωτερική του συνάφεια. Αυτό είναι το έργο της συστηματικής διαλεκτικής μεθόδου. Αφετέρου, η παρουσίαση του αντικειμένου μας επιτρέπει να το προσεγγίσουμε κριτικά. Η πολιτική οικονομία έχει αγκαλιάσει την ψευδαίσθηση της αυτοκίνησης του κεφαλαίου με αποτέλεσμα να το προσεγγίζει υπό τη μορφή μιας υπερϊστορικής οντότητας. Έτσι το *Κεφάλαιο* «είναι από τη μία πλευρά μια προσπάθεια αποκάλυψης του νόμου της κίνησης των σύγχρονων κοινωνιών και από την άλλη πλευρά, όπως μας υπενθυμίζει ο υπότιτλος, μια κριτική της πολιτικής οικονομίας»⁷⁰.

Πριν περάσουμε στην προσέγγιση της συστηματικής διαλεκτικής του *Κεφαλαίου* να σημειώσουμε επίσης πως θεωρούμε ότι η περίληψη του Μαρξ στην κλασσική πολιτική οικονομία αποτελεί μια λανθασμένη πρόσληψη των ιστορικών της οικονομικής θεωρίας. Εκείνοι που υποστηρίζουν πως ο Μαρξ αναμόρφωσε την εργασιακή θεωρία του Ρικάρντο εξωθώντας την σε μια εργασιακή θεωρία που περιλαμβάνει την ταξική εκμετάλλευση, αγνοούν τη κεντρικότητα της κοινωνικής μορφής στο μαρξικό επιχείρημα. Το πρόβλημα της παραγωγής και διανομής της υπεραξίας είχε ήδη από πριν αναλυθεί επαρκώς από τον Ρικάρντο και τους αριστερούς ρικαρδιανούς⁷¹ συνεχιστές του. Εκείνο που αγνόησαν οι ρικαρδιανοί και

⁷⁰ P. Mattick 1993, σ. 122.

⁷¹ Οι αριστεροί ρικαρδιανοί (όπως οι T. Hodgskin, J.F. Bray, J. Gray) συγχέοντας πλήρως τη διάκριση μεταξύ πλούτου και αξίας, μεταξύ της υλικής παραγωγής και της αξιακής διάστασης του πλούτου ως αφηρημένη αξία, αγνόησαν πλήρως το ζήτημα της αξίας και έθεσαν το πρόβλημα στη διανομή της υπεραξίας. Για τους ρικαρδιανούς λοιπόν η αξία δεν δημιουργεί προβλήματα εφόσον τηρείται το αξίωμα της ανταλλαγής ισοδυνάμων, εφόσον διατηρείται το εγγενές αξίωμα του συμβολαίου (βλ. σελ. 14, υποσημείωση 26). Η πολιτική λύση στις ταξικές εκμεταλλευτικές σχέσεις που προτείνουν οι ρικαρδιανοί είναι εκείνη μιας ενεργούς παρέμβασης αναδιανομής του παραγόμενου πλούτου ανάμεσα στους φορείς της παραγωγής και όλα τα προβλήματα εκμετάλλευσης θα έχουν ως δια μαγείας επιλυθεί. Το παραπάνω παραγνωρίζει πλήρως την κατηγορία της αξίας ως μια κίνηση αυτό-επέκτασης του αφηρημένου πλούτου. Κι αυτό γιατί πολύ απλά δεν μπορεί να θέσει το ερώτημα περί των συνεπειών, όταν μια κοινωνία στο σύνολό της παράγει προϊόντα στην κοινωνική μορφή του εμπορεύματος ως προϊόν του κεφαλαίου. Αγνοεί συνεπώς πλήρως την ίδια την κίνηση της αξιακής μορφής, την κίνηση αυτό-επέκτασης του κεφαλαίου. Μόνο τότε θα μπορούσε να δει καθαρά πως παραγωγή και κυκλοφορία, εμπόρευμα, χρήμα και κεφάλαιο αποτελούν αδιαχώριστες πλευρές του συνόλου της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Έτσι η υπεραξία δεν θα εξεταζόταν ως μια αποτυχία του καπιταλισμού που μπορεί να διορθωθεί αν επιβληθεί ισοδύναμη ανταλλαγή αξιών, αλλά θα

συνεχίζει ακόμα και σήμερα να αγνοεί ένας ευρύς κύκλος μαρξιστών είναι το ζήτημα της αξίας ως ειδικά κοινωνικής μορφής. Αυτό θα μας απασχολήσει στο επόμενο κεφάλαιο. Αυτό που θα σημειώσουμε εδώ είναι πως ο Μαρξ δεν αναμόρφωσε κριτικά τις ήδη ενυπάρχουσες οικονομικές κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας, αλλά μέσω της κριτικής του διέλυσε τον στενό ανιστορικό ορίζοντα της οικονομικής επιστήμης. Οι μαρξικές κατηγορίες δεν είναι οικονομικές κατηγορίες αλλά ειδικά κοινωνικές και ιστορικές. Συνειδητοποιώντας την θέση της οικονομικής επιστήμης, την ψευδαίσθηση των οικονομικών όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο Μαρξ δεν προσέγγισε το ίδιο το αντικείμενο της οικονομικής επιστήμης με διαφορετικό τρόπο, αλλά κάλεσε σε μια επιστημονική επανάσταση. Όπως σημειώνει ο ίδιος: «Η ανάπτυξη της πάλης μετά το 1830 σήμανε η νεκρώσιμη καμπάνα της επιστημονικής αστικής οικονομίας· έτσι, η επιστημονική πρόοδος θα μπορούσε να πάρει μονάχα τη μορφή της κριτικής αυτής της επιστήμης»⁷². Η έκφραση λοιπόν μαρξικά οικονομικά και μαρξική πολιτική οικονομία, εφόσον δεν μπορεί να αποτυπώσει τη ριζοσπαστική προσέγγιση του Μαρξ απέναντι σε αυτή την επιστήμη αποτελεί «σχήμα οξύμωρο»⁷³.

1.3.2 Η παρουσίαση του κεφαλαίου ως συστηματική διαλεκτική

Έχοντας συνεπώς αποτυπώσει παραπάνω το θεωρητικό αντικείμενο του *Κεφαλαίου* μας ενδιαφέρει στη συνέχεια η μέθοδος παρουσίασης αυτού του αντικειμένου. Η συστηματική διαλεκτική παρουσίαση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής εκκινεί ακριβώς εκεί που τελείωσε η αναλυτική μέθοδος που αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα. Σκοπός τώρα είναι η αναπαραγωγή της αφετηρίας της αναλυτικής μεθόδου, δηλαδή η αναπαραγωγή της ιστορικά συγκεκριμένης μορφής του κεφαλαίου στην σκέψη. Το ιστορικά συγκεκριμένο στην περίπτωση μας είναι ο καπιταλισμός, μια ολότητα πλούσια σε προσδιορισμούς και σχέσεις. Στη μέθοδο προσέγγισης μιας τέτοιας ολότητας βρίσκεται και η στενή συγγένεια της μαρξικής μεθόδου με εκείνη του Hegel στην *Επιστήμη της Λογικής*. Όπως σημειώνει ο Hegel:

αντικρίζονταν στην πραγματική της διάσταση: ως αναγκαία προϋπόθεση και αποτέλεσμα της κίνησης της αξιακής μορφής. Δεν υπάρχει αξία χωρίς υπεραξία, ούτε κεφάλαιο χωρίς ταξικές σχέσεις εκμετάλλευσης. Γι αυτό και ο καπιταλισμός αποτελεί μια οργανική ολότητα όπου κάθε στοιχείο αποτελεί αναπόσπαστη και αναγκαία συνθήκη ύπαρξης του Όλου.

⁷² K. Marx 2016 [1867], σ. 729.

⁷³ P. Murray 2016, σ. 97.

«Το αληθινό ως κάτι συγκεκριμένο υπάρχει μόνο ως κάτι που αναπτύσσεται εντός εαυτού, αυτοσυγκεντρώνεται και αυτοδιατηρείται μέσα σε ενότητα. Η αλήθεια υπάρχει τότε μόνο ως ολότητα σκέψης και η επιστήμη αυτής της σκέψης είναι κατ' ουσίαν σύστημα»⁷⁴. Η μέθοδος που χρησιμοποιεί ο Hegel στην παρουσίαση της ολότητας της σκέψης ακολουθείται και από τον Μαρξ στην παρουσίαση της ολότητας της καπιταλιστικής παραγωγής. Αυτή η μέθοδος είναι η συστηματική διαλεκτική παρουσίαση.

Η παρουσίαση υπό την έννοια ενός συστήματος αποσκοπεί στο να καταδείξει τον αλληλοσχετισμό των κατηγοριών ενός δεδομένου Όλου και την θεμελίωση αυτών των κατηγοριών κατά τη διαδικασία κίνησης της παρουσίας, έτσι ώστε τελικά να αποτυπώσει τον νόμο κίνησης της ολότητας ως μια κίνηση αυτοθεμελίωσης και αναπαραγωγής του εαυτού της. Κάθε κατηγορία έτσι αποτελεί διακριτό λογικό στάδιο της συγκεκριμένης ολότητας με την έννοια πως «προϋποθέτει και προϋποτίθεται από όλες τις άλλες: κάτι σχετίζεται ενδογενώς με κάτι άλλο αν αυτό το άλλο αποτελεί μια αναγκαία συνθήκη της φύσης του. Με τη σειρά τους, οι ίδιες οι σχέσεις τοποθετούνται ως στιγμές μιας ολότητας και αναπαράγονται μέσα από τη δραστηριότητά της»⁷⁵. Η κίνηση αυτή αποτυπώνει εκείνο που σημειώσαμε στην δεύτερη ενότητα αναφορικά με τη συνθετική μέθοδο. Η κίνηση νοείται ως μια άνοδος από το αφηρημένο απλό στο συγκεκριμένο σύνθετο. Αλλά εδώ τόσο το αφηρημένο αποτελεί προϋπόθεση του συγκεκριμένου όσο και το συγκεκριμένο προϋπόθεση του αφηρημένου. Μέσω της συστηματικής διαλεκτικής επιτυγχάνεται η παρουσίαση των συνθηκών ύπαρξης της συγκεκριμένης ολότητας εκκινώντας από τους πλέον απλούς αφηρημένους προσδιορισμούς. Η κίνηση μεταβαίνει από κατηγορία σε κατηγορία σε μια διαρκή πρόοδο συγκεκριμενοποίησης μέχρις ότου «να ισχυρισθεί πως έχει φθάσει στο στάδιο όπου μπορεί πλέον να κατανοήσει την ύπαρξη ως αληθινή, ως πραγματικότητα (Wirklichkeit)»⁷⁶. Σε αυτό το στάδιο μπορεί να κατανοηθεί πλήρως τόσο η ολότητα στους πολλαπλούς της προσδιορισμούς όσο και ο κάθε διακριτός προσδιορισμός ως εγγενής και αδιαχώριστη κατηγορία της συγκεκριμένης ολότητας.

Από τα παραπάνω μπορούμε να σημειώσουμε πως η κίνηση μετάβασης από τη μια κατηγορία στην επόμενη συντελείται σε μια διαδικασία που θα μπορούσε να

⁷⁴ G. Hegel 2013 [1830], σ. 81.

⁷⁵ C. Arthur 2002, σ. 24-25.

⁷⁶ G. Reuten 1993, σ. 93.

ονομαστεί διπλά προϋποτιθέμενη. Με αυτό εννοούμε πως υπάρχει μια αμοιβαία αλληλεξάρτηση μεταξύ των κατηγοριών που αναπτύσσονται και συνεπώς μια αμοιβαία αλληλεξάρτηση μεταξύ της αφηρημένης αφετηρίας και της συγκεκριμένης ολότητας στην οποία καταλήγει η παρουσίαση. Αυτή είναι και η έννοια του συστήματος. Καμία κατηγορία δεν μπορεί να θεωρηθεί ως εντός εαυτού αυθύπαρκτη, καθώς προϋποθέτει τις λοιπές ως συνθήκες της ύπαρξής της. «Η δομή λοιπόν των προϋποθέσεων κινείται και προς τις δυο κατευθύνσεις»⁷⁷: όχι μόνο οι σύνθετες κατηγορίες προϋποθέτουν την ανάπτυξη των αρχικών απλών κατηγοριών, αλλά και οι απλές κατηγορίες προϋποθέτουν την πλήρη ανάπτυξη των σύνθετων οι οποίες και αποτελούν τις συνθήκες της ύπαρξης των πρώτων. Το εμπόρευμα έτσι δεν μπορεί να αναπτυχθεί πλήρως χωρίς τη μεσολάβηση του χρήματος που θέτει την κοινωνική σχέση μεταξύ των εμπορευμάτων και το χρήμα δεν μπορεί να αναπτυχθεί πλήρως ως αυτό-αξιοποιούμενη αξία χωρίς τη μεσολάβηση του κεφαλαίου και της υπεραξίας που αντλείται από τη μισθωτή εργασία. Το εμπόρευμα ως αξία που στην αρχή εμφανίζεται ως απλή κατηγορία της σφαίρας της κυκλοφορίας, θεμελιώνεται στην συνέχεια στη διαδικασία της παραγωγής για να αποτελέσει στο τέλος την ίδια κατηγορία, αλλά αυτή τη φορά ως ειδική μορφή της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, ως εμπορευματικό κεφάλαιο⁷⁸. Η κίνηση της συστηματικής παρουσίας τελειώνει όταν η αξία ως κεφάλαιο, έτσι όπως ήταν εξ αρχής, έχει θέσει κατά την πορεία της ανάπτυξης όλες τις συνθήκες της ύπαρξής της, Το επιχείρημα είναι συνεπώς κυκλικό. Και είναι ακριβώς αυτή η κίνηση που δημιουργεί την αναπαράσταση μιας αυτό-κίνησης των κατηγοριών συντελώντας στην πρόσληψη της αξίας-κεφαλαίου ως ένα αυτόματο υποκείμενο που θέτει το ίδιο τις προϋποθέσεις του.

Έχοντας αναφέρει συνοπτικά τη δομή μιας συστηματικής διαλεκτικής παρουσίας θεωρούμε σημαντικό να αποτυπώσουμε κάποια βασικά σημεία του συγκεκριμένου θέματος που μας ενδιαφέρει, της αρχιτεκτονικής της συστηματικής

⁷⁷ P. Murray 2016, σ. 105.

⁷⁸ Το παραπάνω αποτυπώνεται πλήρως στο τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, στα «αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής». Ο Μαρξ επισημαίνει την κυκλικότητα του επιχειρήματος στην ενότητα «Τα εμπορεύματα σαν προϊόν του κεφαλαίου» όπου και σημειώνει πως το εμπόρευμα όπως αντικρίζεται έπειτα από όλη την παρουσίαση που ακολούθησε, δεν αποτελεί το απλό ατομικό εμπόρευμα που παρουσιάστηκε στο πρώτο κεφάλαιο. Τώρα αποτελεί ειδικό προϊόν της καπιταλιστικής παραγωγής και κατανοείται ως το σύνολο της μάζας των παραγόμενων από το κεφάλαιο εμπορευμάτων. Ως εμπορευματικό κεφάλαιο, ως αναπόσπαστο στάδιο της συνολικής κίνησης του κεφαλαίου όπου έχει αναπαράχθει η αξία του προκαταβεβλημένου κεφαλαίου μαζί με την υπεραξία που αντλήθηκε στη σφαίρα της παραγωγής. Για το παραπάνω βλ. K. Marx 1983 [1863-4], σ. 165-174.

διαλεκτικής παρουσίασης του *Κεφαλαίου*. Εδώ θα μας απασχολήσουν κατά κύριο λόγο δύο μεθοδολογικά ζητήματα. Όπως σημειώνει ο C. Arthur: «Το πρόβλημα της παρουσίασης είναι σε μεγάλο βαθμό ένα πρόβλημα πρώτον του σημείου αφετηρίας και δεύτερον της φύσης της προόδου του επιχειρήματος»⁷⁹. Ως προς την αφετηρία, όπως είναι γνωστό, ο Μαρξ ξεκινάει την παρουσίαση του *Κεφαλαίου* από την κατηγορία του εμπορεύματος σημειώνοντας στις πρώτες κιόλας γραμμές πως «ο πλούτος των κοινωνιών στις οποίες κυριαρχεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής εμφανίζεται σαν ένας τεράστιος σωρός εμπορευμάτων»⁸⁰. Το αφετηριακό σημείο μιας συστηματικής διαλεκτικής παρουσίασης για να είναι σε θέση να πυροδοτήσει μια συνεπή αλληλουχία αλληλοεξαρτημένων κατηγοριών ικανών να αναπαραστήσουν μια οργανική ολότητα θα πρέπει να πληροί δύο κριτήρια: πρώτον εκείνο της αμεσότητας και δεύτερον εκείνο της καθολικότητας. Η αφετηρία θα πρέπει δηλαδή να αποτελεί μια απλή κατηγορία η οποία να μπορεί να παρασταίνεται άμεσα χωρίς την ανάγκη διαμεσολαβήσεων και επίσης θα πρέπει να αποτελεί καθολικό προσδιορισμό της υπό εξέταση ολότητας. Θα πρέπει λοιπόν να «συλλαμβάνει την ουσία αυτής της ολότητας και ταυτόχρονα ως αφετηρία να θέτει εκείνο που έχουν κοινό όλα τα αντικείμενα και οι σχέσεις σε αυτή την ολότητα»⁸¹. Για να τεθεί το παραπάνω εγχειρίδιο, κάθε στάδιο μιας ολότητας, μέχρι και η αφετηρία της παρουσιάσής της, εγκλείει εν δυνάμει μέσα της την ίδια την ολότητα σε όλο της το εύρος⁸².

Θέτουμε λοιπόν το ερώτημα: ποιο είναι εκείνο το στοιχείο που τίθεται μέσω του εμπορεύματος και υπάρχει ως κοινό σε κάθε αντικείμενο και σχέση της ολότητας του κεφαλαίου; Η ακόμα καλύτερα, αποτελεί το εμπόρευμα μια απλή αδιαμεσολάβητη και ταυτόχρονα καθολική κατηγορία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής; Ως προς το κριτήριο της αμεσότητας θεωρώ πως η κατηγορία του εμπορεύματος αδυνατεί να ανταποκριθεί καθώς αποτελεί κατηγορία σύνθετη που χρήζει περαιτέρω ανάλυσης. Πράγματι ο Μαρξ, επίσης στην αρχή του κεφαλαίου, σημειώνει: «η

⁷⁹ C. Arthur 1993, σ. 67.

⁸⁰ K. Marx 2016 [1867], σ. 19.

⁸¹ G. Reuten 2014, σ. 244.

⁸² Η ολότητα στο σύνολό της μπορεί βέβαια να αποτυπώνεται ακόμα και στις πολύ αφετηριακές κατηγορίες, αυτό ωστόσο μόνο εν δυνάμει. Υπάρχει μια αντίφαση στον παραπάνω ισχυρισμό. Ενώ κάθε κατηγορία, καθώς αποτελεί οργανικό στάδιο της ολότητας αποτελεί και η ίδια μια ολότητα πλήρως προσδιορισμένη, απαιτεί ωστόσο την πλήρη ανάπτυξη της ολότητας προκειμένου να αποτυπώσει πλήρως το νόημά της. Η αντίφαση αυτή αποτελεί και την ώθηση για την θεμελίωση κάθε κατηγορίας σε όλο και πιο συμπαγή θεμέλια, μέχρις ότου να μπορεί να ειπωθεί στο τέλος πλήρως προσδιορισμένη.

έρευνά μας αρχίζει συνεπώς με την ανάλυση του εμπορεύματος»⁸³ και όπως επισημαίνει ο G. Reuten «αυτό ακριβώς κάνει, αναλύει!». ⁸⁴ Το εμπόρευμα με αυτή την έννοια δεν αποτελεί την απλή, καθαρή και αδιαμεσολάβητη αφετηρία του Hegel. Δεν αποτελεί απλή κατηγορία καθώς ευθύς αμέσως αναλύεται στους συγκροτητικούς του προσδιορισμούς: σε ανταλλακτική αξία και αξία χρήσης. Το δεύτερο κριτήριο της καθολικότητας αποτελεί ωστόσο ένα σημείο ύψιστης σημασίας ως προς το επιχείρημα της κυριαρχίας της κοινωνικής μορφής της αξίας στο μαρξικό σχήμα. Για το παραπάνω θα πρέπει να διερωτηθούμε ποια είναι εκείνη η κατηγορία που αποτελεί την ιστορικά καθολική κατηγορία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Το εμπόρευμα, ως εμπόρευμα γενικά, δηλαδή ως ανταλλάξιμο προϊόν ενός τρόπου παραγωγής εμφανίζεται και σε άλλες ιστορικές περιόδους εκτός του καπιταλισμού. Το εμπόρευμα που ενδιαφέρει τον Μαρξ είναι εκείνο που σημειώνει στο προαναφερθέν παράθεμα του *Κεφαλαίου*: το εμπόρευμα ως η μορφή που λαμβάνει ο πλούτος στην καπιταλιστική παραγωγή. Τον ενδιαφέρει συνεπώς το εμπόρευμα ως υλικός φορέας της αξίας, το εμπόρευμα ως ανταλλακτική αξία⁸⁵.

Εδώ λοιπόν βρίσκεται η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα: είναι η αξία η κατηγορία εκείνη που αποτελεί το καθολικό στοιχείο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και είναι εκείνη η απλή κατηγορία που εμφανίζεται στην επιφάνεια των καπιταλιστικών σχέσεων ως ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων. Σύμφωνα με το παραπάνω θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως «υπάρχει μια διπλή αφετηρία στο *Κεφάλαιο* παρόμοια με τη διπλή αφετηρία της εγελιανής *Λογικής*»⁸⁶. Το εμπόρευμα

⁸³ K. Marx 2016 [1867], σ. 19.

⁸⁴ G. Reuten 1993, σ. 96.

Η ανάλυση αυτή του εμπορεύματος αποσκοπεί να εξάγει από αυτό την κατηγορία εκείνη που αποτελεί την αφηρημένη γενικότητα κάθε επιμέρους στοιχείου του καπιταλισμού. Η γενικότητα αυτή είναι η αξία. Όπως σημειώνει και ο Hegel σχετικά με την αναλυτική μέθοδο, εκείνη συνίσταται «στο ότι αποσυνθέτει το δεδομένο συγκεκριμένο ον, απομονώνοντας τις διαφορές του και δίνοντάς τους τη μορφή αφηρημένης γενικότητας» G. Hegel 2013 [1830], σ. 458.

⁸⁵ Αξίζει να σημειωθεί εδώ η διαφοροποίηση ως προς την αφετηρία του μαρξικού σχήματος ανάμεσα στην κριτική της πολιτικής οικονομίας (1858) και του *Κεφαλαίου* (1867). Ενώ στην Κριτική το σχήμα ακολουθεί την πορεία Αξία – Ανταλλαγή – Κεφάλαιο στα οικονομικά χειρόγραφα του 1857-58 το σχήμα αλλάζει σε Εμπόρευμα – Χρήμα – Κεφάλαιο δίνοντας προτεραιότητα στις τρεις μορφές με τις οποίες εμφανίζεται η αξία: στην εμπορευματική, στη χρηματική και στη μορφή του κεφαλαίου. Το αρχικό πλάνο ωστόσο μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως ευθύς εξαρχής η καθολική και άμεση κατηγορία που απασχολεί τον Μαρξ και αποτελεί και την αφετηρία της συστηματικής του παρουσίασης είναι εκείνη της αξίας.

⁸⁶ C. Arthur 2002, σ. 29. Αντίστοιχα, όπως επισημαίνει ο Hegel στο τελευταίο μέρος της *Λογικής* σχετικά με την αφετηρία, καταλήγει πως εκείνη μπορεί να ειπωθεί με διπλό τρόπο, ως αναλυτική και ως συνθετική: «Όταν σημαίνει το άμεσο Είναι, το ξεκίνημα αντλείται από την εποπτεία και την κατ' αίσθηση αντίληψη – είναι το ξεκίνημα της αναλυτικής μεθόδου του πεπερασμένου γνωρίζειν. Όταν σημαίνει τη γενικότητα, είναι το ξεκίνημα της συνθετικής μεθόδου αυτού του γνωρίζειν. Αλλά

αποτελεί την αναλυτική αφετηρία απ' όπου εξάγονται άμεσα οι κατηγορίες της αξίας και της αξίας χρήσης, ενώ η αξία ως η αφηρημένη κοινωνική μορφή που λαμβάνει ο πλούτος αποτελεί τη συνθετική αφετηρία απ' όπου εκκινούμε για τη θεμελίωσή της ως καθολική και ουσιώδη κατηγορία του καπιταλισμού. Από το παραπάνω συμπέρασμα δικαιώνεται και η πρωτοκαθεδρία της κοινωνικής μορφής στην συστηματική διαλεκτική του Μαρξ καθώς «η αφετηρία δεν αποτελεί κάποια αόριστη έννοια περί εμπορεύματος αλλά το εμπόρευμα ως η χαρακτηριστική μορφή με την οποία εμφανίζεται το προϊόν στον καπιταλισμό»⁸⁷. Η χαρακτηριστική αυτή μορφή με την οποία εμφανίζεται το εμπόρευμα στην επιφάνεια του καπιταλισμού, στη σφαίρα της κυκλοφορίας, και είναι άμεσα κατανοητή στην αντίληψη είναι εκείνη της ανταλλακτικής αξίας, της «ισοπεδωτικής»⁸⁸ καθολικότητας που συγκροτεί τις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις.

Το δεύτερο πρόβλημα που αφορά την μέθοδο της παρουσίασης, εφόσον έχει τεθεί επαρκώς η αφετηρία της, είναι ο τρόπος με τον οποίο αυτή αναπτύσσεται, η μετάβαση δηλαδή από την μια κατηγορία στην επόμενη μέχρι και το τέλος όπου έχει θεμελιωθεί πλήρως η συγκεκριμένη ολότητα, η αφετηρία της αναλυτικής μεθόδου. Η πορεία της παρουσίασης αφορά, όπως έχει σημειωθεί, τη μετάβαση από τις «πλέον στοιχειώδεις και άμεσες κατηγορίες, ή μορφών του Είναι, στις πλούσιες και συμπαγείς»⁸⁹. Το ερώτημα όμως που πρέπει να τεθεί είναι το πώς συντελείται αυτή η μετάβαση, τι ωθεί δηλαδή την κίνηση από τη μια κατηγορία στην επόμενη. Κάθε απλή κατηγορία, όντας τέτοια, δηλαδή απλή, συνεπάγεται πως δεν μπορεί να εξαντλεί στον εαυτό της το περιεχόμενο της συστηματικής ολότητας σε όλο του το εύρος. Προϋποθέτει με άλλα λόγια την πλήρη ανάπτυξη της εν λόγω ολότητας προκειμένου να μπορεί να θεωρηθεί εντός εαυτού επαρκής. Τα θεμέλια της ύπαρξής της βρίσκονται στις λοιπές κατηγορίες που πρόκειται να αναπτυχθούν στην συνέχεια έτσι ώστε, στο αρχικό σημείο της παρουσίασης, κάθε κατηγορία που αναπτύσσεται μπορεί να κριθεί ως ανεπαρκής να διατηρήσει εντός εαυτού όλες τις συνθήκες της ύπαρξής της.

μιας και το Λογικό μέσα στην αμεσότητα είναι τόσο κάτι το γενικό όσο και ένα ον, τόσο προϋποτίθεται όσο και είναι άμεσα αυτή τούτη η έννοια, το ξεκίνημά του είναι τόσο συνθετικό όσο και αναλυτικό ξεκίνημα». G. Hegel 2013 [1830], σ. 476.

⁸⁷ C. Arthur 2002, σ. 28.

⁸⁸ K. Marx 2016 [1867], σ. 108.

⁸⁹ C. Arthur 1993, σ. 67.

Με τον τρόπο αυτό, κάθε κατηγορία που παρουσιάζεται στην πορεία της συστηματικής ανάπτυξης εγείρει μια αντίφαση η οποία στη συνέχεια «γεννάει την εσωτερική αναγκαιότητα υπέρβασής της, μια υπέρβαση που θέτει όλο και πιο συμπαγή θεμέλια – συνθήκες ύπαρξης – στους αρχικούς αφηρημένους προσδιορισμούς»⁹⁰. Η αξία για παράδειγμα που εμφανίζεται στην αρχή της παρουσίασης ως εσωτερικός προσδιορισμός κάθε εμπορεύματος πραγματοποιείται μόνο μέσω της σχέσης του ενός εμπορεύματος με όλα τα άλλα⁹¹. Η εσωτερική αυτή αντίφαση της κατηγορίας της αξίας οδηγεί στον αναδιπλασιασμό της σε εμπόρευμα και χρήμα και στη θεμελίωση του χρήματος ως αναγκαία συνθήκη υπέρβασης της εν λόγω αντίφασης. Η πορεία της παρουσίασης συνεχίζεται με αυτό τον τρόπο σε ένα σχήμα που παρουσιάζει τις απλές κατηγορίες ως εντός εαυτού αντιφατικές αναδύοντας έτσι μια αναγκαιότητα θεμελίωσής τους σε όλο και πιο συγκεκριμένες και πολύπλοκες κατηγορίες. Με τον τρόπο αυτό μπορούμε να κατανοήσουμε τον νόμο κίνησής της, δηλαδή τις αναγκαίες συνθήκες που οδηγούν στην αναπαραγωγή της αλλά και να «καταδείξουμε τις κεντρικές αντιφάσεις του εν λόγω συστήματος»⁹². Εδώ δικαιώνεται και ο αρχικός ισχυρισμός πως το *Κεφάλαιο*, ως συστηματική διαλεκτική παρουσίαση, αναπαριστά στην σκέψη τη διαδικασία αναπαραγωγής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής αποτελώντας ταυτόχρονα και μια κριτική του.

1.3.3. Κατανοώντας τον φετιχισμό του κεφαλαίου: ιδεατός κόσμος και υλικές σχέσεις.

Από την παρουσίαση των βασικών σημείων της μεθόδου της συστηματικής διαλεκτικής του κεφαλαίου μπορούμε να συμπεράνουμε μια σαφή επιρροή της εγγελιανής *Λογικής* και της συστηματικής μεθόδου του Hegel στην ανάπτυξη των κατηγοριών του *Κεφαλαίου*. Στο παραπάνω συνηγορεί και ένα περίφημο παράθεμα

⁹⁰ C. Arthur 2002, σ. 30.

⁹¹ Για το παραπάνω μπορούμε να παραθέτουμε και το αντίστοιχο απόσπασμα από το *Κεφάλαιο*: «Όσο λοιπόν και αν περιεργάζεται κανείς το μεμονωμένο εμπόρευμα, αυτό παραμένει ασύλληπτο ως αξιακό πράγμα. Αν θυμηθούμε όμως ότι τα εμπορεύματα κατέχουν αξιακή αντικειμενικότητα μόνο εφόσον είναι εκφράσεις της ίδιας κοινωνικής ενότητας, της ανθρώπινης εργασίας, ότι δηλαδή η αξιακή αντικειμενικότητά τους είναι καθαρά κοινωνική, τότε είναι αυτονόητο ότι αυτή η αντικειμενικότητα μπορεί να εμφανιστεί μόνο στην κοινωνική σχέση εμπορεύματος προς εμπόρευμα» K. Marx 2016 [1867], σ. 30.

⁹² C. Arthur 2002, σ. 68.

του Μαρξ στον επίλογο της 2^{ης} έκδοσης του *Κεφαλαίου*, εκεί σημειώνει: «Για τον Hegel, η νοητική διαδικασία, την οποία μάλιστα μετατρέπει σε αυτοτελές υποκείμενο υπό το όνομα της Ιδέας, είναι ο δημιουργός της πραγματικής διαδικασίας, η οποία αποτελεί μόνο το εξωτερικό φαινόμενό της. Σε εμένα, αντίστροφα, το ιδεατό στοιχείο δεν είναι τίποτα άλλο από το υλικό στοιχείο το οποίο έχει μετατεθεί και μεταφραστεί στο ανθρώπινο μυαλό [...] Η μυστικοποίηση την οποία υφίσταται η διαλεκτική στα χέρια του Hegel δεν αναιρεί διόλου το γεγονός ότι ήταν ο πρώτος που παρουσίασε τις γενικές μορφές κίνησής της με περιεκτικό και συνειδητό τρόπο. Η διαλεκτική στέκει στον Hegel στο κεφάλι της. Θα πρέπει κανείς να την αναποδογυρίσει για να ανακαλύψει τον έλλογο πυρήνα στο μυστικιστικό περίβλημα»⁹³. Βλέπουμε λοιπόν πως ο Μαρξ αποδίδει τα εύσημα στον Hegel για την ανακάλυψη και την παρουσίαση στην επιστήμη της *Λογικής* των γενικών μορφών κίνησης της διαλεκτικής αναπαραγωγής μιας συγκεκριμένης ολότητας. Θα πρέπει ωστόσο να σταθούμε στα δύο σημεία κριτικής που θέτει απέναντι στον Hegel. Θα πρέπει να διερωτηθούμε ποια είναι εκείνη η περίφημη αντιστροφή της διαλεκτικής και ποιος είναι ο έλλογος πυρήνας της. Εδώ ακριβώς βρίσκεται το λεπτό σημείο διάκρισης της συστηματικής διαλεκτικής του Μαρξ από εκείνη του Hegel καθώς και το κλειδί για να κατανοήσουμε πλήρως την μαρξική μέθοδο παρουσίασης του *Κεφαλαίου*.

Για τον Μαρξ η συγκεκριμένη ολότητα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής είναι ένα ήδη δοσμένο ζωντανό όλο. Αυτό σημαίνει πως η συνθετική μέθοδος δεν αποτελεί απλά μια νοητική-λογική διαδικασία παραγωγής του συγκεκριμένου ως προϊόν της σκέψης (διάνοιας), από τις απλές κατηγορίες στις πιο σύνθετες. Αυτό θα αποτελούσε αυτό που λέει ο Ένγκελς: «μια παραγωγή του τίποτα, από το τίποτα διαμέσω του τίποτα»⁹⁴. Η συνθετική μέθοδος του Μαρξ, δεν γεννάει η ίδια το συγκεκριμένο, αλλά «οδηγεί στην αναπαραγωγή του συγκεκριμένου με τη σκέψη»⁹⁵ αποκαλύπτοντας έτσι την εσωτερική του λογική. Το κεφάλαιο αποτελεί ήδη μια συγκεκριμένη ιστορική μορφή, η συνθετική μέθοδος μας επιτρέπει να το κατανοήσουμε. Στο παραπάνω αποτυπώνεται και η κριτική που ασκεί ο Μαρξ στον Hegel σε αυτό το σημείο και συγκεκριμένα στην *Επιστήμη της Λογικής*. Σύμφωνα με τον Μαρξ, ο Hegel έπεσε στην αυταπάτη να θεωρεί τη συνθετική μέθοδο

⁹³ K. Marx 2016 [1867], σ. 733-734.

⁹⁴ F. Engels στον επίλογο της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, K. Marx 2008 [1858-9], σ. 291.

⁹⁵ K. Marx 1990 [1857-8], σ. 66.

αναπαραγωγής του συγκεκριμένου ως διαδικασία της ίδιας της παραγωγής του, της γένεσής του.⁹⁶ Το πραγματικό που καλείται η σκέψη να οικειοποιηθεί και να κατανοήσει, ο Hegel φαίνεται να θεωρεί πως είναι η ίδια «η διαδικασία της σκέψης που εμβαθύνει στον εαυτό της και κινεί η ίδια τον εαυτό της»⁹⁷ αυτή που παράγει το συγκεκριμένο, με το τελευταίο να εμφανίζεται έτσι ως αποτέλεσμα της όλης διαδικασίας. Η εγελιανή μέθοδος προσλαμβάνεται με αυτό τον τρόπο ως μια a-priori συστηματική διαδικασία παραγωγής της πραγματικότητας μέσω της κίνησης της νόησης. Οι κατηγορίες του συστήματος, και για τον Hegel οι κατηγορίες αυτές αποτελούν λογικές κατηγορίες της ελεύθερης νόησης, φαίνονται να διατηρούν μια δική τους δυναμική και να κινούνται από μόνες τους σε μια προοδευτική διαδικασία θεμελίωσης των προϋποθέσεών τους. Η εγελιανή διαλεκτική λαμβάνει έτσι ένα πλήρη ιδεαλιστικό χαρακτήρα. Είναι σε αυτό το σημείο που ο Μαρξ χαρακτηρίζει τη δική του διαλεκτική ως εντελώς αντίθετη από την εγελιανή. Αλλά αυτό δεν απαντάει σε ένα άλλο σημείο που τέθηκε στην αρχή. Με ποιον τρόπο θα μπορούσε να φανεί η εγελιανή *Λογική* χρήσιμη στον Μαρξ κατά την παρουσίαση του *Κεφαλαίου*;

Για αρχή μπορούμε να σημειώσουμε πως και το ίδιο το εγελιανό σύστημα δεν είναι απαραίτητο να θεωρηθεί πλήρως ιδεαλιστικό. Ο ίδιος ο Μαρξ μπορεί να κατανόησε λάθος τον πυρήνα της εγελιανής διαλεκτικής⁹⁸. Πράγματι, στο τελευταίο μέρος της *Λογικής*, και συγκεκριμένα στο κεφάλαιο της απόλυτης Ιδέας όπου ο Hegel αναφέρεται στην αναγκαία συνύπαρξη της αναλυτικής και συνθετικής μεθόδου, η απροϋπόθετη αφετηρία του καθαρού Είναι δικαιώνεται και ως αφετηριακό σημείο

⁹⁶ Ακόμα και στο *Κεφάλαιο* το συγκεκριμένο μπορεί να εμφανίζεται και να προσλαμβάνεται ως αποτέλεσμα λόγω της ίδιας της μορφής της παρουσίας ως συστηματικής διαλεκτικής παρουσίας. Αλλά το ίδιο το συγκεκριμένο που εμφανίζεται σαν αποτέλεσμα, σαν συνόψιση των πολλαπλών προσδιορισμών του, είναι στην πραγματικότητα η αφετηρία, η πραγματική αφετηρία της αντίληψης και της παράστασης. Για το παραπάνω ο Μαρξ είχε κατηγορηθεί και ως εγελιανός κατά την πρώτη έκδοση του *Κεφαλαίου*, όπου και στην ενότητα για την αξιακή μορφή τα διαλεκτικά σχήματα του Hegel ήταν πολύ πιο έντονα από ότι στις επόμενες εκδόσεις. Μάλιστα για το παραπάνω σημειώνει ο Μαρξ στον επίλογο της 2^{ης} έκδοσης πως η μορφή της παρουσίας, η μέθοδός της, καθώς και η επιτυχία αυτής της μεθόδου είναι που «αντανακλά πλέον ιδεατά τη ζωή του υλικού. Τότε θα μπορούσε να φανεί σαν να έχει κανείς να κάνει με μια a priori κατασκευή». K. Marx 2016 [1867], σ. 733.

⁹⁷ Αυτ., σ. 66-67.

⁹⁸ Υπάρχει μια σειρά συζητήσεων σχετικά με τον ιδεαλιστικό ή μη χαρακτήρα της εγελιανής *Λογικής* και την αντίστοιχη ισχύ του επιχειρήματος του Μαρξ για την ανάγκη αντιστροφής της διαλεκτικής. Τα συμπεράσματα της εν λόγω συζήτησης δεν μας ενδιαφέρουν εδώ, καθώς όποιος και αν ήταν ο πραγματικός χαρακτήρας της εγελιανής μεθόδου, εδώ έχει σημασία η ιδεαλιστική πρόσληψη για τον Μαρξ, καθώς είναι εκεί όπου αποτυπώνεται ο ιδεατός και ανεστραμμένος κόσμος που παράγει η κίνηση του κεφαλαίου. Για το παραπάνω βλ. Εισαγωγή στο F. Mosley 2014, σ. 2-4 καθώς και στο R. Bellofiore 2014 σ. 167-170.

της αναλυτικής μεθόδου. Το επιχείρημα είναι κυκλικό.⁹⁹ Η όλη συζήτηση περί της ιδεαλιστικής ή μη μορφής της εγελιανής μεθόδου, όσο σημασία κι αν έχει για την κατανόηση του εγελιανού επιχειρήματος δεν μας αφορά ως προς το μαρξικό επιχείρημα, ούτε ως προς το επιχείρημα που θέλουμε να εξάγουμε στην παρούσα εργασία. Πράγματι ο Μαρξ μπορεί να είχε προσλάβει λανθασμένα κάποιες πτυχές της εγελιανής διαλεκτικής. Αλλά αυτό που μας αφορά εδώ είναι πως εξυπηρετεί το μαρξικό σχήμα ακριβώς η μαρξική πρόσληψη της εγελιανής διαλεκτικής. Αυτό που θέλουμε να τονίσουμε είναι πως, ακόμα και αν η εγελιανή διαλεκτική δεν είναι ιδεαλιστική μας ενδιαφέρει ακριβώς η ιδεαλιστική της πρόσληψη καθώς «αντανακλά ακριβώς την ιδεαλιστική και απόλυτη φύση της κυκλοφορίας του κεφαλαίου ως χρήμα που γεννά περισσότερο χρήμα»¹⁰⁰. Οι κατηγορίες του κεφαλαίου, μέσω μιας συστηματικής διαλεκτικής παρουσίασης, πράγματι φαίνονται σαν να κινούνται μόνες τους. Η αξία εμφανίζεται σαν μια αυτοκινούμενη διαδικασία και το κεφάλαιο σαν ένα αυτόματο υποκείμενο που το ίδιο θέτει τις προϋποθέσεις του εαυτού του. Το παραπάνω παρουσιάζει και αντανακλά πλήρως την μορφή με την οποία εμφανίζονται¹⁰¹ οι κοινωνικές σχέσεις στον καπιταλισμό. Κοινωνικές σχέσεις που δεν θέτουν οι ίδιες τα αποτελέσματα των πράξεών τους ως δικά τους αποτελέσματα, αλλά αντίθετα τίθενται από τα τελευταία, υπάγονται σε σχέσεις που φαίνονται ως αυτοδημιούργητες.

Μπορούμε λοιπόν από τα παραπάνω να συμπεράνουμε πως η διαλεκτική του *Κεφαλαίου*, η συστηματική διαλεκτική του παρουσίαση επιτελεί ένα διπλό ρόλο: πρώτον να καταδειξεί την ιδεατότητα του κόσμου του κεφαλαίου, να αποτυπώσει τον φетиχιστικό χαρακτήρα των αναπαραστάσεων που διαμορφώνονται από μια «κοινωνία η οποία, βασιζόμενη στο κεφάλαιο και τα εμπορεύματα είναι συνεπώς

⁹⁹ «Το ξεκίνημα που είναι το Είναι ή το άμεσο, θεωρούμενο με βάση τη θεωρησιακή ιδέα, το Είναι είναι ο αυτοπροσδιορισμός της, ο οποίος ως η απόλυτη αρνητικότητα ή κίνηση της έννοιας κρίνει και θέτει τον εαυτό της ως αρνητικό του εαυτού της. Το Είναι που για το ξεκίνημα σαν τέτοιο μοιάζει με αφηρημένη κατάφαση, είναι μάλλον η άρνηση, ένα Είναι τεθειμένο [= εξαρτημένο], μεσολαβημένο και προϋποτιθέμενο.[...] Αυτή η ιδέα που ως κάτι απόλυτα πρώτο, θεωρεί αυτό το τέλος μόνο ως εξαφάνιση της επίφασης, ότι τάχα το ξεκίνημα είναι κάτι άμεσο, και αυτή [δηλ. η ιδέα] ένα αποτέλεσμα. Είναι η γνώση ότι η ιδέα είναι η μία και μόνη ολότητα.» G. Hegel 2013 [1830], σ. 474-480.

¹⁰⁰ R. Bellofiore 2014, σ. 172.

¹⁰¹ Η μορφή με την οποία εμφανίζονται οι κοινωνικές σχέσεις στον καπιταλισμό μπορεί να συνιστά μια διαστρεβλωτική μορφή εμφάνισης, έναν ανεστραμμένο - ιδεατό κόσμο, αλλά αυτή η αναστροφή αντανακλά το περιεχόμενο των σχέσεων αυτών αποτελώντας έτσι μια πραγματική αναστροφή. Όπως σημειώνει ο Μαρξ: «πρόκειται για κοινωνικά ισχύουσες, δηλαδή αντικειμενικές νοητικές μορφές των σχέσεων παραγωγής αυτού του ιστορικά καθορισμένου κοινωνικού τρόπου παραγωγής, της εμπορευματικής παραγωγής». K. Marx 2016 [1867], σ. 56.

μεταφυσική, φετιχιστική· ένας μυστικοποιημένος κόσμος περισσότερο και από την ίδια την εγγεληνική *Λογική*»¹⁰². Εδώ εξαντλείται το πρώτο στοιχείο που ανέφερε ο Μαρξ στον επίλογο του *Κεφαλαίου*, η «ιδεατή πλέον αντανάκλαση του υλικού»¹⁰³: η αξία εμφανίζεται ως η μορφή του αυτο-επεκτεινόμενου αφηρημένου πλούτου προσδίδοντας στο κεφάλαιο τον χαρακτήρα ενός αυτόματου υποκειμένου, το οποίο θέτει το ίδιο τις προϋποθέσεις του, τις συνθήκες της ύπαρξής του.

Ο δεύτερος ρόλος της διαλεκτικής είναι να καταδείξει την υλικότητα ενός τέτοιου ιδεατού και ανεστραμμένου κόσμου. Προκειμένου να αποτελέσει το κεφάλαιο ένα αυθυπόστατο υποκείμενο, να εμφανιστεί δηλαδή με τη μορφή μιας αυτό-αξιοποιούμενης αξίας ως αυτόματη διαδικασία, θα πρέπει πρώτα να θέσει την υλική σφαίρα της παραγωγής και αναπαραγωγής, τις ίδιες τις παραγωγικές – κοινωνικές σχέσεις υπό το πρόσταγμά του. Εδώ βρίσκεται ο πυρήνας του πολυσυζητημένου αναποδογυρίσματος της εγγεληνικής ιδεαλιστικής λογικής. Η διαλεκτική του *Κεφαλαίου*, σε αντίθεση με την εγγεληνική, δεν εκκινεί από μια καθαρή απροϋπόθετη αφετηρία. Η μορφή της αξίας, όντας αφηρημένη, δεν μπορεί να διαθέτει ένα πραγματικό υλικό περιεχόμενο στον εαυτό της, θα πρέπει να λάβει ένα τέτοιο περιεχόμενο υπάγοντας τις κοινωνικές σχέσεις στην αλήθεια της, στην αναπαραγωγή του εαυτού της, στην συσσώρευση του κεφαλαίου ως αυτό-αξιοποίηση. Προϋπόθεση λοιπόν της μορφικής κίνησης του κεφαλαίου ως αξία είναι η θεμελίωσή της στην ιστορικά κοινωνική συνθήκη της καπιταλιστικής σχέσης παραγωγής, της ταξικής σχέσης. Μόνο μέσω της υπαγωγής ενός υλικού περιεχομένου, της εργασίας, μπορεί το κεφάλαιο να αξιοποιεί τον εαυτό του, μόνο μέσω της άντλησης υπεραξίας από τη ζωντανή εργασιακή διαδικασία μπορεί να πραγματοποιηθεί η διαδικασία αξιοποίησης «η επιστροφή του νεκρού-κεφαλαίου στη ζωή μέσω της απορρόφησης της ζωής των εργατών»¹⁰⁴. Η κίνηση του κεφαλαίου τότε εμφανίζεται ως μια διαδικασία όπου το ίδιο θέτει τις προϋποθέσεις της ύπαρξής του με την έννοια μιας συστηματικής αναπαραγωγής των ταξικών σχέσεων εκμετάλλευσης.

Η συστηματική διαλεκτική έτσι μπορεί να αντικριστεί υπό μια νέα έννοια: δεν είναι απλώς η αναπαράσταση μιας συγκεκριμένης ολότητας στην σκέψη, αλλά, ακόμα πιο σημαντικό, είναι η διαδικασία του γίνεσθαι ολότητα· η διαδικασία με την οποία μια ιστορικά συγκεκριμένη μορφή αναπαράγει συστηματικά τον εαυτό της

¹⁰² L. Colletti 1973, σ. 280.

¹⁰³ K. Marx 2016 [1867], σ. 733.

¹⁰⁴ R. Bellofiore 2014, σ. 183.

θέτοντας τις συνθήκες της ύπαρξής της. Συνθήκες όμως που αποτελούν και την ιστορική της προϋπόθεση. Στο παραπάνω συνηγορεί και ένα παράθεμα του Μαρξ στα *Grundrisse*: «Αν στο ολοκληρωμένο αστικό σύστημα κάθε οικονομική σχέση προϋποθέτει την άλλη στην αστική-οικονομική μορφή, κι έτσι κάθε αποτέλεσμα είναι ταυτόχρονα και προϋπόθεση τότε αυτό συμβαίνει σε κάθε οργανικό σύστημα. Το ίδιο αυτό το οργανικό σύστημα, σαν ολότητα, έχει τις προϋποθέσεις του· και η ανάπτυξή του σε ολότητα βρίσκεται ακριβώς στην καθυπόταξη όλων των στοιχείων της κοινωνίας, ή στη διαμόρφωση απ' αυτά των οργάνων που ακόμα του λείπουν. Έτσι γίνεται ολότητα ιστορικά»¹⁰⁵. Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα πως είναι μόνο μέσω της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, μέσω της συστηματικής αναπαραγωγής αυτής της ιστορικής προϋπόθεσης, που αποκτά το τελευταίο τον χαρακτήρα ενός ιδεατού και ανεστραμμένου κόσμου. Η συστηματική διαλεκτική του *Κεφαλαίου* αποσκοπεί λοιπόν στην κατάδειξη αυτής της διαδικασίας. Αφενός μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τον τρόπο λειτουργίας, τις εσωτερικές συνδέσεις μιας τέτοιας ανεστραμμένης πραγματικότητας, ενός ιδεατού, με την εγγελιανή έννοια, κόσμου. Η σκοπιά της ταξικής πάλης μας επιτρέπει να τον υπερβούμε.

¹⁰⁵ Κ. Marx 1990 [1857-8], σ. 205.

Κεφάλαιο 2

Η θεωρία της αξιακής μορφής (value – form theory)

Στο προηγούμενο κεφάλαιο προσπαθήσαμε να καταστήσουμε σαφές, αξιοποιώντας και την παρουσίαση της συστηματικής διαλεκτικής μεθόδου, πως στο ώριμο μαρξικό έργο το ζήτημα της μορφής εμφάνισης των κοινωνικών σχέσεων στον καπιταλισμό αποτελεί τόσο το αποφασιστικό σημείο διάκρισης της μαρξικής μεθόδου από το σύνολο της κλασσικής παράδοσης της πολιτικής οικονομίας όσο και το σημείο εκείνο από το οποίο εκκινούμε την παρουσίαση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ο φαινόμενος κόσμος, η επιφάνεια των καπιταλιστικών σχέσεων της σφαίρας της κυκλοφορίας είναι έτσι η αφετηρία μας στην παρουσίαση της διαλεκτικής της αξιακής μορφής.

Θεωρούμε πως δύο είναι οι βασικές μεταβάσεις που πραγματοποιεί ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, μεταβάσεις που περιστρέφονται γύρω από δύο ειδών φετιχισμούς: πρώτον, το φετιχιστικό χαρακτήρα του εμπορεύματος που αντιστοιχεί στη σφαίρα της κυκλοφορίας και δεύτερον, την κίνηση του κεφαλαίου ως φετίχ που συναρθρώνει και θέτει υπό το πρόσταγμά του τη σφαίρα της παραγωγής. Η πρώτη μετάβαση «συντελείται στο 1^ο μέρος του 1^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου*»¹⁰⁶ και ολοκληρώνεται με την παγίωση του χρήματος ως αναγκαία μορφή εμφάνισης της αξίας. Η δεύτερη εκκινεί με την μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο στο 2^ο μέρος του 1^{ου} τόμου και κλείνει με τον τριαδικό τύπο στο τέλος του 3^{ου} τόμου «ολοκληρώνοντας τη φετιχοποιημένη μορφή εμφάνισης των πηγών των εισοδημάτων»¹⁰⁷ των τριών βασικών τάξεων που συντελούν στην εργασιακή διαδικασία: την εργασία, τη γη και το κεφάλαιο.

Στο παρόν κεφάλαιο της εργασίας μας ενδιαφέρει να εξετάσουμε μια σειρά από ζητήματα που αφορούν τον πρώτο κύκλο της μαρξικής σκέψης, τη μετάβαση δηλαδή από το εμπόρευμα στο χρήμα και το φετιχισμό της εμπορευματικής μορφής. Θεωρούμε πως η διαλεκτική ανάπτυξη της αξιακής μορφής είναι το κλειδί για την κατανόηση μιας σειράς ζητημάτων που αποτελούν επί δεκαετίες αντικείμενο έντονων

¹⁰⁶ P. Murray 2016, σ. 401.

¹⁰⁷ Αυτ.

αντιπαραθέσεων μεταξύ μαρξιστικών κύκλων σκέψης. Τα βασικότερα που θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε παρακάτω είναι ο ρόλος και η μορφή που λαμβάνει η εργασία στον καπιταλισμό, η διαλεκτική παραγωγή της χρηματικής μορφής ως αναγκαία συνέπεια της εσωτερικής αντίθεσης του εμπορεύματος ανάμεσα σε αξία και αξία χρήσης, καθώς και η αντιστροφή που πραγματοποιείται εντός της αξιακής μορφής θέτοντας το χρήμα ως ενεργό φορέα διαμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των εμπορευμάτων οδηγώντας έτσι και στο φετιχιστικό χαρακτήρα με τον οποίο εμφανίζεται αυτή η μορφή στην σκέψη.

2.1. Η κυκλική διαδρομή της παρουσίας του *Κεφαλαίου*¹⁰⁸

Πριν περάσουμε στην ίδια την ανάλυση της αξιακής μορφής, θα επιστρέψουμε στο παράθεμα του Μαρξ από τον επίλογο της 2ης έκδοσης του *Κεφαλαίου* για να προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στο ζήτημα που τέθηκε: ποιος είναι ο έλλογος πυρήνας της διαλεκτικής τον οποίο ο Hegel περιέπλεξε στον μυστικισμό; Θεωρώ πως ο έλλογος αυτός πυρήνας της εγελιανής *Λογικής* βρίσκεται στην αμφίδρομη σχέση μεταξύ ουσίας και φαινομένου, ανάμεσα δηλαδή στην ουσία και στις μορφές με τις οποίες αυτή εμφανίζεται. Μην ξεχνάμε πως το αποφασιστικό σημείο διαφοροποίησης του Μαρξ με την κλασσική πολιτική οικονομία, ανάμεσα σε άλλα, είναι η πρωτοκαθεδρία της μορφής εμφάνισης των κοινωνικών σχέσεων στην ιστορική περίοδο της καπιταλιστικής παραγωγής, η μορφή δηλαδή της αξίας¹⁰⁹. Ο έλλογος πυρήνας της εγελιανής *Λογικής* για τον Μαρξ βρίσκεται στη *Διδασκαλία περί της Ουσίας*.

Σε ένα σημείο του *Κεφαλαίου*, κατά την επεξεργασία της κατηγορίας του μισθού, αναφέρει ένα μάλλον γενικό επιχείρημα ως προς την σχέση ουσίας και μορφής εμφάνισης: «κατά τα άλλα, για τη μορφή εμφάνισης “αξία και τιμή εργασίας” ή

¹⁰⁸ «Cirkellauf unserer Darstellung” K. Marx 1983 [1863-4], σ. 165.

¹⁰⁹ «Οι μορφές οι οποίες σφραγίζουν τα εργασιακά προϊόντα ως εμπορεύματα και συνεπώς προϋποτίθενται για την εμπορευματική κυκλοφορία κατέχουν ήδη τη σταθερότητα φυσικών μορφών του κοινωνικού βίου πολύ πριν οι άνθρωποι επιδιώξουν να δώσουν λόγο όχι για τον ιστορικό χαρακτήρα αυτών των μορφών, οι οποίες, πολύ περισσότερο, ισχύουν γι’ αυτούς ως αμετάβλητες, αλλά για το περιεχόμενό τους.». K. Marx 2016 [1867], σ. 56.

“εργατικός μισθός”, σε διάκριση από την ουσιώδη σχέση που εμφανίζεται σε αυτή τη μορφή, την αξία και την τιμή της εργασιακής δύναμης, ισχύει το ίδιο όπως για όλες τις μορφές εμφάνισης και το κρυμμένο υπόβαθρό τους. Οι πρώτες αναπαράγονται με άμεσα αυθόρμητο τρόπο, ως κοινές μορφές, ενώ η άλλη πρέπει να ανακαλυφθεί από την επιστήμη»¹¹⁰. Εδώ λοιπόν βλέπουμε μια διάκριση ανάμεσα σε μια ουσιώδη σχέση πχ. τιμή της εργασίας και στην μορφή με την οποία αυτή εμφανίζεται στην επιφάνεια της καπιταλιστικής κοινωνίας, εδώ εργατικός μισθός. Η τελευταία εμφανίζεται άμεσα στον κοινό νου, ενώ η πρώτη, η ουσιώδης σχέση, απαιτεί την επιστημονική έρευνα για την ανακάλυψή της και την αποτύπωση των νόμων κίνησής της. Το φαινομενικά απλό εδώ είναι ο πλήρης διαχωρισμός μεταξύ των δύο και η απόδοση αλήθειας στο κρυμμένο ουσιώδες υπόβαθρο, μέθοδος που χαρακτηρίζει την προσέγγιση της αστικής πολιτικής οικονομίας. Ο έλλογος πυρήνας της *Λογικής* που σημειώνει ο Μαρξ έγκειται στην αμφίδρομη σχέση μεταξύ των δύο πόλων. Η μορφή εμφάνισης δεν βρίσκεται σε μια μονόπλευρη σχέση εξάρτησης προς την ουσία ως το κρυμμένο της υπόβαθρο, ως υπόστασή της. Στο φαινόμενο κόσμο συντελείται η εμφάνεια της ουσίας. «Η ουσία πρέπει να φαίνεται»¹¹¹. Είναι εξίσου εξαρτημένη από το φαινόμενο όσο το τελευταίο από αυτήν.

Η εμφάνιση ωστόσο της ουσίας στη μορφή της δεν θα πρέπει να νοείται ως μια ταυτότητα της ουσίας με τον εαυτό της. Για παράδειγμα η αξία εμφανίζεται στην επιφάνεια της εμπορευματικής κυκλοφορίας ως ανταλλακτική αξία. Αλλά η ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων αποτελεί μια μη υλική σχέση, ως εάν τα εμπορεύματα να εξισώνονται στην διαδικασία ανταλλαγής μέσω της δικής τους κίνησης. Η κίνηση αυτή αντανakλά το υπόβαθρο της αξίας, ως κοινωνικής σχέσης μεταξύ των διάφορων εργασιών παραγωγής εμπορευμάτων αλλά ταυτόχρονα παράγει τη διαστρέβλωση μιας αυτοκίνησης των εμπορευμάτων ως αξιών. Αυτή η εμφάνιση (*Erscheinung*) είναι μια «αντιστροφή (*Umkehrung*) και μια αναστροφή (*Verkehrung*). Το φαινόμενο, ή η μορφή, είναι ένα υλικό, διαστρεβλωμένο πέπλο που αποκρύπτει παραδόξως αυτό που ταυτόχρονα αποκαλύπτει»¹¹².

Η κίνηση λοιπόν της παρουσίας κάθε κατηγορίας, η συστηματική διαλεκτική, ενέχει μια διπλή κίνηση¹¹³. Πρώτον από τη μορφή στην ουσία, από το άμεσο στο

¹¹⁰ K. Marx 2016 [1867], σ. 501.

¹¹¹ G. Hegel 1998 [1812-16], σ. 227.

¹¹² R. Bellofiore 2014, σ. 174.

¹¹³ Όπως σημειώνει και ο Μαρξ: «Στην ίδια την ανταλλακτική σχέση των εμπορευμάτων η ανταλλακτική αξία τους μας εμφανίστηκε ως κάτι τελείως ανεξάρτητο από τις χρηστικές αξίες τους.

διαμεσολαβημένο της θεμέλιο, από την επιφάνεια της καπιταλιστικής κοινωνίας στα υλικά της θεμέλια, στις παραγωγικές σχέσεις. Η ανταλλακτική αξία έτσι, η μορφή με την οποία εκκινεί η συστηματική διαλεκτική του *Κεφαλαίου*, θεμελιώνεται στην παραγωγική διαδικασία μόλις στο 5^ο κεφάλαιο, εκεί όπου περνάμε «στον κρυφό τόπο της παραγωγής»¹¹⁴. Η δεύτερη κίνηση είναι ακριβώς η αντίθετη της πρώτης, από την ουσία πίσω στο φαινόμενο, στην μορφή εμφάνισής της. Η μορφή αυτή τώρα δεν είναι όμως ίδια με την πρώτη, εκείνη από την οποία εκκινήσαμε. Τώρα αποτελεί μια προσδιορισμένη μορφή εμφάνισης της ουσίας.

Στην αφετηρία της παρουσίας, η μορφή εμφάνισης με την οποία εκκινούμε είναι εκείνη της ανταλλακτικής αξίας του εμπορεύματος στην σχέση του με τα λοιπά εμπορεύματα. Το μεμονωμένο εμπόρευμα, ως ανταλλακτική αξία τοποθετημένη στην αγορά, αποτέλεσε την προϋπόθεση της διαλεκτικής παρουσίας του κεφαλαίου. Εκείνο που εμφανίζεται τώρα στο πέρας της παρουσίας είναι η ειδικά προσδιορισμένη μορφή του εμπορεύματος, ως προϊόν και αποτέλεσμα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. «Το εμπόρευμα σαν τέτοιο τώρα εμφανίζεται σαν προϊόν του κεφαλαίου, στην πράξη σαν μετασχηματισμένη μορφή του κεφαλαίου που τώρα έχει αυτοαξιοποιηθεί. [...] Τα εμπορεύματα, σαν η στοιχειώδης μορφή του αστικού πλούτου, ήταν το σημείο εκκίνησής μας, η προϋπόθεση για τη δημιουργία του κεφαλαίου. Από την άλλη πλευρά, τα εμπορεύματα εμφανίζονται τώρα σαν το προϊόν του κεφαλαίου. Αυτή η κυκλική διαδρομή της παρουσίας μας αντιστοιχεί επίσης και στην ιστορική ανάπτυξη του κεφαλαίου»¹¹⁵.

Η κυκλική παρουσίαση του Μαρξ που επιτελείται μέσω της συστηματική διαλεκτικής του *Κεφαλαίου*, μπορεί να νοηθεί λοιπόν ως η κίνηση του κεφαλαίου σε μια διαδικασία όπου το ίδιο θέτει τις προϋποθέσεις της ύπαρξής του. Το παραπάνω αντιστοιχεί και σε αυτό που προαναφέρθηκε, δηλαδή πως η συστηματική διαλεκτική δεν αποκλείει τη διαδικασία του γίνεσθαι του κεφαλαίου, αλλά ούτε αποτελεί μια γραμμική πορεία ανάπτυξης των κατηγοριών υπό τον όρο της διαδοχικής ιστορικής

Εάν αφαιρέσουμε τώρα πραγματικά από τη χρηστική αξία των εργασιακών προϊόντων, τότε μας μένει η αξία τους ακριβώς όπως μόλις την καθορίσαμε. Το κοινό στοιχείο που παρασταίνεται στην ανταλλακτική σχέση ή στην ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος είναι λοιπόν η αξία τους. Η περαιτέρω πορεία της έρευνας θα μας οδηγήσει πίσω στην ανταλλακτική αξία ως τον αναγκαίο τρόπο έκφρασης ή ως την αναγκαία μορφή εμφάνισης της αξίας, η οποία εντούτοις θα πρέπει εν πρώτοις να εξεταστεί ανεξάρτητα από αυτή τη μορφή». K. Marx 2016 [1867], σ. 22.

¹¹⁴ K. Marx 2016 [1867], σ. 150.

¹¹⁵ K. Marx 1983 [1863-4], σ. 165 και 172.

τους εμφάνισης¹¹⁶. Αντ' αυτού, το *Κεφάλαιο*, αναδεικνύοντας με συστηματικό τρόπο την αλληλεξάρτηση και την εσωτερική συνάφεια των κατηγοριών της καπιταλιστικής ολότητας, μας επιτρέπει να δούμε την κίνηση αυτής της ολότητας ως μια διαδικασία ιστορικής γένεσης και συστηματικής αναπαραγωγής. Το κεφάλαιο στην συστηματική ανάπτυξη των μορφών εμφάνισής του θέτει επίσης, με την έννοια της υπαγωγής, όλες τις ιστορικές κοινωνικές συνθήκες στο πρόσταγμά του, στην αλήθεια του, στην αξιοποίηση της αξίας του. Έτσι, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, με την υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, της εργασιακής διαδικασίας στη διαδικασία αξιοποίησης, το κεφάλαιο αποκτά μια ιδεατή μορφή αυτοκίνησης, αναπαράγοντας συστηματικά την ιστορική του προϋπόθεση, διαιωνίζει με άλλα λόγια την ταξική σχέση σε μια πλήρως φετιχοποιημένη και μυστικοποιημένη μορφή του εαυτού του ως αυτοαξιοποιούμενη αξία, ως Υποκείμενο.

2.1.1. Ο κύκλος της παρουσίας της αξίας στο 1^ο κεφάλαιο του Κεφαλαίου: Erscheinen – Wertsustanz – Erscheinungsform

Στον κύκλο που αναφέραμε παραπάνω: φαινόμενο – ουσία – φαινόμενο, κατά τη μετάβαση από την πρώτη κίνηση στη δεύτερη, η επιφαινόμενη εμφάνιση της υπό

¹¹⁶ Το παραπάνω αποτυπώνει την ιστορικο-λογική μέθοδο του F. Engels. Ο Ένγκελς θεωρούσε πως η διαδοχή των κατηγοριών που αναπτύσσονται στο *Κεφάλαιο* αποτελεί ακριβώς και την σειρά με την οποία εμφανίστηκαν ιστορικά. Έτσι ο Ένγκελς προσλαμβάνει την αφετηρία του *Κεφαλαίου* ως την απλή εμπορευματική ανταλλαγή που προηγείται και προϋποτίθεται της καπιταλιστικής παραγωγής πριν αυτή φθάσει στην πλήρη ωριμότητά της εντός της κεφαλαιακής σχέσης. Το παραπάνω αντιφάσκει με την συστηματική μέθοδο που χρησιμοποιεί ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*. Το εμπόρευμα, μπορεί να θεωρείται στην αρχή ένα απλό ανταλλάξιμο προϊόν αλλά αυτό αποτελεί ήδη το εμπόρευμα ως την ειδική μορφή που λαμβάνει ο πλούτος στην καπιταλιστική παραγωγή. Όπως σημειώνει ο ίδιος «το προϊόν λαμβάνει πλήρως τη μορφή του εμπορεύματος μόνο ως αποτέλεσμα του γεγονότος ότι το συνολικό προϊόν πρέπει να μεταμορφωθεί σε ανταλλακτική αξία και επίσης ότι όλα τα αναγκαία στοιχεία για την παραγωγή του μπαίνουν στην παραγωγή ως εμπορεύματα – με άλλα λόγια γίνεται πλήρως εμπόρευμα μόνο με την ανάπτυξη και στη βάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής» K. Marx, Economic Manuscript of 1861-3, in MECW vol. 30 & 33, σ. 265.

Είναι άρα ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής που τοποθετεί το προϊόν της παραγωγής ως ανταλλακτική αξία, ως εμπόρευμα, και είναι μόνο σε αυτή τη μορφή παραγωγής που το εμπόρευμα διπλασιάζεται σε εμπόρευμα και χρήμα κατά την κυκλοφορία του πυροδοτώντας την αλληλουχία των υπόλοιπων μορφών της αξίας. Έργο της συστηματικής διαλεκτικής δεν είναι η αγνόηση της ιστορικής προϋπόθεσης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, αλλά η συστηματική αναπαραγωγή της μέσω της ίδιας της δυναμικής κίνησης του συστήματος. Σε αντίστοιχο σφάλμα έχουν πέσει και μια σειρά μεταγενέστερων μαρξιστών, όπως οι P. Sweezy και E. Mandel, αλλά μια εκτενής αναφορά και κριτική στη δική τους γραμμική μέθοδο δεν μπορεί να εξαντληθεί στην παρούσα εργασία. Σύντομη αναφορά θα γίνει στο επόμενο κεφάλαιο, στην ενότητα σχετικά με την εργασία όπου θα δείξουμε πως το θεμελιακό επιχείρημά τους περί εργασίας ενσαρκωμένης στα εμπορεύματα αντιφάσκει με τη μορφική κίνηση της αξίας ως ανταλλακτικής αξίας.

εξέταση κατηγορίας θεμελιώνεται στο υπόβαθρο που διέπει την κίνησή της, στην ουσία της ως αναγκαία συνθήκη της ύπαρξής της, ως το θεμέλιό της. Η δεύτερη κίνηση έπειτα ερμηνεύεται ως η αναγκαία μορφή με την οποία αποκαλύπτεται η ουσία, μορφή που προκύπτει από τη διαλεκτική κίνηση της αυτοαντιφάσκουσας ουσίας, από μια εσωτερική αντίφαση που αναγκαστικά οδηγείται στην εξωτερίκευσή της¹¹⁷. Η δεύτερη αυτή μορφή τώρα, σε αντίθεση με την πρώτη, συνιστά μια προσδιορισμένη μορφή εμφάνισης υπό την έννοια πως θεμελιώνεται στην ουσία που ως δική της μορφή την προσδιορίζει και ταυτόχρονα προσδιορίζεται από αυτήν. Η κατηγορία που μας ενδιαφέρει στο παρόν κεφάλαιο είναι η αξία και η αναγκαία μορφή με την οποία αυτή εμφανίζεται, το χρήμα. Θα δείξουμε στη συνέχεια πως ο Μαρξ περνάει από την άμεση μορφή της ανταλλακτικής αξίας με την οποία αυτή εμφανίζεται (*erscheinen*) στην αξιακή της υπόσταση (*Werts substanz*) κι έπειτα στην αναγκαία μορφή αποκάλυψης της τελευταίας (*Erscheinungsfurm*) που ολοκληρώνεται με την διαλεκτική ανάπτυξη της αξιακής μορφής του χρήματος.

Κατά την εισαγωγή της κατηγορίας της ανταλλακτικής αξίας στο *Κεφάλαιο* ο Μαρξ σημειώνει: «η ανταλλακτική αξία εμφανίζεται (*erscheint*) εν πρώτοις ως η ποσοτική σχέση, ως η αναλογία στην οποία ανταλλάσσονται οι χρηστικές αξίες ενός είδους με τις χρηστικές αξίες ενός άλλου είδους [...] φαίνεται (*scheint*) λοιπόν σαν κάτι τυχαίο και καθαρά σχετικό».¹¹⁸ Η εξέταση της κατηγορίας της ανταλλακτικής αξίας των εμπορευμάτων εκκινεί συνεπώς από το εμπειρικό δεδομένο της ανταλλαγής δύο τυχαίων αξιών χρήσης, με συνέπεια και η ανταλλακτική αξία να εμφανίζεται εν πρώτοις ως μια συμπτωματική κατηγορία σύνδεσης δύο τυχαίων εμπορευμάτων μεταξύ τους.

Εδώ μπορούμε να κάνουμε μια διάκριση μεταξύ των ρημάτων *erscheinen* - *scheinen* που χρησιμοποιεί ο Μαρξ για να προσδιορίσει την εμφάνιση της ανταλλακτικής αξίας. Και τα δύο μεταφραστικά μπορούν να αποδοθούν ως «εμφάνιση», αλλά θεωρώ πως επιτελούν διαφορετικό ρόλο στην ανάπτυξη του μαρξικού επιχειρήματος. Το πρώτο, υποδηλώνει την εμφάνιση μιας κατηγορίας στην επιφάνεια των καπιταλιστικών σχέσεων, προτού αυτή θεμελιωθεί επαρκώς στην ουσία που διέπει την κίνησή της. Θα μπορούσε δηλαδή να υποδηλώνει και «το

¹¹⁷ Με αυτό τον τρόπο επιχειρηματολογεί ο Backhaus για την ανάγκη εμφάνισης της αξίας στη μορφή του χρήματος. Η εσωτερική αντίφαση που προκύπτει από τους εσωτερικά αντιθετικούς πόλους της αξίας και της αξίας χρήσης εξωτερικεύεται μέσω του αναδιπλασιασμού του εμπορεύματος σε εμπόρευμα και χρήμα. Για το παραπάνω βλ. H. G. Backhaus 1980, σ. 109.

¹¹⁸ K. Marx 2016 [1867], σ. 20, K. Marx [1987] 1872, σ. 71.

σημείο αφετηρίας»¹¹⁹ απ' όπου ξεκινάει η επεξεργασία μιας κατηγορίας. Στο παραπάνω παράθεμα του *Κεφαλαίου* είδαμε ότι η ανταλλακτική αξία εμφανίζεται (*erscheint*) ως ποσοτική σχέση μεταξύ δύο εμπορευμάτων. Μέσω αυτής της απλής και τυχαίας ποσοτικής εξίσωσης όμως, εμφανίζεται και το κρυμμένο υπόβαθρο που την καθορίζει, καθώς «οι ισχύουσες ανταλλακτικές αξίες του ίδιου εμπορεύματος εκφράζουν κάτι το όμοιο»¹²⁰. Το όμοιο αυτό στοιχείο, που εξάγεται μέσω της αφαίρεσης των ποιοτικών στοιχείων των εμπορευμάτων που ανταλλάσσονται αφήνοντας μόνο τον ποσοτικό τους προσδιορισμό, μας αποκαλύπτει πως προκειμένου δύο ποιοτικά ανόμοια πράγματα να μπορούν να τίθενται ως ποσοτικά ίσα, θα πρέπει να κατέχουν μια κάποια κοινή ιδιότητα, μια κοινή υπόσταση. Αυτή είναι η αξία των εμπορευμάτων, η αξιακή υπόσταση που καθορίζει την ανταλλακτική τους σχέση, και της οποίας η ανταλλακτική αξία συνιστά «μορφή εμφάνισης ενός περιεχομένου διακριτού από την ίδια»¹²¹.

Το ρήμα *scheinen*, από την άλλη πλευρά, θεωρώ πως υποδηλώνει την ψευδή μορφή με την οποία εμφανίζονται εν πρώτοις οι ουσιώδεις κατηγορίες της καπιταλιστικής κοινωνίας. Η ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων δηλαδή, φαίνεται, όπως σημειώθηκε παραπάνω, ως απλή και τυχαία ποσοτική σχέση. Με την επεξεργασία όμως της κατηγορίας της αξίας και της αναγκαίας μορφής εμφάνισής της, θα δούμε πως οι ανταλλακτικές σχέσεις δεν είναι τυχαίες εξισώσεις μεταξύ εμπορευμάτων, αλλά προσδιορίζονται από αναγκαίους νόμους που διέπουν τόσο την παραγωγή όσο και την κυκλοφορία των εμπορευμάτων ως αξίες. Θεωρώ συνεπώς πως τα δύο ρήματα χρησιμοποιούνται για να υποδηλώσουν μια διττή πτυχή της επό εξέταση κατηγορίας. Αφενός και τα δύο αναφέρονται σε μια κατηγορία όπως αυτή εμφανίζεται στην αφετηρία της κυκλικής παρουσίας. Ενώ όμως, το *scheinen* αναφέρεται στο ίδιο το επιφαινόμενο υπό την οπτική μιας διαστρεβλωμένης μορφής εμφάνισης, το *erscheinen* υποδηλώνει το κρυμμένο υπόβαθρο. Υποδηλώνει την αφετηρία της κυκλικής διαδρομής φαινόμενο – αξιακή υπόσταση – φαινόμενο.

Η εξαγωγή της κατηγορίας της αξίας από την φαινόμενη εξίσωση των εμπορευμάτων ως ανταλλακτικές αξίες συντελεί στο πέρας της πρώτης κίνησης του μαρξικού σχήματος το οποίο και περιγράφεται ως μια «κίνηση από το φαινόμενο

¹¹⁹ I. Hanzel 2014, σ. 227.

¹²⁰ K. Marx 2016 [1867], σ. 21.

¹²¹ Αυτ.

στην ουσία»¹²². Η ανάπτυξη της κατηγορίας της αξίας συνεχίζει τώρα με την επεξεργασία της εσωτερικής φύσης του εμπορεύματος, όπου και ανακλύπει ο αναδιπλασιασμός του τελευταίου σε αξία και αξία χρήσης. Από εκεί εκκινεί η δεύτερη κίνηση του σχήματος, από την ουσία πίσω στο φαινόμενο. Όπως σημειώνει και ο Μαρξ: «η περαιτέρω πορεία της έρευνας θα μας οδηγήσει πίσω στην ανταλλακτική αξία ως την αναγκαία μορφή εμφάνισης (*Erscheinungsform*) της αξίας»¹²³.

Εδώ θα πρέπει να τονίσουμε τον όρο που χρησιμοποιεί ο Μαρξ για την μορφή με την οποία εμφανίζεται η αξία κατά τη δεύτερη κίνηση. Χρησιμοποιείται το *Erscheinungsform*. Η ρίζα του τελευταίου είναι στο ρήμα *erscheinen* που χρησιμοποιήθηκε στην πρώτη κίνηση για να υποδηλώσει την τυχαία και άμεση μορφή με την οποία εμφανίζεται η αξία στην επιφάνεια των καπιταλιστικών σχέσεων. Ο δεύτερος χαρακτηρισμός του *Erscheinung(form)* θεωρώ πως υποδηλώνει την προσδιορισμένη μορφή με την οποία εμφανίζεται η αξία κατά τη δεύτερη κίνηση όπου αναδύεται εκ νέου στον φαινόμενο κόσμο. Εδώ, και σε αντίθεση με την αρχική της μορφή, έχει λάβει ένα προσδιορισμένο περιεχόμενο που προκύπτει από τη διαλεκτική ανάπτυξη της αυτοαντιφάσκουσας ουσίας. Η ανάπτυξη της κατηγορίας της αξίας μπορεί έτσι να χαρακτηριστεί ως «μια διαλεκτική κίνηση από το άμεσο-Είναι μέσω της ουσίας στη μεσολαβημένη ύπαρξη [...] έτσι ώστε η αμεσότητα αίρεται και τίθεται ως μεσολαβημένη ύπαρξη».¹²⁴

Συνοψίζοντας τη μέθοδο ανάπτυξης της κατηγορίας της αξίας, μπορούμε να σημειώσουμε πως ο Μαρξ εφαρμόζει ένα κυκλικό επιχείρημα. Η εκκίνηση λοιπόν του σχήματος συνίσταται στην επεξεργασία ενός εμπειρικού δεδομένου, έτσι όπως αυτό εμφανίζεται άμεσα (*erscheinen*) στη συνείδηση. Από την επεξεργασία έπειτα της ουσίας (*Wesen*) ενός τέτοιου δεδομένου προκύπτει ένα βασικό σημείο: η εξαγωγή της αναγκαίας μορφής με την οποία αυτή η ουσία εμφανίζεται και κατ' επέκταση έχουμε τώρα μπροστά μας την ίδια μορφή με την αρχική, μόνο που τώρα γνωρίζουμε τη διαδικασία του γίνεσθαι μορφή. Έτσι, όπως σημειώνεται στο τέλος του 1^{ου} μέρους του *Κεφαλαίου* «ήταν μόνο η ανάλυση των εμπορευματικών τιμών αυτή που οδήγησε στον προσδιορισμό των αξιακών μεγεθών, και ήταν μόνο η κοινωνική χρηματική έκφραση των εμπορευμάτων που οδήγησε στην παγίωση του αξιακού χαρακτήρα

¹²² P. Murray 1993, σ. 48.

¹²³ K. Marx 2016 [1867], σ. 22, K. Marx 1987 [1872], σ. 72.

¹²⁴ H. G. Backhaus 1980, σ. 101.

τους».¹²⁵ Το τυχαίο της αμεσότητας της ανταλλακτικής αξίας αίρεται από την αναγκαιότητα της μορφής εμφάνισης της αξίας στο χρήμα. Το παραπάνω σημείο θα επεξεργαστούμε στη συνέχεια αυτού του κεφαλαίου μέσω της ανάλυσης της αξιακής μορφής.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί επίσης πως ανάλογη μέθοδο εφαρμόζει ο Μαρξ και στην επεξεργασία των λοιπών βασικών κατηγοριών του *Κεφαλαίου*. Πλέον σημαντικό παράδειγμα αποτελεί η κατηγορία του κέρδους. Χωρίς να εμβαθύνουμε στο παραπάνω μπορούμε να σημειώσουμε πως η αφετηρία στην επεξεργασία του κέρδους βρίσκεται στην άμεση μορφή με την οποία αυτό εμφανίζεται ως χρήμα που γεννά περισσότερο χρήμα ($X - X'$), ως η διαφορά ΔX μεταξύ ενός αρχικού ποσού χρήματος που προκαταβλήθηκε για την αγορά κάποιων εμπορευμάτων και του τελικού ποσού που προκύπτει από την πώληση. Αυτό το ΔX ο Μαρξ το αποκαλεί υπεραξία. «Το γεγονός πως ο Μαρξ αποκαλεί αυτό το ΔX υπεραξία κι όχι κέρδος, και δεν εισάγει τον όρο κέρδος παρά μόνο στο 1^ο κεφάλαιο του 3^{ου} τόμου, είναι σημαντικό. Σημαίνει πολλά για το πώς οργανώνεται η παρουσίαση του *Κεφαλαίου*»¹²⁶. Η υπεραξία ΔX , που στον 3^ο τόμο εμφανίζεται εν πρώτοις ως η διαφορά ανάμεσα στις τιμές πώλησης και στις τιμές παραγωγής, εισάγει ξανά τη διαφορά ανάμεσα στους όρους *scheinen* και *Erscheinungsform*.

Αρχικά η διαφορά ΔX εμφανίζεται να είναι η απλή ποσοτική διαφορά ανάμεσα στις τιμές και στις τιμές (κόστος) παραγωγής, και συνεπώς φαίνεται (*scheint*) να προέρχεται αποκλειστικά από τη σφαίρα της κυκλοφορίας. Είναι μόνο η θεμελίωσή της στην συνολική διαδικασία κυκλοφορίας του κεφαλαίου, συνεπώς και στην παραγωγική διαδικασία όπου και συντελείται η εξαγωγή της υπεραξίας, που μας αποκαλύπτει πως η διαδικασία αξιοποίησης του προκαταβεβλημένου κεφαλαίου είναι η αναγκαία συνθήκη ύπαρξης του κέρδους. Η κίνηση τώρα που έπεται είναι ο προσδιορισμός της αναγκαίας μορφής με την οποία η υπεραξία εμφανίζεται εκ νέου στον φαινόμενο κόσμο. Αυτή είναι η μορφή του κέρδους και του ποσοστού κέρδους. Εδώ και πάλι, όπως και στην εμφάνιση της αξίας στο χρήμα, το σχήμα κλείνει με τον φετιχιστικό χαρακτήρα της μορφής. Οι μορφές του κέρδους που προκύπτουν από την ίδια την κοινωνική ταξική σχέση του κεφαλαίου στο σύνολο της κυκλοφορίας του φετιχοποιούνται και αντικρίζονται ως εάν να αποτελούν οι ίδιες τις εκ φύσεως πηγές των εισοδημάτων των βασικών κοινωνικών τάξεων: της εργασίας, της γαιοκτησίας

¹²⁵ Κ. Marx 2016 [1867], σ. 5.6

¹²⁶ P. Murray 2014, σ. 207.

και των κεφαλαιοκρατών. Ο δεύτερος κύκλος της φετιχοποιημένης μορφής εμφάνισης ολοκληρώνει και το τελευταίο κεφάλαιο του 3^{ου} τόμου. Εκεί ο Μαρξ θα σημειώσει: «στους τύπους: κεφάλαιο – κέρδος, ή ακόμα καλύτερα: κεφάλαιο – τόκος, γη – γαιοπρόσοδος, εργασία – μισθός εργασίας, σε αυτή την οικονομική τριάδα, σαν τη συνάρτηση των συστατικών μερών της αξίας και του πλούτου γενικά με τις πηγές του, ολοκληρώνεται η μυστικοποίηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, η υλοποίηση των κοινωνικών σχέσεων, η άμεση σύμφυση των υλικών σχέσεων παραγωγής με την ιστορικο-κοινωνική οριστικότητα της: ο μαγεμένος, αναποδογυρισμένος και με το κεφάλι κάτω κόσμος, όπου ο monsieur le Capital και η madame la Terre οργιάζουν σαν κοινωνικοί χαρακτήρες, και ταυτόχρονα άμεσα σαν απλά πράγματα»¹²⁷.

2.2. Η προβληματική της εργασίας: Εργασία ενσαρκωμένη στα εμπορεύματα ή εργασία που παρασταίνεται στα εμπορεύματα

Απ' όσα προαναφέρθηκαν συμπεραίνουμε πως το σημείο από το οποίο εκκινεί η επεξεργασία της μορφής εμφάνισης της αξίας είναι το ποιοτικό εκείνο στοιχείο των εμπορευμάτων που τα διακρίνει από τα υπόλοιπα γενικά αγαθά. Η ποιότητα αυτή συνίσταται στο ότι τα εμπορεύματα είναι γενικά ανταλλάξιμα¹²⁸. Δύο εμπορεύματα τίθενται ως ποσοτικά ίσα αποκαλύπτοντας έτσι και το κοινό ποιοτικό στοιχείο τους, την κατηγορία της αξίας. Ο τρόπος που προχωράει ο Μαρξ το επιχείρημά του είναι μέσω της εισαγωγής της κατηγορίας της εργασίας και της διαπίστωσης πως δύο

¹²⁷ K. Marx 2013 [1894], σ. 1019.

¹²⁸ «Τα εμπορεύματα διακρίνονται από τα αγαθά γενικά μέσω της ποιότητάς τους του να είναι γενικά ανταλλάξιμα [...] Σε αυτό το επίπεδο το άμεσο κίνητρο της ανταλλαγής εμφανίζεται να είναι η ανταλλαγή ενός εμπορεύματος με ένα άλλο εμπόρευμα διαφορετικού είδους και διαφορετικής χρήσης». Το μάλλον απλό αυτό στοιχείο ωθεί την κίνηση της παρουσίας από τη φαινόμενη μορφή της απλής ανταλλαξιμότητας στο ουσιώδες της υπόβαθρο, την κατηγορία της αξίας. Ο C. Arthur επιχειρηματολογεί για την παραπάνω κατηγορία λέγοντας πως συνιστά μια καθαρή αφετηρία που συνεχίζει με τη διαλεκτική ανάπτυξη της αξίας ως διαλεκτική μιας καθαρής από κάθε προϋποτιθέμενο περιεχόμενο μορφής. Η παραπάνω επιλογή κατορθώνει να αποφύγει μια κατάρρευση της μορφής της αξίας στο προϋποτιθέμενο περιεχόμενο της εργασίας, μια τακτική που ακολουθείται από μια ευρεία γκάμα μαρξιστών και ρικαρδιανών. Για το παραπάνω βλ. C. Arthur [1993], σ. 73-77

εμπορεύματα τίθενται ως ίσα μεταξύ τους καθώς αποτελούν προϊόντα ανθρώπινης εργασίας¹²⁹ και μάλιστα αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας. Το ζήτημα που τίθεται ευθύς αμέσως σε αυτό το σημείο και αποτελεί το μήλο της έριδος για μια σειρά συζητήσεων μεταξύ μαρξιστών και ρικαρδιανών, ή αλλιώς της λεγόμενης παράδοσης της εργασιακής θεωρίας της αξίας, είναι εκείνο της εργασίας ως πηγή της αξίας των εμπορευμάτων.

Αξίζει εδώ να αναφερθεί πως υπάρχει μια ευρεία συζήτηση σχετικά με το αν ο Μαρξ εισάγει πολύ νωρίς την κατηγορία της εργασίας στο επιχείρημά του, προτού αυτή απαιτηθεί να τεθεί ως αναγκαία συνέπεια της διαλεκτικής κίνησης της αξίας κατά τη διαδικασία της κυκλοφορίας της. Με την εισαγωγή της εργασίας από το 2^ο κίολας μέρος του 1^{ου} κεφαλαίου, όπως τονίζει και ο H. G. Backhaus, «δεν προκύπτει κάποια αναγκαιότητα στην μετάβαση στο 3^ο μέρος της αξιακής μορφής»¹³⁰. Το περιεχόμενο της αξίας έχει ήδη τεθεί στο κεφάλαιο της αφηρημένης εργασίας και πράγματι, όπως υποστηρίζουν πολλοί μαρξιστές, τα κεφάλαια της αξιακής μορφής και του φετιχιστικού χαρακτήρα μοιάζουν με απλά συμπληρώματα σε μια ήδη ολοκληρωμένη αξιακή θεωρία¹³¹. Δύο είναι οι βασικές προσεγγίσεις επί του παραπάνω θέματος: πρώτον, ότι η εργασία αποτελεί την υπόσταση της αξίας και ως αφηρημένη εργασία *ενσαρκώνεται* στα εμπορεύματα κατά τη διαδικασία της παραγωγής τους. Δεύτερον, η αξία νοείται ως μια οντότητα που δεν μπορεί να προηγείται της διαδικασίας ανταλλαγής, αντίθετα όμως την προϋποθέτει. Η κίνηση της αξιακής μορφής μέσα από μια σειρά μεταμορφώσεις θέτει το υλικό περιεχόμενο της εργασίας ως δικό της περιεχόμενο. Η εργασία έτσι *παρασταίνεται* στα εμπορεύματα ως μια αφαίρεση στην πράξη που τίθεται από την κίνηση των τελευταίων στη διαδικασία της ανταλλαγής. Στην δεύτερη ενότητα του παρόντος κεφαλαίου θα μας απασχολήσει ακριβώς αυτή η

¹²⁹ K. Marx [2016] 1867, σ. 21-22

¹³⁰ H. G. Backhaus [1980], σ. 101

¹³¹ Ο ίδιος ο Μαρξ φαίνεται να θεωρούσε πως υπήρχε κάποιο πρόβλημα με την ανάλυσή του για την αξιακή μορφή. Στο παραπάνω επιχείρημα συνηγορεί και το γεγονός πως η διαλεκτική ανάπτυξη της μορφής με την οποία εμφανίζεται η αξία φαίνεται να απασχολούσε τον Μαρξ για αρκετά χρόνια και τον οδήγησε στο να αναδιατυπώσει τη θεωρία του τουλάχιστον 4 φορές. Υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις στη θεωρία της αξιακής μορφής που χρησιμοποιεί ο Μαρξ ανάμεσα στα *Grundrisse*, στο *Urtext*, στην 1η και στη 2η έκδοση του *Κεφαλαίου*. Εκείνο που οδηγούσε τον Μαρξ σε όλες αυτές τις διαφοροποιήσεις μοιάζει να ήταν μια προσπάθεια εκλαϊκευσης ενός μάλλον πολύπλοκου διαλεκτικού σχήματος, το οποίο και ο ίδιος αλλά και ο Engels θεωρούσαν πως έπρεπε να απλοποιηθεί. Η απλοποίηση αυτή ωστόσο αποκρύπτει κάποιες λεπτές αλλά σημαντικές πτυχές της μαρξικής αξιακής θεωρίας και οδήγησε σε μια σειρά παρερμηνείες του επιχειρήματος που κρατούν μέχρι και σήμερα.

Για μια πιο εκτεταμένη επεξεργασία του παραπάνω ζητήματος βλ. H. G. Backhaus [1990], H. Reichelt [1995], R. Fineschi [2009] και M. Heinrich [2009]

διάκριση μεταξύ αφηρημένης εργασίας που ενσαρκώνεται στα εμπορεύματα και αφηρημένης εργασίας που τίθεται ως αφαίρεση στην πράξη μέσω της κίνησης της αξιακής μορφής.

2.2.1. Η ρικαρδιανή πρόσληψη της κατηγορίας της εργασίας.

Αφετηριακά μπορούμε να σημειώσουμε πως η όλη σύγχυση σχετικά με το ρόλο που επιτελεί η εργασία, και ειδικά η αφηρημένη εργασία, στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή προκύπτει κατά βάση από τη μεταφραστική απόδοση του γερμανικού όρου *Darstellung* που χρησιμοποιεί ο Μαρξ στο 2^ο κεφάλαιο του 1^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου*. Το συγκεκριμένο κεφάλαιο φέρει τον τίτλο «*Doppelcharakter der in den Waren dargestellten Arbeit*», όπου μπορεί να αποδοθεί ως ο διπλός χαρακτήρας της εργασίας που παρασταίνεται (ή ενσαρκώνεται) στα εμπορεύματα. Σχετικά με το παραπάνω, υπάρχουν βιβλιογραφικές αναφορές¹³² όπου σημειώνεται ο διπλός τρόπος μετάφρασης του όρου *Darstellung* ως παράσταση ή ως ενσάρκωση. Η παραπάνω αναφορά ως προς τη μεταφραστική σύγχυση αποτυπώνει πράγματι σε ένα βαθμό τη σύγχυση και την ακόλουθη συζήτηση σχετικά με τον ρόλο που επιτελεί η εργασία στην παραγωγή των εμπορευμάτων και συνολικά στην ολότητα του καπιταλισμού, δεν δύναται όμως να την εξαντλεί. Η επιλογή δηλαδή ενός απλού όρου προεκτείνει στην συνέχεια το επιχείρημα σχετικά με την εργασία και το ρόλο της, φθάνοντας και σε διαφορετικές νοηματοδοτήσεις της ταξικής σχέσης και της ταξικής πάλης ακολούθως. Αυτό που θέλουμε να σημειώσουμε είναι πως εν τέλει η ερμηνεία που θα προσδώσει στην κατηγορία της εργασίας κάθε θεωρητική προσέγγιση, είτε έχει πολιτικές αφετηρίες είτε πολιτικές προεκτάσεις που σηματοδοτούν και ερμηνεύουν την παραπάνω επιλογή. Το παραπάνω ζήτημα θα μας απασχολήσει στη συνέχεια.

Η βασική διάκριση που διαχωρίζει την εργασιακή θεωρία του Μαρξ από του Ricardo είναι εκείνη μεταξύ συγκεκριμένης και αφηρημένης εργασίας¹³³. Ο Ricardo θεώρησε την αξία ως μια γενική κατηγορία όπου προκύπτει καθώς οι εργάτες μετασχηματίζουν μια δοσμένη ύλη και μέσω της διαδικασίας αυτής προσθέτουν αξία στο τελικό προϊόν. Η εργασιακή θεωρία του Ricardo περιορίστηκε στην επίλυση του

¹³² Ενδεικτικά βλ. Θ. Γκιούρας, Το κεφάλαιο και το φετίχ του, Τετράδια Μαρξισμού τχ. 5, χειμώνας 2017-2018, σ. 239, C. Arthur 1986 και C. Arthur 2005.

¹³³ P. Murray 2016, σ. 156.

ποσοτικού προβλήματος της συγκρότησης της αξίας. Προσπαθώντας να βρει ένα απόλυτο μέτρο της αξίας - στόχος που δεν κατορθώθηκε ποτέ - η μέθοδος του Ricardo πρότεινε το ποσοτικό άθροισμα των διαφορετικών εργασιμων χρόνων που επιτελούνται εντός της παραγωγικής διαδικασίας. Η αγκύλωση αυτής της πρότασης είναι προφανής: πως γίνεται να προσθέσεις ποιοτικά ανόμοια πράγματα; Πως γίνεται να προσθέσεις την εργασία που επιτελεί ένας κλώστης με εκείνου που παράγει ρολόγια; Η λύση του Μαρξ σε αυτή την αγκύλωση της κλασσικής πολιτικής οικονομίας δόθηκε με τον διπλό ρόλο που επιτελεί η εργασία, τον συγκεκριμένο και τον αφηρημένο¹³⁴. Ενώ κάθε εργασία είναι πράγματι ποιοτικά χρήσιμη συγκεκριμένη εργασία και υπό αυτή την έννοια διακρίνεται από κάθε άλλη συγκεκριμένη εργασία, ωστόσο όλες έχουν μια καθολική αφηρημένη πλευρά: όλες οι εργασίες μπορούν να νοηθούν «ως παραγωγικό ξόδεμα ανθρώπινου μυαλού, μυώνων, νεύρων, χεριών κλπ»¹³⁵ ως ανθρώπινος μόχθος δηλαδή με τη γενική έννοια. Με αυτό τον τρόπο, μπορεί ως συγκεκριμένες οι εργασίες να μην μπορούν να προστεθούν μεταξύ τους ώστε να δώσουν τον απαραίτητο προσδιορισμό στην κατηγορία της αξίας, αλλά ως αφηρημένος χρόνος κατανάλωσης ανθρώπινης προσπάθειας μπορούν.

Η αξία έτσι έχει λάβει έναν πρώτο προσδιορισμό ήδη στο 2^ο κεφάλαιο: «είναι πήγμα ομοειδούς ανθρώπινης εργασίας»¹³⁶. Εδώ ωστόσο ξεκινάει η αντιπαράθεση που αναφέρθηκε στην αρχή. Αν η αξία νοείται ως μια «οντότητα που προϋπάρχει της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων»¹³⁷, τότε καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως η αξία του εμπορεύματος συγκροτείται αποκλειστικά κατά την παραγωγική διαδικασία ενός εμπορεύματος με ευθεία αναφορά στον χρόνο εργασίας που καταναλώθηκε για την παραγωγή του. Η εργασία έτσι, συγκεκριμένα η αφηρημένη εργασία, τοποθετείται ως περιεχόμενο της αξίας και η τελευταία υποστασιοποιείται ως μια οντότητα που προϋπάρχει της διαδικασίας κυκλοφορίας, άρα και μένει αναλλοίωτη κατά την ανταλλαγή των εμπορευμάτων. Με αυτόν τον τρόπο «η μορφή της αξίας καταρρέει στο περιεχόμενο»¹³⁸ και η εργασία, αντί να νοείται ως εργασία παραγωγής αξίας

¹³⁴ Σε μια επιστολή του προς τον Engels στις 8 Ιανουαρίου του 1868 σημειώνει: «Ένα πολύ απλό πράγμα διέφυγε της προσοχής όλων χωρίς εξαίρεση των οικονομολόγων, ότι δηλαδή αν το εμπόρευμα έχει τον διπλό χαρακτήρα της αξίας χρήσης και της ανταλλακτικής αξίας, πρέπει και η εργασία που αντιπροσωπεύεται στο εμπόρευμα να έχει επίσης αυτόν τον διπλό χαρακτήρα.» K. Marx & F. Engels 1975, σ. 149-150.

¹³⁵ K. Marx 2016 [1867], σ. 27.

¹³⁶ Αυτ. σ. 28.

¹³⁷ G. Reuten 1993, σ. 98.

¹³⁸ C. Arthur 1993, σ. 71.

νοείται απευθείας ως αξία καθεαυτήν. Μια ευρεία γκάμα μαρξιστών όπως οι P. Sweezy, P. Sraffa, E. Mandel συγκλίνει προς αυτή την ερμηνεία της αξίας.

Δυστυχώς απαιτείται μια μεγάλη σε έκταση αναφορά προς τις προσεγγίσεις των παραπάνω θεωρητικών που δεν μπορεί να εξαντληθεί στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας. Μπορούμε όμως να σημειώσουμε τα εξής: Πρώτον, η εξίσωση της αξιοπαραγωγικής εργασίας στην καπιταλιστική οικονομία με την αφηρημένη εργασία ως απλό ξόδεμα ανθρώπινης δύναμης «καταλήγει αναγκαστικά σε μια α-κοινωνική, νατουραλιστική έννοια της αξίας»¹³⁹. Κι αυτό γιατί όταν η αφαίρεση από την κατηγορία της εργασίας αναφέρεται απλά σε χαρακτηριστικά, όπως ο μόχθος και ο χρόνος, τα οποία ισχύουν για όλες ανεξαιρέτως τις ιστορικές περιόδους, αγνοούν την ειδικά χαρακτηριστική και ιστορική μορφή της καπιταλιστικής παραγωγής¹⁴⁰. Δεύτερον, η συγκρότηση της αξίας αποκλειστικά στην παραγωγική διαδικασία, χωρίς την απαραίτητη μεσολάβηση της κυκλοφορίας του εμπορεύματος και του χρήματος αφήνει αναπάντητο, ή μπορεί να δώσει μόνο ανεπαρκείς απαντήσεις στο λεγόμενο πρόβλημα της μεταμόρφωσης. Πως δηλαδή μετατρέπονται οι ήδη ενυπάρχουσες στην παραγωγική διαδικασία αξίες σε τιμές; Ή ακόμα και αν η απάντηση δίνεται με τη χρήση των τιμών παραγωγής, η θεωρία καταρρέει πρώτον από εμπειρική επαλήθευση και δεύτερον και σημαντικότερο, καθώς στις σύγχρονες οικονομίες το χρηματικό εμπόρευμα δεν είναι πλέον εμπόρευμα παραγμένο με τη μεσολάβηση εργάσιμου χρόνου, όπως ήταν ο χρυσός στην περίοδο που έγραψε ο Μαρξ, αλλά η αξία του διαμορφώνεται από την τραπεζική πίστη, η εξίσωση των κοινωνικών

¹³⁹ P. Murray 2016, σ. 125.

¹⁴⁰ Η πολιτική προέκταση μιας τέτοιας ανάγνωσης της εργασιακής θεωρίας της αξίας στη βάση της αφηρημένης υπό τη φυσιολογική έννοια εργασίας είναι σαφής. Το πρόταγμα των σοσιαλδημοκρατών του 19ου αιώνα ήταν πως η εργασία είναι εκείνη που παράγει τον πλούτο στις καπιταλιστικές οικονομίες και ο πλούτος αυτός υφαρπάζεται από τους καπιταλιστές που ελέγχουν την παραγωγική διαδικασία. Η κριτική του Μαρξ σε τέτοιου είδους προτάγματα καταγράφηκε από τον Έγκελς με την έκδοση της *κριτικής στο πρόγραμμα της Γκότα*. Εκεί ο Μαρξ θα επικρίνει την σοσιαλιστική τάση για φυσικοποίηση της κατηγορίας της εργασίας υπό την υιοθέτηση μιας φρασεολογίας που χρησιμοποιείται από την αστική θεωρία για να δικαιώσει την ταξική σχέση. Η εργατική τάξη νοείται έτσι ως η μόνη πηγή πλούτου και δικαιώνεται ο χαρακτήρας της ως ελεύθερα εργαζόμενα άτομα προορισμένα να δουλεύουν για τις ανάγκες της κοινωνικής αναπαραγωγής. Η αστική θέση πράγματι αποδίδει τέτοιες υπερφυσικές δυνάμεις στην εργασία, καθώς συγχέει πλήρως την διάκριση μεταξύ αξίας και πλούτου, πραγματοποιώντας την αξία και θέτοντας την αφηρημένη εργασία ως αποκλειστική πηγή της. Η σοσιαλδημοκρατική θέση αναπαράγει το παραπάνω αφήγημα πέφτοντας ακριβώς στην ίδια σύγχυση. Αντί να θέσει υπό κριτική σκοπιά την ίδια τη μορφή που λαμβάνει ο πλούτος στην καπιταλιστική κοινωνία φυσικοποιεί, εξίσου με την αστική θέση, την εργασία ως αποκλειστική πηγή της αξίας, αναπαράγοντας με αυτό τον τρόπο τον ειδικά ιστορικό της ρόλο ως φυσική και α-κοινωνική ιδιότητα που προσήκει στον αφηρημένο της χαρακτήρα ως τέτοιο.

εργασιών με την εργασία παραγωγής του χρηματικού ισοδυνάμου καταρρέει¹⁴¹. Αν λοιπόν θεωρούσαμε πως η αξία αποτελεί ένα υποστασιακό στοιχείο των εμπορευμάτων και η εργασία που τα παράγει ως η γενική αφαίρεση των ποιοτικών στοιχείων, άρα ως απλή κατανάλωση ανθρώπινης προσπάθειας, θα μέναμε έτσι με μια έννοια της εργασίας γενικά εφαρμόσιμη σε κάθε κοινωνική περίοδο, ενώ η αξία θα αποτελούσε μια πραγματοποιημένη ιδιότητα που ανήκει στην ίδια τη φύση των προϊόντων¹⁴². Αν όμως όλα τα παραπάνω αποτελούσαν την πραγματικότητα της αντικειμενικότητας της αξίας, αν δηλαδή η αξία καθορίζονταν σε ευθεία αναλογία με το χρόνο αφηρημένης εργασίας που δαπανήθηκε για την παραγωγή του εμπορεύματος, ο εργάσιμος χρόνος θα αποτελούσε το εσωτερικό μέτρο της αξίας των εμπορευμάτων. Γιατί όμως τότε χρειαζόμαστε και ένα εξωτερικό μέτρο της αξίας, δηλαδή το χρήμα; Η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα βρίσκεται «στη θεμελιώδη σημασία για την κοινωνική θεωρία του Μαρξ αντίφαση μεταξύ ιδιωτικής και κοινωνικής εργασίας»¹⁴³.

¹⁴¹ Η εργασία ενός μεμονωμένου εμπορευματοπαραγωγού εξισώνεται με την εργασία της παραγωγής χρυσού. Έτσι επιβεβαιώνεται ο κοινωνικός της χαρακτήρας. Δύο εργασίες καθίστανται ίσες ως αφηρημένος χρόνος μέσω της εξίσωσης των εμπορευμάτων που παρήγαγαν. Η κάθε μεμονωμένη εργασία τίθεται έτσι ως αφηρημένη μόλις εξισωθεί με την εργασία που απαιτείται για να παραχθεί το χρηματικό εμπόρευμα, ο χρυσός. Στις σύγχρονες κοινωνίες όμως, όπου η αξία του χρήματος δεν διαμορφώνεται από τον αναγκαίο χρόνο παραγωγής του αλλά μέσω της τραπεζικής πίστης και της κίνησης των χρηματαγορών, η παραπάνω εξίσωση χάνει τον επαρκή της προσδιορισμό. Το παραπάνω ζήτημα αποτελεί ένα από τα κεντρικά προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει η μαρξιστική θεωρία σήμερα.

¹⁴² Μια τέτοια πρόσληψη της εργασίας αφήνει ανοιχτή και μια φυσικοποιημένη ανάγνωση του κοινωνικού της χαρακτήρα. Η ευθεία σύνδεση του χρόνου εργασίας με την αξία που πραγματοποίησε ο Ρικάρντο, αποτέλεσε ακριβώς μια τέτοια ανάγνωση. Σκοπός του Μαρξ ήταν να διαλύσει μια τέτοια πρόσληψη, να ασκήσει κριτική στην εντύπωση του καπιταλιστικού συστήματος ως φυσικό σύστημα. Κεντρικό σημείο μια τέτοιας κριτικής είναι και η ανάδειξη της διαδικασίας με την οποία η κατηγορία της εργασίας, και συγκεκριμένα του αφηρημένου εργάσιμου χρόνου, λαμβάνει τη μορφή της αξίας. Εδώ παίζουν μεγάλο ρόλο και τα αποσπάσματα εκείνα του *Κεφαλαίου* που μοιάζουν να μην απαιτούνται στην ανάπτυξη του επιχειρήματος, τα οποία όμως αναδεικνύουν την κεντρικότητά του. Στα κεφάλαια της εργάσιμης ημέρας, της πάλης για τη μείωσή της, όπου γίνεται λόγος για τις άθλιες κοινωνικές συνθήκες αναπαραγωγής της εργατικής τάξης, για την υπέρμετρη και την παιδική εργασία κλπ. έρχονται στην επιφάνεια όλα εκείνα τα εμπειρικά δεδομένα που στρέφουν την οπτική από την σκοπιά του κεφαλαίου στην σκοπιά της εργατικής τάξης. Το ζήτημα λοιπόν δεν μένει απλώς στο ρικαρδιανό επιχείρημα πως πίσω από τις αξιακές μορφές κρύβεται ανθρώπινη εργασία, άρα σκοπός είναι μια καλύτερη και δικαιότερη διανομή του αξιακού προϊόντος. Το επιχείρημα επεκτείνεται στην ίδια τη λογική της μορφής. Το αίτημα στην κατάργησή της.

¹⁴³ H.G.Backhaus 1980, σ. 107.

2.2.2. Η αφηρημένη εργασία ως έμπρακτη αφαίρεση ή αφαίρεση στην πράξη

Μια διαφορετική προσέγγιση σε όλα τα παραπάνω ζητήματα μπορεί να τεθεί ως απάντηση στην ακόλουθη ερώτηση: γιατί η αξία εκφράζεται μέσω της εργασίας, και συγκεκριμένα μέσω του εργάσιμου χρόνου; Για να γίνει το παραπάνω λίγο πιο συγκεκριμένο θα μπορούσαμε να διερωτηθούμε σχετικά με το ποιος είναι ο ειδικός ρόλος που επιτελεί η εργασία εντός της καπιταλιστικής παραγωγής και γιατί παρασταίνεται αναγκαστικά στη μορφή της αξίας των εμπορευμάτων. Ήδη η διαφορά με τη ρικαρδιανή πρόσληψη τίθεται σε ένα αφετηριακό σημείο. Δεν προσπαθούμε να απαντήσουμε το ποσοτικό ζήτημα της εργασίας που είναι πηγμένη εντός των εμπορευμάτων αλλά το ποιοτικό ζήτημα του γιατί και του πως η εργασία παίρνει τη μορφή της αξίας¹⁴⁴ και έπειτα να θέσουμε το ποσοτικό ζήτημα.

Αρχικά εδώ μπορούμε να σημειώσουμε πως στο ίδιο κεφάλαιο όπου ο Μαρξ εισάγει την έννοια της αφηρημένης εργασίας ως αξιοπαραγωγικής εργασίας θα τονίσει επίσης για το εμπόρευμα πως «στην αξιακή αντικειμενικότητά του δεν εισέρχεται ούτε ένα άτομο φυσικής ύλης»¹⁴⁵. Βλέπουμε δηλαδή πως η αξία ενός εμπορεύματος δεν συνιστά μια κατηγορία που προσήκει στη ίδια του τη φύση ως εγγενής του ιδιότητα, αλλά συγκροτείται σε ένα καθαρά κοινωνικό πλαίσιο, «μπορεί να εμφανιστεί μόνο στην κοινωνική σχέση εμπορεύματος προς εμπόρευμα».¹⁴⁶ Η αξία ενός εμπορεύματος πραγματώνεται μέσω της κυκλοφορίας του, μέσω της ανταλλαγής του με ένα άλλο εμπόρευμα, και συγκεκριμένα με το χρηματικό εμπόρευμα. Μέσω αυτής της διαδικασίας αποκτά και η εργασία τον χρήσιμο ρόλο της και επιβεβαιώνεται ως κοινωνικά χρήσιμη εργασία παραγωγής αξίας. Με άλλα λόγια, το ζήτημα της αγοράς στον καπιταλισμό αποτελεί κεντρικό σημείο καθώς είναι μόνο δια μέσω της μεσολάβησης της αγοράς όπου ένα εμπόρευμα από προϊόν ιδιωτικής παραγωγής μετατρέπεται σε κοινωνικό προϊόν και ακολούθως η ιδιωτική

¹⁴⁴ Όπως σημειώνει και ο Μαρξ για τον Ρικάρντο στις *Θεωρίες για την Υπεραξία*: «Ο Ρικάρντο λοιπόν δεν εξετάζει την μορφή - τον ιδιαίτερο καθορισμό της εργασίας σαν δημιουργού ανταλλακτικής αξίας ή σαν κάτι που παρασταίνεται με ανταλλακτικές αξίες - τον χαρακτήρα αυτής της εργασίας. Γι' αυτό δεν κατανοεί τη συνάφεια αυτής της εργασίας με το χρήμα ή ότι αυτή η εργασία οφείλει να παρασταίνεται σαν χρήμα. Γι' αυτό δεν καταλαβαίνει καθόλου τη συνάφεια ανάμεσα στον καθορισμό της ανταλλακτικής αξίας του εμπορεύματος από τον χρόνο εργασίας και στην ανάγκη για τα εμπορεύματα να συνεχίσουν την πορεία τους ως την μετατροπή τους σε χρήμα. Εξού η λαθεμένη θεωρία του για το χρήμα. Εξ αρχής ενδιαφέρεται μόνο για το μέγεθος της αξίας. Ότι δηλαδή τα μεγέθη των αξιών των εμπορευμάτων σχετίζονται μεταξύ τους, όπως οι ποσότητες εργασίας που απαιτούνται για την παραγωγή τους». K. Marx 1982 [1861-3], σ. 191-2.

¹⁴⁵ K. Marx 2016 [1867], σ. 30.

¹⁴⁶ Αυτ.

εργασία που το παρήγαγε επιβεβαιώνει το χρήσιμο ρόλο της και μετατρέπεται σε κοινωνικά χρήσιμη εργασία. Όπως σημειώνει και ο I.I.Rubin: «Η ιδιωτική εργασία κάθε μεμονωμένου παραγωγού δεν λαμβάνει κάποια εγγύηση της χρησιμότητάς της. Η επιβεβαίωση και ο ακόλουθος έλεγχος της ιδιωτικής εργασίας πραγματοποιείται από τον ασυνείδητα δρώντα μηχανισμό της αγοράς. Εκεί είτε η ιδιωτική εργασία επιβεβαιώνεται εντός του κοινωνικού καταμερισμού λαμβάνοντας τον χαρακτήρα της κοινωνικής εργασίας είτε απορρίπτεται...»¹⁴⁷.

Πριν περάσουμε στην ίδια την έννοια που αποδίδει ο Μαρξ στην αφηρημένη εργασία θα πρέπει να αποφύγουμε καταρχήν μια συνηθισμένη σύγχυση που προκύπτει από τη διάκριση συγκεκριμένης και αφηρημένης εργασίας. Ο υπερτονισμός της δεύτερης δεν θα πρέπει να αγνοεί το γεγονός πως και οι δύο πτυχές της εργασίας είναι αναπόσπαστα διαλεκτικά άκρα όπου κανένα δεν μπορεί να εννοηθεί χωρίς το άλλο του. Με άλλα λόγια δεν υπάρχει ούτε καθαρά αφηρημένη ούτε καθαρά συγκεκριμένη εργασία¹⁴⁸. Κάθε εργασία είναι τόσο συγκεκριμένη όσο και αφηρημένη κι αυτό διότι το κεφάλαιο σε έναν οποιονδήποτε παραγωγικό κλάδο είναι «δεσμευμένο με ύλη»¹⁴⁹ υπό την έννοια πως απαιτεί μια εργασία συγκεκριμένης ποιότητας για την αναπαραγωγή του.

Προηγουμένως αποκλείσαμε την έννοια της αφηρημένης εργασίας ως απλή αφαίρεση των ποιοτικά συγκεκριμένων χαρακτηριστικών της. Τώρα μας απομένει το ερώτημα: υπό ποια έννοια αναφέρεται ο Μαρξ στην αφηρημένη εργασία στο 2^ο κεφάλαιο; Θεωρώ πως η έννοια αυτή ενέχει μια διπλή ανάγνωση: πρώτον, αποτελεί όντως μια γενική αφαίρεση, αφήνοντας έτσι για περιεχόμενό της τον ανθρώπινο μόχθο γενικά αλλά, δεύτερον, αναφέρεται και στον ειδικά κοινωνικό ρόλο που επιτελεί η εργασία στην καπιταλιστική παραγωγή. Η αφηρημένη εργασία υπό αυτή τη δεύτερη έννοια μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια έμπρακτη αφαίρεση ή αφαίρεση στην πράξη. Βλέπουμε λοιπόν πως η κατηγορία της αφηρημένης εργασίας υπό αυτούς τους όρους μπορεί να αντικριστεί ως μια αναλυτική κατηγορία που διασπάται αφενός σε «εργασία ως τέτοια, καθαρή και απλή εργασία» και αφετέρου στον

¹⁴⁷ I. I. Rubin 2015 [1928], σ. 65-67.

¹⁴⁸ Κάθε εργασία είναι τόσο συγκεκριμένη όσο και αφηρημένη. Δεν μπορούμε δηλαδή να μιλήσουμε για μια καθαρά συγκεκριμένη εργασία χωρίς την αφηρημένη πλευρά της κατανάλωσης ανθρώπινου μόχθου, ούτε για καθαρά αφηρημένη εργασία χωρίς συγκεκριμένα ποιοτικά στοιχεία. Η αφηρημένη εργασία αποτελεί μια αναλυτική κατηγορία με την έννοια πως δύναται να διαχωριστεί στη φυσιολογική της έννοια από τη μία πλευρά και στον ειδικά κοινωνικό της ρόλο ως έμπρακτα αφηρημένη από την άλλη. Για το παραπάνω βλ. P. Murray 2016, σ. 125.

¹⁴⁹ C. Arthur 2002, σ. 45.

ιστορικό ρόλο που επιτελεί εντός της καπιταλιστικής παραγωγής όπου και «εμφανίζεται πρακτικά αληθινή σ' αυτή την αφαίρεση μονάχα σαν κατηγορία της πιο σύγχρονης κοινωνίας»¹⁵⁰.

Ουσιώδεις χαρακτηριστικό αυτής της κοινωνίας είναι η γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή, δηλαδή η παραγωγή εμπορευμάτων με σκοπό την πώληση. Η πώληση αυτή των εμπορευμάτων ρυθμίζεται από τις αυτόματες διαδικασίες του μηχανισμού της αγοράς. Κάθε εμπόρευμα που παράγεται δεν καθίσταται αυτόματα κοινωνικά χρήσιμο, αλλά πραγματώνεται ως τέτοιο μόνο μέσω της ανταλλαγής του με το χρηματικό εμπόρευμα, το χρήμα. Με τον τρόπο αυτό λαμβάνει και την αντίστοιχη επικύρωση η συγκεκριμένη εργασία που το παρήγαγε, αποδεικνύεται δηλαδή ως κοινωνικά χρήσιμη εργασία. Είναι με άλλα λόγια η ίδια η διαδικασία της ανταλλαγής που θέτει στην πράξη δύο ποιοτικά ανόμοιες μεταξύ τους εργασίες ως ποσοτικά ίσες μέσω της εξίσωσης των εμπορευμάτων που παρήγαγαν. Η ίδια η μορφή της αξίας λοιπόν, η μετατροπή που υφίσταται η αξία από την εμπορευματική στη χρηματική της μορφή, θέτει την εργασία παραγωγής ενός συγκεκριμένου εμπορεύματος αφηρημένη στην πράξη. «Στην ανταλλαγή εμπορευμάτων, οι ιδιωτικές εργασίες γίνονται τμήματα της συνολικής κοινωνικής εργασίας μόνο εφόσον ο καθολικός χαρακτήρας τους λάβει πρακτική αλήθεια στις αξιακές σχέσεις των προϊόντων που εισέρχονται στην εμπορευματική ανταλλαγή»¹⁵¹. Δεν αποτελεί λοιπόν εγγενές στοιχείο της εργασίας να αποποιείται τα συγκεκριμένα της χαρακτηριστικά, αλλά είναι ο μηχανισμός της αγοράς ως αναπόσπαστο στάδιο της κυκλοφορίας του κεφαλαίου που αδιαφορεί για τον συγκεκριμένο χαρακτήρα των εργασιών, των εμπορευμάτων και των αναγκών. Ο στόχος της αγοράς είναι η αξιοποίηση της αξίας μέσω των διαρκών μεταμορφώσεών της από εμπόρευμα σε χρήμα και αντίστροφα, μέσω δηλαδή της κίνησης του κεφαλαίου. Ο μηχανισμός αυτός είναι λοιπόν που καθιστά την εργασία αφηρημένη μέσω της βίαιης εξίσωσης των εμπορευμάτων που παράγονται προς το χρηματικό εμπόρευμα.

Από τα παραπάνω μπορεί εύκολα να εξαχθεί το συμπέρασμα πως η εργασία καθίσταται αφηρημένη αποκλειστικά στη διαδικασία της ανταλλαγής του εμπορεύματός της με το χρήμα. Αυτός ο ισχυρισμός είναι εν μέρει σωστός, καθώς για να λάβει η ιδιωτική εργασία τον επαρκή της προσδιορισμό ως αφηρημένη θα πρέπει να παρασταθεί ως έμπρακτα αφηρημένη μέσω της κίνησης της

¹⁵⁰ Κ. Marx 1990 [1857-8], σ. 69.

¹⁵¹ C. Arthur 1986, σ. 99-100.

εμπορευματικής μορφής. Ωστόσο, αυτό θα αποτελούσε τη μισή μόνο αλήθεια καθώς θα αγνοούσε την ίδια την κίνηση του κεφαλαίου εντός της παραγωγικής διαδικασίας. Η αξία ως «έμπρακτα αφηρημένη εργασία» συγκροτείται παράλληλα και στις δύο στιγμές. «Μια στιγμή είναι ένα στοιχείο που θεωρούμενο καθεαυτό μπορεί να απομονωθεί κι αναλυθεί εννοιολογικά ως τέτοιο, αλλά δεν μπορεί να έχει αυτόνομη ύπαρξη»¹⁵².

Η παραγωγή των εμπορευμάτων στον καπιταλισμό συμβαίνει με αποκλειστικό σκοπό την πώλησή τους προς εξασφάλιση υπεραξίας, την αύξηση δηλαδή του μεγέθους της αξίας που προκαταβάλλεται ως κεφάλαιο στην παραγωγή. Η ίδια η παραγωγή λοιπόν, αντίστοιχα με την κυκλοφορία στον μηχανισμό της αγοράς, είναι εξίσου αναπόσπαστο στοιχείο της αξιοποίησης του κεφαλαίου. Κάθε παραγωγική διαδικασία που καταλαμβάνεται από το κεφάλαιο τίθεται αυτόματα υπό το πρόσταγμά του, έχει ως αποκλειστικό σκοπό να εξυπηρετήσει τον αυτοσκοπό επέκτασης της κεφαλαιακής συσσώρευσης. Η εργασιακή διαδικασία υπάγεται συνεπώς στη διαδικασία της αξιοποίησης, η εργασία υπάγεται τυπικά στο κεφάλαιο¹⁵³. Με την υπαγωγή της αυτή καθίσταται αφηρημένη, τίθεται ως αφηρημένη μέσω της κίνησης του κεφαλαίου. Κι εδώ λοιπόν αντίστοιχα μπορούμε να δούμε πως η αφηρημένη εργασία δεν αφορά μια πρόσληψη υπό την έννοια του μόχθου γενικά, αλλά είναι «μια αφαίρεση που τίθεται από το κεφάλαιο και ανήκει στον ουσιώδη του χαρακτήρα»¹⁵⁴. Το παραπάνω ξεκαθαρίζεται από τον Μαρξ μόλις στο 5^ο κεφάλαιο και ολοκληρώνεται στο 6^ο αδημοσίευτο κεφάλαιο «τα αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής».

Στο ερώτημα λοιπόν αν η αξία συγκροτείται και θέτει τον εργάσιμο χρόνο ως περιεχόμενό της πριν ή κατά τη διαδικασία της ανταλλαγής των εμπορευμάτων, η απάντηση δίνεται μέσω του κύκλου προϋπόθεσης και αποτελέσματος. «Τα εμπορεύματα, πρέπει, από τη μία πλευρά να μπόυνε στη διαδικασία της ανταλλαγής σαν αντικειμενοποιημένος γενικός χρόνος εργασίας και, από την άλλη, η αντικειμενοποίηση του χρόνου εργασίας των ατόμων γίνεται αντικειμενοποιημένος

¹⁵² G. Reuten 1993, σ. 92.

¹⁵³ Το προτσές εργασίας μετατρέπεται σε μέσο του προτσές αξιοποίησης, του προτσές αυτοαξιοποίησης του κεφαλαίου – της παραγωγής υπεραξίας. Το προτσές εργασίας υπάγεται στο κεφάλαιο [...] Αυτό το ονομάζω εγώ τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Είναι η γενική μορφή οποιουδήποτε καπιταλιστικού προτσές παραγωγής. K. Marx 1983 [1863-4], σ. 100-101.

¹⁵⁴ K. Marx, Ec. Manuscript of 1861-63, in MECW vol. 30 & 33, σ. 55.

γενικός χρόνος εργασίας, μόνο ως αποτέλεσμα της διαδικασίας της ανταλλαγής».¹⁵⁵ Το παραπάνω απόσπασμα του Μαρξ σημαίνει πως κάθε εμπόρευμα που παράγεται στις σύγχρονες εμπορευματοπαραγωγικές κοινωνίες δεν είναι ένα απλό προϊόν της εργασιακής διαδικασίας, αλλά είναι η ειδική μορφή που λαμβάνει ο πλούτος στην καπιταλιστική κοινωνία, είναι εμπόρευμα παραγμένο εντός της κεφαλαιακής σχέσης. Κάθε εργασία δηλαδή που παράγει εμπορεύματα υπό αυτή τη συνθήκη είναι εργασία που έχει υπαχθεί στο κεφάλαιο, είναι μισθωτή εργασία προορισμένη για τις ανάγκες αξιοποίησης και αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Ο I.I.Rubin έδωσε μια αντίστοιχη λύση στο ίδιο ζήτημα: «αν η παραγωγή είναι μορφικά προσδιορισμένη από την αξία, δηλαδή έχει καταληφθεί από το αυτό-τιθέμενο κεφάλαιο, τότε η ζωντανή εργασία τίθεται ως αφηρημένη πριν την ανταλλαγή ακριβώς γιατί τίθεται ως αφηρημένη εντός της ανταλλαγής»¹⁵⁶.

Η αδημονία των μαρξιστών να λύσουν το πρόβλημα της μετατροπής της εργασίας σε αφηρημένη εργασία και του χρόνου εργασίας σε αξία μόλις στο 2^ο κεφάλαιο¹⁵⁷ έχει δημιουργήσει τη σύγχυση γύρω από το ζήτημα της ενσάρκωσης και της πραγματοποιημένης μορφής, καθώς η ίδια η ανάπτυξη της μορφής της αξίας διαπερνά και τους τρεις τόμους του *Κεφαλαίου*. Σε ένα τελευταίο σημείο που αξίζει να σταθούμε είναι οι εκφράσεις που χρησιμοποιεί ο Μαρξ στα πρώτα κεφάλαια περί ενσάρκωσης της εργασίας στα εμπορεύματα ή τον προσδιορισμό της αξίας ως πήγμα αφηρημένης εργασίας. Πράγματι, όπως υποδεικνύει και ο G. Reuten¹⁵⁸ οι παραπάνω εκφράσεις αφήνουν ανοιχτή μια ερμηνεία της εργασίας ως αφηρημένης υπό τη φυσιολογική έννοια του ανθρώπινου μόχθου και επιτρέπουν μια ανάγνωση της αξίας ως πραγματοποιημένη ιδιότητα των εμπορευμάτων.

Παραπάνω ωστόσο δείξαμε πως η έννοια της αφαίρεσης στον Μαρξ τίθεται πρακτικά μέσω της κίνησης της μορφής της αξίας αποκλείοντας με αυτό τον τρόπο μια υποστασιακή πρόσληψή της ως φυσική ιδιότητα των καπιταλιστικών

¹⁵⁵ K. Marx 2008 [1858-9], σ. 50.

¹⁵⁶ I.I.Rubin 1972 [1928], σ. 149.

¹⁵⁷ Όπως σημειώθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, στην επεξεργασία της συστηματικής διαλεκτικής του *Κεφαλαίου*, οι κατηγορίες που χρησιμοποιεί ο Μαρξ μπορούν να θεωρηθούν ως διπλά προϋποτιθέμενες. Με άλλα λόγια, οι αρχικές κατηγορίες της παρουσίασης δεν δύναται να εξαντλούν το περιεχόμενό τους στο αρχικό στάδιο της παρουσίασης, αλλά προϋποθέτουν την πλήρη ανάπτυξη της συγκεκριμένης υπό εξέταση ολότητας προκειμένου να λάβουν τον επαρκή τους προσδιορισμό. Αντίστοιχα, η κατηγορία της αφηρημένης εργασίας δεν μπορεί να εξαντλήσει το περιεχόμενό της πριν την ανάπτυξη της κεφαλαιακής ταξικής σχέσης και της υπαγωγής της στο κεφάλαιο ως μισθωτή εργασία.

¹⁵⁸ G. Reuten 1993

εμπορευμάτων. Αν είναι όντως έτσι, ποιον σκοπό εξυπηρετούν τότε τέτοιου είδους εκφράσεις όπως εκείνη της ενσάρκωσης; Θεωρώ πως η έκφραση αυτή υποδεικνύει τον φетиχισμό της αξιακής μορφής. Κατά την παρουσίαση του φетиχιστικού χαρακτήρα του εμπορεύματος ο Μαρξ σημειώνει πως: «όταν ένα πράγμα γίνεται εμπόρευμα μετατρέπεται σε ένα αισθητά υπεραισθητό πράγμα [...] τα εμπορεύματα είναι έτσι αισθητά πράγματα και την ίδια στιγμή υπεραισθητά, κοινωνικά»¹⁵⁹. Με άλλα λόγια ο Μαρξ υποδεικνύει εδώ πως ο υπεραισθητός κοινωνικός χαρακτήρας των εμπορευμάτων, ο αξιακός τους χαρακτήρας, λαμβάνει την αισθητή υπόσταση ενός εμπορεύματος, είναι ταυτόχρονα και αξία χρήσης διότι προσήκει στην ίδια την κίνηση των εμπορευμάτων κατά τη διαδικασία της κυκλοφορίας τους ως αξίες. Είναι αυτός ο αναδιπλασιασμός του εμπορεύματος σε ένα αισθητά υπεραισθητό πράγμα, σε αξία χρήσης και αξία που πραγματώνει και καθιστά υπαρκτό και τον αναδιπλασιασμό της εργασίας σε έμπρακτα αφηρημένη και συγκεκριμένη. Αν λοιπόν η αξία «καταλαμβάνει» το σώμα μιας αξίας χρήσης ως αναγκαίο φορέα της έκφρασής της, η αφηρημένη εργασία εκφράζεται μέσω του συγκεκριμένου χαρακτήρα της, είναι αναπόσπαστη από αυτόν¹⁶⁰. Η φυσικοποίηση και πραγματοποίηση που δημιουργεί αυτός ο αναδιπλασιασμός είναι άμεσο αποτέλεσμα της ίδιας της κίνησης της μορφής της αξίας, της φетиχοποιημένης αυτόματης κίνησής της.

Απ' όσα προαναφέρθηκαν μπορούμε να εξάγουμε κάποια βασικά συμπεράσματα τα οποία και θα μας βοηθήσουν στην ανάπτυξη του επιχειρήματός μας στην συνέχεια. Πρώτον, η διάκριση της εργασιακής θεωρίας του Μαρξ από την ρικαρδιανή συνίσταται στον πραγματικά κοινωνικό χαρακτήρα¹⁶¹ της πρώτης. Η

¹⁵⁹ Κ. Marx 2016 [1867], σ. 52.

¹⁶⁰ Το παραπάνω ολοκληρώνεται πλήρως στη μορφή του χρηματικού ισοδυνάμου και στο φетиχιστικό χαρακτήρα αυτής της μορφής. Εκεί η αξία εμφανίζεται πράγματι ως ενσάρκωμένη σε μια συγκεκριμένη αξία χρήσης στο χρήμα, ενώ αντίστοιχα η αφηρημένη εργασία εκφράζεται στο σώμα της συγκεκριμένης εργασίας παραγωγής του χρηματικού ισοδυνάμου. Στη δεύτερη ιδιαιτερότητα της μορφής του ισοδυνάμου ο Μαρξ σημειώνει: «Το σώμα του εμπορεύματος που χρησιμεύει ως ισοδύναμο ισχύει πάντα ως ενσάρκωση αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας και αποτελεί πάντα προϊόν μιας ορισμένης, χρήσιμης, συγκεκριμένης εργασίας. Αυτή η συγκεκριμένη εργασία γίνεται λοιπόν έκφραση αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας.» Κ. Marx 2016 [1867], σ. 40.

¹⁶¹ Στην επεξεργασία της αξιακής μορφής ο Μαρξ σημειώνει: «Σε οξύτατη αντίθεση προς την αισθητηριακά απτή πραγματικότητα των εμπορευματικών σωμάτων, στην αξιακή αντικειμενικότητά τους δεν εισέρχεται ούτε ένα άτομο φυσικής ύλης. Όσο λοιπόν και αν περιεργάζεται κανείς το μεμονωμένο εμπόρευμα, αυτό παραμένει ασύλληπτο ως αξιακό πράγμα. Αν θυμηθούμε όμως ότι τα εμπορεύματα κατέχουν αξιακή αντικειμενικότητα μόνο εφόσον είναι εκφράσεις της ίδιας κοινωνικής ενότητας, της ανθρώπινης εργασίας, ότι δηλαδή η αξιακή αντικειμενικότητά τους είναι καθαρά κοινωνική, τότε είναι αυτονόητο ότι αυτή η αντικειμενικότητα μπορεί να εμφανιστεί μόνο στην κοινωνική σχέση εμπορεύματος προς εμπόρευμα. Πράγματι, ξεκινήσαμε από την ανταλλακτική

αφηρημένη εργασία του Μαρξ δεν αποτελεί μια γενική διυστορική κατηγορία αλλά επιτελεί ένα πολύ συγκεκριμένο ρόλο στην καπιταλιστική παραγωγή, είναι εργασία παραγωγής αξίας και υπεραξίας. Αυτό ωστόσο δεν συνεπάγεται πως κάθε αφηρημένη εργασία είναι και εργασία παραγωγής αξίας, η πρόταση που προτείνει ο Μαρξ διαβάζεται ανάποδα: «κάθε εργασία παραγωγής αξίας είναι αφηρημένη»¹⁶² γιατί τίθεται ως τέτοια μέσω της συστηματικής αναπαραγωγής της ταξικής σχέσης του κεφαλαίου. Με την επιτέλεση του κοινωνικού της ρόλου η εργασία λαμβάνει μέσω της πρακτικής της εμπορευματικής ανταλλαγής τον αφηρημένο της χαρακτήρα. Δεν έχει ένα από τα πριν δοσμένο περιεχόμενο αλλά τίθεται ως περιεχόμενο της αξιακής μορφής, υπάγεται στο κεφάλαιο ως εργασία παραγωγής και αναπαραγωγής της κεφαλαιακής κοινωνικής σχέσης. Η επεξεργασία του κεφαλαίου οπότε δεν δύναται να ξεκινήσει με την πραγμάτευση της έννοιας της εργασίας αλλά αντιθέτως από την κατηγορία εκείνη που θέτει την εργασία ως περιεχόμενό της. Αφετηρία μας είναι συνεπώς η ανάλυση της μορφής στην οποία παρασταίνεται η εργασία στην καπιταλιστική κοινωνία, η αξιακή μορφή.

2.3. Η ανάλυση της αξιακής μορφής

Στις προηγούμενες δύο ενότητες δείξαμε πως η μετάβαση από την επιφανόμενη διαδικασία κυκλοφορίας των εμπορευμάτων στο υπόβαθρο που διέπει την κίνησή τους μας οδήγησε στην εξαγωγή της κατηγορίας της αξίας ως το ουσιώδες τους χαρακτηριστικό. Σημειώσαμε επίσης πως η αξία δεν μπορεί να βρίσκεται σε μια ευθεία σύνδεση με τον χρόνο αφηρημένης εργασίας, τουλάχιστον προτού τεθεί επαρκώς το περιεχόμενο της τελευταίας ως πρακτική αφαίρεση που συντελείται εντός της κεφαλαιακής ταξικής σχέσης, καθώς αυτό θα μας άφηνε με μια πραγματοποιημένη σύλληψη της αξίας ως προσήκουσα στην φύση των εμπορευμάτων καθ'αυτών. Η κατηγορία της αξίας, όπως παρουσιάζεται στο 1^ο και στο 2^ο μέρος του 1^{ου} κεφαλαίου αποτελεί «ένα φάντασμα. Πρέπει ακόμα να δειχθεί πως αυτή η

αξία ή την ανταλλακτική σχέση των εμπορευμάτων, για να ανιχνεύσουμε την αξία που κρύβεται εκεί. Πρέπει τώρα να επιστρέψουμε σ' αυτή τη μορφή εμφάνισης της αξίας.» K. Marx 2016 [1867], σ. 905.

¹⁶² P. Murray 2016, σ. 142.

καθαρά κοινωνική οντότητα λαμβάνει υλική ύπαρξη»¹⁶³. Με άλλα λόγια πρέπει να παρουσιαστεί η κίνηση της ίδιας της αξιακής μορφής ως μια διαλεκτική κίνηση αυτοθεμελίωσης του εαυτού της μέσω της οποίας συγκροτείται ως αντικειμενική έκφραση των κοινωνικών σχέσεων στον καπιταλισμό.

Το παραπάνω επιχείρημα αναπτύσσεται στο 3^ο μέρος του 1^{ου} κεφαλαίου, στην ανάλυση της αξιακής μορφής. Εκεί, αυτό που αναλαμβάνει ο Μαρξ είναι να δείξει το «πώς τα ίδια τα εμπορεύματα αντανακλούν αξία στον εαυτό τους μέσω της ανάπτυξης των αξιακών τους σχέσεων. Έτσι, η ανάπτυξη των μορφών της αξίας δεν αποσκοπεί στην έκφραση μιας ήδη δοσμένης ουσίας, αλλά αντικείμενό της είναι η μορφοποίηση αυτής της ουσίας, μέσω τόσο της διαμόρφωσης της πολλαπλότητας των εμπορευμάτων όσο και μέσω μιας διαδικασίας όπου τίθενται οι προϋποθέσεις της»¹⁶⁴. Όπως τονίσαμε ήδη στο 1^ο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας ένας από τους σκοπούς της συστηματικής διαλεκτικής του κεφαλαίου είναι να καταδείξει την διαστρεβλωμένη και ανεστραμμένη μορφή εμφάνισης των κοινωνικών σχέσεων στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Το κεφάλαιο του εμπορεύματος στον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου* κλείνει με τον φетиχισμό της εμπορευματικής μορφής. Εκεί ο Μαρξ σημειώνει πως «οι κοινωνικές σχέσεις στον καπιταλισμό εμφανίζονται ως εμπράγματα σχέσεις των προσώπων και ως κοινωνικές σχέσεις των πραγμάτων»¹⁶⁵. Η κριτική της πολιτικής οικονομίας του Μαρξ βέβαια δεν εξαντλείται στο απλό γεγονός της κατάδειξης του παραπάνω γεγονότος, δηλαδή στην αυτονόμηση των κοινωνικών σχέσεων μέσω της διαδικασίας κίνησης των εμπορευμάτων ως αξίες, αλλά, κατά κύριο λόγο, οφείλει να δείξει και τη «διαδικασία γέννησης»¹⁶⁶ του φетиχιστικού αυτού χαρακτήρα. Η ανάπτυξη της αξιακής μορφής συντελεί ακριβώς στον παραπάνω σκοπό· μας δείχνει δηλαδή την ίδια τη διαδικασία με την οποία δομούνται οι κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των πραγμάτων.

Πριν περάσουμε στην επεξεργασία της αξιακής μορφής, όπως αυτή αναλύεται από τον Μαρξ στο 3^ο μέρος του 1^{ου} κεφαλαίου, θέλουμε να αναφέρουμε δύο πολύ βασικά σημεία σχετικά με τη θεωρία της αξιακής μορφής (value form theory). Πρώτον, έχοντας αναφερθεί και προηγουμένως, εδώ οφείλουμε να ξανατονίσουμε το γεγονός πως η αξιακή μορφή, ή αλλιώς η μορφή που λαμβάνουν οι κοινωνικές σχέσεις στον καπιταλισμό, είναι το αποφασιστικό σημείο διαφοροποίησης της μαρξικής θεωρίας

¹⁶³ R. Bellofiore 2014, σ. 176.

¹⁶⁴ C. Arthur 2004, σ. 42.

¹⁶⁵ K. Marx 2016 [1867], σ. 54.

¹⁶⁶ H. G. Backhaus 1980, σ. 104.

από την κλασσική πολιτική οικονομία. Εφόσον στα προηγούμενα κεφάλαια καταλήξαμε πως η θεμελιώδης και καθολική κατηγορία της αξίας δεν αποτελεί μια ιδιότητα της φύσης των προϊόντων ως αξίες χρήσης αλλά εμφανίζεται ως ανταλλακτική αξία στη σχέση των εμπορευμάτων μεταξύ τους, συμπεράναμε πως η αξία αποτελεί μια καθαρά κοινωνική κατηγορία. Η επεξεργασία λοιπόν της μορφής με την οποία εμφανίζεται η αξία έχει άμεση αναφορά στο ίδιο το περιεχόμενο των κοινωνικών αυτών σχέσεων. Καθώς δεν προϋποθέτουμε κάποιο έτοιμο, ήδη δοσμένο περιεχόμενο της αξίας, η διαλεκτική κίνηση της μορφής εμφάνισής της θα θέσει στην πορεία της ανάπτυξης το υλικό περιεχόμενο των ταξικών κοινωνικών σχέσεων ως δικό της περιεχόμενο. Εφόσον η αξία πρόκειται για μια αφαίρεση, μια πραγματική αφαίρεση που τίθεται στην πράξη από τη διαδικασία κίνησής της ως κεφάλαιο¹⁶⁷, δεν δύναται να έχει κάποιο υλικό περιεχόμενο αλλά οφείλει, αν είναι να έχει μια κάποια πραγματικότητα, να λάβει κάποιο περιεχόμενο, ή καλύτερα, να υπάγει κάποιο περιεχόμενο με την έννοια της διαμόρφωσης των συνθηκών που επιτρέπουν την κυριαρχία της ως καθολικότητα. «Αν η αναγκαιότητα μιας τέτοιας υλικής μορφής εμφάνισης της αξίας δεν αναγνωριστεί, η αξιακή θεωρία μετατρέπεται σε τίποτα περισσότερο από μια μεταφυσική ουσιοκρατία θεμελιωμένη στην αφηρημένη σκέψη»¹⁶⁸.

Δεύτερον, η διαλεκτική της αξιακής μορφής συνιστά το κεντρικό σημείο της ανάπτυξης της χρηματικής θεωρίας στον Μαρξ. Πάλι εδώ το σημείο της μορφής είναι αποφασιστικό σημείο διάκρισης της μαρξικής θεωρίας του χρήματος από τις λοιπές οικονομικές θεωρίες. Οι τελευταίες θεωρούμε πως συγκλίνουν σε ένα βασικό χαρακτηριστικό: θεωρούν το χρήμα ως το εργαλείο εκείνο μέσω του οποίου υπερβαίνεται ο φραγμός της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων. Η τυχαιότητα της εμπράγματης ανταλλαγής διαλύθηκε μέσω της χρήσης ενός καθολικού εμπορεύματος με το οποίο όλα τα λοιπά μπορούν να ανταλλάσσονται. Το καθολικό αυτό εμπόρευμα είναι το χρήμα. Η παραπάνω θέση ωστόσο αποτελεί μια απλή εργαλειακή θεώρηση της κατηγορίας του χρήματος, θεώρηση που αφήνει αναπάντητο τόσο το ζήτημα της

¹⁶⁷ Με την επεξεργασία της αφηρημένης εργασίας στην προηγούμενη ενότητα καταλήξαμε στο συμπέρασμα πως η αξία, όντας μια αφηρημένη κοινωνική κατηγορία, δεν δύναται να έχει μια κάποια υλική υπόσταση που να προϋπάρχει από την μορφική της κίνηση. Στη συνέχεια θα δείξουμε πως η μορφική κίνηση της αξίας λαμβάνει υλικό περιεχόμενο μόνο μέσω της κατηγορίας του κεφαλαίου που υπάγει την εργασία στον σκοπό της αξιοποίησής του. Μόνο μέσω της υπαγωγής και μετατροπής της εργασιακής διαδικασίας σε διαδικασία αξιοποίησης, μέσω δηλαδή της συστηματικής αναπαραγωγής της ταξικής σχέσης, λαμβάνει η αξία τον απαραίτητο υλικό της καθορισμό.

¹⁶⁸ C. Arthur 1979, σ. 68.

αναγκαιότητάς του όσο και το ζήτημα της καθολικότητας της αξίας. Η θέση αυτή ωστόσο υιοθετείται και από μεγάλο κομμάτι του ορθόδοξου μαρξισμού, από μαρξιστές που θεωρούν πως η αξιακή θεωρία του Μαρξ ολοκληρώνεται στα 2 πρώτα μέρη του 1^{ου} κεφαλαίου, ενώ το 3^ο και το 4^ο αποτελούν απλά συμπληρώματα¹⁶⁹. Το παραπάνω, όπως εύστοχα σημειώνει και ο H.G.Backhaus «δεν αφήνει κανένα περιθώριο αναγκαιότητας στη μετάβαση από το 1^ο και το 2^ο στο 3^ο μέρος του 1^{ου} κεφαλαίου, καθώς επίσης και τοποθετεί μια αυθαίρετη σύνδεση μεταξύ εμπορεύματος και κυκλοφορίας»¹⁷⁰.

Βασικό επιχείρημα απέναντι στην προαναφερθείσα σύλληψη του χρήματος αποτελεί το γεγονός πως το χρήμα εισάγεται από τον Μαρξ στο 1^ο κεφάλαιο του εμπορεύματος κι όχι στο 2^ο κεφάλαιο που αφορά την κυκλοφορία του. Αυτό σημαίνει πως το χρήμα αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της ίδιας της κατηγορίας του εμπορεύματος. Πράγματι, κατά την επεξεργασία της αξιακής μορφής, η τελική και ολοκληρωμένη της μορφή αποτυπώνεται στο χρήμα, στη χρηματική μορφή ως αναγκαία μορφή εμφάνισης της αξίας. Ο Μαρξ λοιπόν δεν παράγει την κατηγορία του χρήματος ως εργαλείο υπέρβασης των ορίων του εμπορίου αλλά ως «την αναγκαία μορφή που συγκροτεί την αντικειμενικότητα της αξίας»¹⁷¹. Αν η αντικειμενικότητα αυτή συγκροτούνταν στο κεφάλαιο της ανταλλαγής αυτό θα σήμαινε «μια κατάρρευση του 1^{ου} κεφαλαίου στο 2^ο»¹⁷² και ακολούθως στην συγκρότηση της αξίας στην διαδικασία της κυκλοφορίας της. Για τον Μαρξ, ωστόσο, η εξέταση του εμπορεύματος πριν τη διαδικασία της κυκλοφορίας του συνεπάγεται την εξαγωγή της κατηγορίας της αξίας από την αντιφατική του κίνηση. Ήδη λοιπόν, πριν την κυκλοφορία, οφείλουμε να εξετάσουμε τι είναι εκείνο το προϊόν που ανταλλάσσεται, πως η αξία αντανάκλαται στον ίδιο του τον εαυτό και πως συγκροτείται η καθολικότητά της ως αντικειμενικότητα από την ίδια της την κίνηση ως κίνηση αυτοθεμελίωσης του εαυτού της. Σε όλα τα παραπάνω ερωτήματα θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε μέσω της επεξεργασίας της διαλεκτικής της αξιακής μορφής.

Η μορφή με την οποία εμφανίζεται η αξία είναι εκείνη της ανταλλακτικής αξίας, δηλαδή της εξωτερικής εξίσωσης δύο εμπορευμάτων μεταξύ τους. Όπως σημειώνει ο Μαρξ στην αφετηρία της επεξεργασίας της αξιακής μορφής: «η αξιακή

¹⁶⁹ H. G. Backhaus 1980, σ. 100.

¹⁷⁰ Αυτ., σ. 101 και σ. 103.

¹⁷¹ C. Arthur 2004, σ. 37.

¹⁷² Αυτ.

αντικειμενικότητα των εμπορευμάτων μπορεί να εμφανιστεί μόνο στην κοινωνική σχέση εμπορεύματος προς εμπόρευμα»¹⁷³. Η διαδικασία της ανταλλαγής λοιπόν, η εξίσωση δύο ποσοτήτων εμπορευμάτων μεταξύ τους, όπως π.χ. 1 κιλό ψωμί = 2 μέτρα ύφασμα, μας δείχνει πως εφόσον αυτή η εξίσωση πραγματοποιείται κατά την κοινωνική εξίσωση των δύο προαναφερθέντων προϊόντων, θα πρέπει να υπάρχει κάποιο κοινό στοιχείο που να την καθιστά εφικτή. Το κοινό αυτό στοιχείο είναι η αξία. Με αυτό τον τρόπο μπορέσαμε να εξάγουμε μέσω της αφαίρεσης των συγκεκριμένων ποιοτήτων των εμπορευμάτων, το κοινό καθολικό στοιχείο της αξίας που βρίσκεται κρυμμένο στο υπόβαθρο της ανταλλαγής τους. Με τη διαδικασία αυτή «προβήκαμε σε μια αναλυτική αφαίρεση των εμπορευμάτων σε αξίες, αλλά δεν κατορθώσαμε ακόμα να δείξουμε το πώς εκφράζουν αυτά τα ίδια τα εμπορεύματα την αξία τους»¹⁷⁴. Δηλαδή, η κατηγορία της αξίας προέκυψε ως δική μας θεωρητική αφαίρεση, δεν έχει ακόμα φανερωθεί πως συγκροτείται πραγματικά ως αφαίρεση στην πράξη που προκύπτει από τον εσωτερικό αναδιπλασιασμό του εμπορεύματος σε αξία και αξία χρήσης και από την κίνηση της πρώτης κατά τη διαδικασία της ανταλλαγής. Το παραπάνω αποτελεί έργο της επεξεργασίας της αξιακής μορφής, της μορφής που λαμβάνει η αξία κατά την κίνησή της.

2.3.1. Απλή, μεμονωμένη ή τυχαία αξιακή μορφή: x εμπόρευμα $A = y$ εμπόρευμα B

Η πλέον απλή μορφή με την οποία εμφανίζεται η αξία είναι κατά την εξίσωση δύο εμπορευμάτων μεταξύ τους, η μορφή που ο Μαρξ αποκάλεσε «απλή, μεμονωμένη ή τυχαία αξιακή μορφή»¹⁷⁵. Η απλή αποτύπωση της μορφής αυτής είναι η εξίσωση δύο ποσοτήτων εμπορευμάτων: x εμπόρευμα $A = y$ εμπόρευμα B ¹⁷⁶. Όσο απλή κι αν

¹⁷³ Κ. Marx 2016 [1867], σ. 30.

¹⁷⁴ C. Arthur 2004, σ. 41.

¹⁷⁵ Κ. Marx 2016 [1867], σ. 31.

¹⁷⁶ Να σημειώσουμε εδώ ότι η «μαθηματική» διατύπωση αυτής της «ισοδυναμίας» χρησιμοποιείται απ' τον Μαρξ για λόγους συντομίας. Ο τελεστής «=» δεν παίζει τον ρόλο που γνωρίζουμε απ' τα μαθηματικά: η σχέση $xA = yB$ δεν χαρακτηρίζεται απ' τη συμμετρική ιδιότητα. Δηλαδή, το $xA = yB$ δεν συνεπάγεται ότι $yB = xA$. Ο τελεστής «=» χρησιμοποιείται απλώς ως υποκατάστατο της έννοιας «αξίζει». Η «ισοδυναμία» $xA = yB$ σημαίνει x ποσότητα εμπορεύματος A αξίζει (ή εκφράζει την αξία του σε) y ποσότητα εμπορεύματος B και τίποτα παραπάνω. Αν, όπως ο Ρικάρντο, κοιτούσαμε μόνο τ' αξιακά μεγέθη των εμπορευμάτων, η «ισοδυναμία» αυτή θα λειτουργούσε με την τυπική μαθηματική της έννοια. Επειδή όμως ο Μαρξ εδώ δεν συγκρίνει απλώς αξιακά μεγέθη, ποσότητες

είναι όμως η παραπάνω αξιακή μορφή εγκλείει εν σπέρματι όλη την αξιακή θεωρία και κατ' επέκταση την χρηματική θεωρία του Μαρξ. Αυτό προκύπτει από την πολικότητα της απλής αξιακής μορφής. Παρατηρούμε στην εξίσωση που προαναφέρθηκε την ισότητα δύο εμπορευμάτων μεταξύ τους. Αυτή η ισότητα όμως τίθεται ως καθαρά ποσοτική ισότητα, καθώς ο ποιοτικός καθορισμός καθενός από τα δύο εμπορεύματα είναι εντελώς διαφορετικός. «Το πρώτο εμπόρευμα διαδραματίζει έναν ενεργητικό και το δεύτερο έναν παθητικό ρόλο. Η αξία του πρώτου εμπορεύματος παρασταίνεται ως σχετική αξία ή βρίσκεται στην σχετική αξιακή μορφή. Το δεύτερο εμπόρευμα λειτουργεί ως ισοδύναμο ή βρίσκεται στη μορφή του ισοδυνάμου»¹⁷⁷.

Η σχετική αξιακή μορφή συμπυκνώνει τον ισχυρισμό του Μαρξ πως κανένα εμπόρευμα δεν μπορεί να εκφράσει την αξία του στον εαυτό του, αλλά μόνο σε ένα άλλο εμπόρευμα που θα λειτουργεί ως ισοδύναμο της αξίας του πρώτου. Είναι εκείνο που σημειώνει ο C. Arthur δανειζόμενος τη βασική συνθήκη του B. Russell σχετικά με τις ιδιότητες των μαθηματικών εξισώσεων: «η απλή μορφή της αξίας δεν είναι ανακλαστική. Δεν μπορώ να εκφράσω την αξία του υφάσματος στο ύφασμα. 20 μέτρα ύφασμα = 20 μέτρα ύφασμα δεν αποτελεί έκφραση της αξίας»¹⁷⁸. Προκειμένου λοιπόν ένα εμπόρευμα να εκφράσει την αξία του πρέπει να μεσολαβηθεί από την εξωτερική εξίσωση με ένα άλλο εμπόρευμα που θα λειτουργεί ως ισοδύναμό του· η αξία του μπορεί να εκφραστεί μόνο ως σχετική αξία προς ένα άλλο. Η πρώτη βασική σημείωση που τονίζουμε λοιπόν αναφορικά με την αξιακή μορφή είναι η πολικότητά της.¹⁷⁹ Ο ένας πόλος λειτουργεί ως αξιακή έκφραση και ο άλλος ως φορέας της αξιακής έκφρασης του πρώτου.

αξίας, αλλά εξετάζει την μορφή εμφάνισης της αξίας, δεν έχουμε να κάνουμε μόνο με ποσότητες, αλλά με διαφορετικά ποιοτικά χαρακτηριστικά. Δεν έχουμε να κάνουμε απλά με την «εξίσωση» ποσοτήτων αξίας, αλλά με την μορφή που λαμβάνουν συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις.

¹⁷⁷ K. Marx 2016 [1867], σ. 31.

¹⁷⁸ C. Arthur 2004, σ. 45.

¹⁷⁹ «Η πολικότητα της αξιακής μορφής είναι καθοριστική για την περαιτέρω ανάλυσή της. Η σχετική και η ισοδύναμη αξιακή μορφή είναι δύο ακραίοι όροι που ανήκουν ο ένας στον άλλον και ταυτόχρονα είναι αλληλοαποκλειόμενοι». P. Murray 1993, σ. 52.

Μέσω της πολικότητας της αξιακής μορφής επιτυγχάνεται η ταυτότητα της ταυτότητας και της διαφοράς ανάμεσα σε αξία και αξία χρήσης. Αυτό που κατορθώνει ο Μαρξ με τη διαλεκτική της αξιακής μορφής είναι να θεμελιώσει την ποιοτική ισότητα της κατηγορίας της αξίας μέσα στη διαφοροποίηση των εμπορευμάτων ως αξίες χρήσης. Η αξιακή εξίσωση $x_A = y_B$ υποδεικνύει το ταυτόσημο στοιχείο μέσα στην ποιοτική διαφορετικότητα των A και B. Το A ισούται με το B ως αξία αλλά ταυτόχρονα διαφέρει απ' αυτό ως αξία χρήσης. Η αξιακή σχέση θέτει την ταυτότητα της διαφοράς των δύο εμπορευμάτων ανοίγοντας το δρόμο για τη θεμελίωση της καθολικότητας της αξίας που αποτυπώνεται σε πλήρη και ανεπτυγμένη μορφή στην προσδιορισμένη μορφή εμφάνισής της, δηλαδή στο χρήμα.

Η παραπάνω διαπίστωση αποτελεί μια καθαρή εφαρμογή της εγελιανής *Λογικής της Ουσίας*, την οποία θεωρούμε πως χρησιμοποίησε ο Μαρξ κατά την παρουσίαση της διαλεκτικής της αξιακής μορφής. «Το να πούμε πως η έκφραση της αξίας είναι αναγκαστικά πολική σημαίνει πως η έκφραση της αξίας χρειάζεται μια ανακλαστική σχέση [...] έναν αξιακό καθρέπτη»¹⁸⁰. Αντίστοιχα ο Hegel στην *Λογική της Ουσίας* σημειώνει: «Η σφαίρα της ουσίας μεταβάλλεται σε μια ακόμα ατελή σύνδεση της αμεσότητας και της μεσολάβησης. Μέσα της το κάθε τι έχει τεθεί έτσι, ώστε να σχετίζεται με τον εαυτό του και ταυτόχρονα να τον έχει υπερβεί – ως ένα Είναι της ανασκόπησης, ένα Είναι μέσα στο οποίο εμφανίζεται κάτι άλλο και το οποίο εμφανίζεται μέσα σε κάτι άλλο»¹⁸¹.

Ένα δεύτερο σημείο της εγελιανής *Λογικής* που σηματοδοτείται σε αυτό το σημείο είναι η διαπίστωση εκείνη του Hegel που αποτελεί και το κεντρικό σημείο της φαινομενολογίας του: «η ουσία πρέπει να φαίνεται [...] και να εμφανίζεται ως Άλλο από τον εαυτό της»¹⁸². Περνώντας σε μια εφαρμογή της παραπάνω πρότασης στην θεωρία της αξιακής μορφής, βλέπουμε πως αφενός η ουσία του εμπορεύματος, η αξία, βρισκόμενη σε μια εσωτερική αντίθεση με την αξία χρήσης εξωτερικεύεται στην εξωτερική αντίθεση μεταξύ σχετικής και ισοδύναμης αξιακής μορφής. Και δεύτερον, η αξία του εμπορεύματος Α που αναφέρθηκε παραπάνω εμφανίζεται σε κάτι Άλλο, δηλαδή στην αξία χρήσης του εμπορεύματος Β που τώρα αποτελεί την ισοδύναμη αξιακή έκφραση του Α και συνεπώς φορέα της αξίας του¹⁸³.

Η αμέσως προηγούμενη διαπίστωση αρχίζει σιγά σιγά να λύνει και το μυστήριο του χρήματος. Το εμπόρευμα Α εκφράζει την αξία του στο σώμα, την αξία χρήσης

¹⁸⁰ P. Murray 1993, σ. 52.

¹⁸¹ G. F. Hegel 2013 [1830], σ. 254.

¹⁸² G. F. Hegel 1998 [1812-6], σ. 228. G. F. Hegel 2013 [1830], σ. 254.

¹⁸³ Ένα πολύ ενδιαφέρον σημείο που αξίζει εδώ να τονίσουμε είναι εκείνο που σημειώνει ο P. Murray στο «Necessity of money». Εκεί λέει πως «η ουσία εμφανίζεται παραδίδοντας τον εαυτό της σε κάτι που δεν είναι ο εαυτός της – μέσω της αλλοτρίωσης. Η αξία αναγνωρίζει τον εαυτό της μόνο μέσω της αντανάκλασής της σε ένα άλλο αντικείμενο». Η εμφάνιση της αξίας σε ένα άλλο ισοδύναμο εμπόρευμα επαναλαμβάνει το σχήμα της αλλοτρίωσης που χρησιμοποίησε ο Μαρξ σε πιο πρώιμα γραπτά του. Το γεγονός, ή μάλλον η αναγκαιότητα, η αξία να εμφανίζεται ως αντανάκλαση σε ένα άλλο ισοδύναμο εμπόρευμα σημαίνει επί της ουσίας πως η αξία λαμβάνει μια αλλότρια προς τον εαυτό της μορφή εμφάνισης. Η σχέση που τίθεται μέσω αυτής της διαδικασίας αντανάκλασης είναι και η κοινωνική εξίσωση των εργασιών που παρήγαγαν τα δύο εμπορεύματα που βρίσκονται σε αξιακή σχέση. Κι εφόσον αυτή η σχέση προϋποθέτει μια αλλοτριωμένη μορφή εμφάνισης θέτει επίσης και την αλλοτριωμένη μορφή που λαμβάνει η αξιοπαραγωγική εργασία. Κάθε συγκεκριμένη εργασία πρέπει να εμφανιστεί ως άλλο από τον εαυτό της, να λάβει δηλαδή μια μορφή εμφάνισης στην καθολική αφηρημένη εργασία παραγωγής του αξιακού της ισοδυνάμου. Να τεθεί με άλλα λόγια ως πρακτικά αλλοτριωμένη στη διαδικασία κοινωνικής εξίσωσης των προϊόντων που παράγει. Για το παραπάνω βλ. P. Murray 1993, σ. 52.

του εμπορεύματος Β. Έτσι, το εμπόρευμα Β φαίνεται σαν να κατέχει στις σωματικές, φυσικές του ιδιότητες την ιδιότητα να εκφράζει αξία, φαίνεται σαν να έχει απ' τη φύση του την ιδιότητα να είναι ανταλλάξιμο με το τυχαίο αυτό εμπόρευμα Α. Μ' αυτόν τον τρόπο, η αξία χρήσης και η αξία, οι δύο αντιφατικοί καθορισμοί κάθε εμπορεύματος, από μια εσωτερική αντίθεση του κάθε εμπορεύματος φαίνεται σαν μια εξωτερική αντίθεση μεταξύ των δύο εμπορευμάτων που ανταλλάσσονται, με το ένα εμπόρευμα να παρουσιάζεται μόνο σαν αξία χρήσης και το άλλο μόνο σαν ανταλλακτική αξία. Ενώ στην πραγματικότητα έχουμε να κάνουμε με δύο ανταλλακτικές αξίες, φαίνεται σαν να υπάρχει μόνο μία ανταλλακτική αξία η οποία παρουσιάζεται ν' αυτονομείται σ' έναν μόνο απ' τους δύο πόλους της ανταλλαγής.

Αμέσως προηγουμένως είδαμε πως η αφηρημένη κατηγορία της αξίας έλαβε μια κάποια πραγματικότητα μέσω της πρακτικής εξίσωσης δύο εμπορευμάτων, μέσω δηλαδή της διαδικασίας ανταλλαγής τους. Αντίστοιχα τώρα θα τονίσουμε αυτό που αναφέρθηκε στο κεφάλαιο 2.2, ότι η αφηρημένη εργασία λαμβάνει την πραγματικότητά της ως αφαίρεση στην πράξη και τίθεται ως τέτοια μέσω της διαδικασίας εξίσωσης των εμπορευμάτων στη διαδικασία της ανταλλαγής. Όπως σημειώνει και ο Μαρξ: «μόνο η έκφραση του ισοδυνάμου φέρνει στην επιφάνεια τον ειδικό χαρακτήρα της αξιογενετικής εργασίας, καθώς ανάγει τις διαφορετικές σε είδος εργασίες που είναι εμπηγμένες στα διαφορετικά εμπορεύματα στο κοινό τους στοιχείο, στην ανθρώπινη εργασία εν γένει»¹⁸⁴. Βλέπουμε λοιπόν πως η αφαίρεση της ανθρώπινης εργασίας εν γένει τίθεται από την αξιακή εξίσωση των εμπορευμάτων που παρήγαγαν ποιοτικά ανόμοιες εργασίες. Η μορφή του ισοδυνάμου μέσω της ποσοτικής εξίσωσης θέτει στην πράξη και τον κοινό ποιοτικό τους καθορισμό: και οι δύο εργασίες που παρήγαγαν τα εμπορεύματα Α και Β καθίστανται κοινωνικά χρήσιμες και τίθενται στην πράξη ως αφηρημένες εργασίες παραγωγής αξιών.

Στην αρχή του παρόντος κεφαλαίου σημειώσαμε πως έργο της διαλεκτικής της αξιακής μορφής είναι να θέσει στην πράξη την αντικειμενικότητα της αξίας και της εργασίας ως αφαιρέσεις που τίθενται μέσω της διαδικασίας εξίσωσης των εμπορευμάτων μεταξύ τους. Το παραπάνω αποτυπώνεται σε ένα αρχικό στάδιο στην απλή μορφή της αξίας, αναδεικνύοντας όμως εν σπέρματι και την πλήρη του ανάπτυξη στην ίδια τη μορφή του ισοδυνάμου. Η απλή αξιακή έκφραση συνιστά την

¹⁸⁴ Κ. Marx 2016 [1867], σ. 33.

εμφάνιση του ενός πόλου της διαλεκτικής αντίθεσης μεταξύ αξίας και αξίας χρήσης στον αντίθετό του. Είναι εκείνο που ο Μαρξ ονομάζει «ιδιομορφίες της ισοδύναμης μορφής»¹⁸⁵. Η αξία χρήσης του εμπορεύματος Β, όντας ο παθητικός άρα και ο ισοδύναμος αξιακός πόλος της αξίας του εμπορεύματος Α, γίνεται η μορφή εμφάνισης του αντιθέτου της, της ανταλλακτικής αξίας του εμπορεύματος Α. Αντίστοιχα η συγκεκριμένη εργασία παραγωγής του ισοδύναμου εμπορεύματος Β γίνεται η μορφή εμφάνισης του αντιθέτου της, της αφηρημένης εργασίας του εμπορεύματος Α. Και τρίτον, η ιδιωτική εργασία του εμπορεύματος Α εμφανίζεται με άμεσα κοινωνική μορφή στην σχέση του προϊόντος της με το ισοδύναμο εμπόρευμα Β. Είναι λοιπόν η μορφή του ισοδυνάμου, που στην πλήρη ανεπτυγμένη του μορφή είναι το χρήμα, εκείνη που «θέτει την αντικειμενικότητα της αξίας και συνεπώς της αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας»¹⁸⁶. Μπροστά μας όμως έχουμε απλώς ένα ιδιαίτερο εμπόρευμα, το εμπόρευμα Β, που τυγχάνει στην συγκεκριμένη αξιακή του σχέση προς το εμπόρευμα Α να λειτουργεί στην ισοδύναμη αξιακή μορφή. Αυτό φυσικά, αν και θέτει αντικειμενικά την αξία του εμπορεύματος που παρασταίνεται στο σώμα του, δεν εξασφαλίζει σε καμία περίπτωση την καθολικότητα της κατηγορίας της αξίας, αίτημα που από την αρχή έχει τεθεί ως αναγκαίο χαρακτηριστικό της αξίας αν είναι εκείνη να αποτελεί την αφετηρία και την καθολική κατηγορία της συστηματικής διαλεκτικής του κεφαλαίου.

2.3.2. Από την ολική στην γενική μορφή της αξίας

Κατά την επεξεργασία της μεθοδολογίας του *Κεφαλαίου* στο κεφάλαιο της συστηματικής διαλεκτικής σημειώσαμε πως η παρουσίαση κινείται προοδευτικά λόγω της ανεπάρκειας των αρχικών σταδίων. Η κίνηση συντελείται στη θεμελίωση των αρχικών σταδίων σε όλο και πιο συμπαγή θεμέλια, θέτοντας τις συνθήκες ύπαρξής τους. Η ανεπάρκεια της απλής αξιακής μορφής που παρουσιάστηκε προηγουμένους έγκειται στην συμπτωματικότητα της αξιακής σχέσης, με κύρια αναφορά στην τυχαιότητα της μορφής του ισοδυνάμου. Με άλλα λόγια, στην απλή μορφή δεν μπορεί να εμφανιστεί ακόμα η αναγκαιότητα της χρηματικής μορφής, η

¹⁸⁵ Αυτ., σ. 38.

¹⁸⁶ C. Arthur 2004, σ. 48.

παγίωση δηλαδή της ισοδύναμης μορφής σε ένα ειδικό εμπόρευμα που θα αποτελεί αυτό που ονόμασε ο Μαρξ ως «ενσάρκωση της αξίας»¹⁸⁷. Πράγματι θα μπορούσε οποιοδήποτε εμπόρευμα να λειτουργήσει ως αξιακός καθρέφτης της αξίας του εμπορεύματος Α στην σχέση $x_A = y_B$. Το παραπάνω μας οδηγεί στην «ολική ή εκδιπλωμένη αξιακή μορφή»¹⁸⁸ όπου σχηματικά παρασταίνεται ως:

$$x \text{ ποσότητα του εμπορεύματος Α παρασταίνει την αξία του σε } \left\{ \begin{array}{l} y \text{ ποσότητα του Β ή} \\ z \text{ ποσότητα του Γ ή} \\ \omega \text{ ποσότητα του Δ ή} \\ v \text{ ποσότητα του Ε ή} \\ \text{κλπ} \end{array} \right.$$

Η πρόοδος που συντελείται στην ολική μορφή σε σχέση με την απλή μορφή είναι η παγίωση του μεγέθους της αξίας του εμπορεύματος Α που βρίσκεται στην σχετική αξιακή μορφή¹⁸⁹. Η διαδικασία της αξιακής εξίσωσης συνεπώς θέτει τον ποσοτικό προσδιορισμό, ή καλύτερα τον πραγματώνει, μέσω της εξίσωσής του με μια σειρά διαφορετικών εμπορευμάτων, καθένα από τα οποία εκφράζει σε διαφορετική αναλογία το ίδιο αξιακό μέγεθος, την αξία x ποσότητας του εμπορεύματος Α. Η ανεπάρκεια της ολικής μορφής συνίσταται στο γεγονός ότι δεν δύναται να θέσει αντικειμενικά την καθολικότητα της αξίας «ως ουσιώδης ενότητα»¹⁹⁰ όλων των εμπορευμάτων μεταξύ τους, αίτημα για το οποίο απαιτείται ένα ατομικό εμπόρευμα στο σώμα του οποίου θα παρασταίνονται όλα τα υπόλοιπα. Απαιτείται δηλαδή μια μοναδική ισοδύναμη μορφή στην οποία θα εκφράζονται άπειρες σχετικές μορφές. Στην ολική μορφή έχουμε ακριβώς το αντίθετο, μία σχετική μορφή που εκφράζει την αξία της σε άπειρες ισοδύναμες. Μας υπενθυμίζει εκείνο που ο Hegel ονομάζει «κίβδηλο άπειρο»¹⁹¹, ένα άπειρο που συνίσταται από ένα μωσαϊκό μεμονωμένων προσδιορισμών χωρίς καμία εσωτερική συνοχή το οποίο τελικά δεν καταλήγει πουθενά πέρα απ' τη διαιώνισή του μέσω της συνεχής επέκτασής του. Η ώθηση

¹⁸⁷ K. Marx 2016 [1867], σ. 48.

¹⁸⁸ Αυτ., σ. 44.

¹⁸⁹ Το μέγεθος της αξίας του πανιού μένει το ίδιο, αδιάφορο αν παρασταίνεται στο αξιακό σώμα του καφέ ή του σιδήρου κλπ, δηλαδή σε αναρίθμητα διαφορετικά εμπορεύματα που ανήκουν στους πιο διαφορετικούς κατόχους. Εκλείπει η τυχαία σχέση δύο ατομικών κατόχων εμπορευμάτων. Γίνεται έτσι κατάδηλο ότι δεν ρυθμίζει η ανταλλαγή το μέγεθος της αξίας του εμπορεύματος, αλλά αντίστροφα, το μέγεθος της αξίας του εμπορεύματος ρυθμίζει τις ανταλλακτικές σχέσεις.

¹⁹⁰ C. Arthur 2004, σ. 52.

¹⁹¹ H. G. Hegel 2013 [1812-6], σ. 262.

λοιπόν να τεθεί η αξία αντικειμενικά μέσω της παγίωσης μιας ισοδύναμης μορφής που θα αποτελεί καθεαυτή την ανταλλακτική αξία όλων των εμπορευμάτων μας οδηγεί στην «γενική αξιακή μορφή»¹⁹²:

$$\left. \begin{array}{l} y \text{ ποσότητα του B} \\ \text{και } z \text{ ποσότητα του } \Gamma \\ \text{και } c \text{ ποσότητα του } \Delta \\ \text{και } v \text{ ποσότητα του E} \\ \text{κλπ} \end{array} \right\} \text{ παρασταίνουν την αξία τους σε } x \text{ ποσότητα του A}$$

Η θεωρητική παραγωγή της γενικής αξιακής μορφής προκύπτει από μια αντιστροφή της ολικής αξιακής μορφής. Είναι πολύ σημαντικό εδώ να τονίσουμε πως η αντιστροφή αυτή δεν εκφράζει μια σύμμετρη σχέση μεταξύ του ρόλου που επιτελεί το εμπόρευμα Α στις δύο περιπτώσεις. Αυτό οφείλεται στη μη-συμμετρία της αξιακής μορφής, στην πολικότητά της. Στην πρώτη περίπτωση της ολικής μορφής το εμπόρευμα Α βρισκόταν στην σχετική αξιακή μορφή και η αξία του παρασταίνονταν στις άπειρες ισοδύναμες μορφές των εμπορευμάτων Β,Γ,Δ,Ε κλπ. Στη δεύτερη τώρα περίπτωση της γενικής αξιακής μορφής το εμπόρευμα Α βρίσκεται στην ισοδύναμη μορφή και στο αξιακό του σώμα παρασταίνονται οι άπειρες σχετικές μορφές των εμπορευμάτων Β,Γ,Δ,Ε κλπ.

Στη γενική αξιακή μορφή φαίνεται για πρώτη φορά να λύνεται το πρόβλημα που τέθηκε στην αρχή του κεφαλαίου: με ποιον τρόπο τίθεται η καθολικότητα της αξίας και πως εκείνη τίθεται αντικειμενικά μέσω της κίνησης των ίδιων των εμπορευμάτων στη διαδικασία της κοινωνικής τους εξίσωσης. Καθώς η γενική μορφή εμφανίζει τη μορφή του ισοδυνάμου ως εκείνου του εμπορεύματος στο οποίο όλα τα άλλα εκφράζουν την αξία τους, είναι «αυτή η μορφή που σχετίζει πραγματικά τα εμπορεύματα μεταξύ τους ως αξίες ή τους επιτρέπει να εμφανίζονται μεταξύ τους ως ανταλλακτικές αξίες».¹⁹³

Η αξία λοιπόν, μέσω της γενικής μορφής, τέθηκε πραγματικά ως αφαίρεση που συντελείται δια της πράξης εξίσωσης των εμπορευμάτων μεταξύ τους στην αγορά. Εδώ αποδεικνύεται και ο καθαρά κοινωνικός της χαρακτήρας, αποκαλύπτεται

¹⁹² Κ. Marx 2016 [1867], σ. 46.

¹⁹³ Αυτ., σ. 47.

δηλαδή πως «η αξιακή αντικειμενικότητα των εμπορευμάτων, επειδή είναι απλώς κοινωνική ύπαρξη αυτών των πραγμάτων, μπορεί να εκφραστεί μόνο μέσα από την ολόπλευρη κοινωνική σχέση τους»¹⁹⁴. Στη μορφή αυτή επίσης λύνεται και το ζήτημα της αναγκαιότητας του χρήματος, ως αναγκαία μορφή εμφάνισης της αξίας και στο οποίο όλα τα λοιπά εμπορεύματα παρασταίνουν την αξία τους μέσω της εξίσωσής του προς αυτό. Στη μορφή του γενικού ισοδυνάμου παραπάνω υποτέθηκε ένα τυχαίο εμπόρευμα Α, στο οποίο και όλα τα λοιπά εκφράζουν την αξία τους. Η τυχειότητα αυτού του εμπορεύματος όμως έγκειται στη διαδικασία επιλογής του να επιτελέσει τον ρόλο του ισοδυνάμου, αλλά ο ρόλος που επιτελεί, η ίδια η μορφή δηλαδή του ισοδυνάμου συνιστά αναγκαιότητα.

2.3.3. Η χρηματική μορφή

Η μετάβαση από τη γενική μορφή της αξίας στη χρηματική μορφή δεν συνιστά κάποια «ουσιώδη αλλαγή»¹⁹⁵, σε αντίθεση με τη μετάβαση από την απλή στην ολική και από την ολική στη γενική μορφή. Ήδη στη γενική μορφή έχει αναπτυχθεί επαρκώς η αντικειμενικότητα της αξίας και πως αυτή τίθεται στην πράξη από την κοινωνική εξίσωση των εμπορευμάτων. Εκείνο που συμπληρώνει η χρηματική μορφή είναι η μοναδικότητα του εμπορεύματος που θα αποτελέσει το χρηματικό εμπόρευμα, δηλαδή το χρήμα. Η διαδικασία αυτή συμβαίνει μέσω του αποκλεισμού όλων των λοιπών εμπορευμάτων που θα μπορούσαν αντίστοιχα με το χρηματικό εμπόρευμα να λάβουν τη μορφή του ισοδυνάμου. «Η πρόοδος συνίσταται μόνο στο ότι μέσω της κοινωνικής συνήθειας η μορφή της άμεσης γενικής ανταλλαξιμότητας έχει πλέον καταστεί τελεσίδικα σύμφυτη με την ειδική φυσική μορφή του εμπορεύματος χρυσός»¹⁹⁶.

Εδώ ωστόσο αξίζει να τονίσουμε τον χαρακτηρισμό που προσδίδει ο Μαρξ στο χρήμα ως μορφή της άμεσης γενικής ανταλλαξιμότητας. Επί της ουσίας στην χρηματική μορφή διορθώνονται οι ιδιαιτερότητες του ισοδυνάμου που σημειώσαμε στην απλή μορφή. Καθώς το χρήμα αποτελεί το γενικό ισοδύναμο κάθε εμπορεύματος στην αγορά, πράγματι, τίθεται έμπρακτα στο φυσικό του σώμα η

¹⁹⁴ Α.Τ.

¹⁹⁵ Α.Τ., σ. 50.

¹⁹⁶ Α.Τ., σ. 51.

αφαίρεση της ανταλλακτικής αξίας. Το χρήμα αποτελεί «αξία στον εαυτό»¹⁹⁷. Δεν χρειάζεται να εκφράσει την αξία του σε κάποιο άλλο εμπόρευμα καθότι αποτελεί το ίδιο την ενσάρκωση της ανταλλακτικής αξίας. Και είναι αυτή ακριβώς η ιδιότητα που το καθιστά άμεσα ανταλλάξιμο με κάθε άλλο εμπόρευμα στην αγορά. Η αξία λοιπόν εμφανίζεται άμεσα στο χρηστικό σώμα του χρηματικού εμπορεύματος.

Από τη διαλεκτική των αξιακών μορφών, μέσω της οποίας καταλήξαμε στην γενική μορφή, προκύπτει πως η εξαγωγή ενός συγκεκριμένου εμπορεύματος μέσω της κοινωνικής διαδικασίας εξίσωσης των εμπορευμάτων μεταξύ τους συνιστά την αναγκαία απόληξη της παραπάνω διαδικασίας. Το εμπόρευμα αυτό θα λειτουργεί ως χρήμα. Το ποιο εμπόρευμα όμως θα επιλεγθεί να λειτουργήσει ως χρήμα αποτελεί συμπτωματικό γεγονός που προκύπτει από τις εκάστοτε κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες. Στην εποχή που έγραφε ο Μαρξ το *Κεφάλαιο*, το εμπόρευμα αυτό ήταν ο χρυσός για μια σειρά από ιστορικούς λόγους¹⁹⁸. Στην σημερινή εποχή μπορεί κάποιος να ισχυριστεί πως το χρήμα πλέον αποτελεί περισσότερο ένα είδος συμβόλου παρά κάποιο συγκεκριμένο εμπόρευμα. Το παραπάνω όμως δεν σημαίνει και κατάρρευση της χρηματικής θεωρίας του Μαρξ. Η κοινωνική λειτουργία εξίσωσης όλων των εμπορευμάτων μεταξύ τους, η πραγματοποιημένη αναπαράσταση της ανταλλακτικής αξίας καθεαυτής και κατ' επέκταση του αφηρημένου χρόνου εργασίας έγκειται στο ότι η αξία αποτελεί την αναγκαία μορφή που λαμβάνουν οι

¹⁹⁷ K. Marx 1990 [1857-8], σ. 348.

¹⁹⁸ Κάποιους από τους λόγους χρησιμοποίησης του χρυσού ως χρηματικό εμπόρευμα δίνονται από τον I. I. Rubin 2015 [1920]. Η αποκλειστική ιδιότητα των ευγενών μετάλλων και κατά κανόνα του χρυσού αποδίδονται στις φυσικές του ιδιότητες, οι σημαντικότερες από τις οποίες είναι η ομοιογένεια και η τμηματοποίησή του. Επίσης το γεγονός ότι φθείρεται δύσκολα αλλά και η σχετική του σπανιότητα διατηρούν σε ένα σχετικά σταθερό επίπεδο το μέγεθος της αξίας του. Πλέον βασικό λόγο όμως, αποτελεί το γεγονός πως ο χρυσός, κατά την περίοδο του μερκαντισμού χρησιμοποιούνταν ήδη ως μέσο αποθησαυρισμού. Ο A. Smith στον *Πλούτο των Εθνών* χαρακτηρίζει την πρώιμη εμποροκρατική περίοδο του 16ου – 17ου αιώνα ως την εποχή εμπορίας πολύτιμων μετάλλων. Πράγματι, στο παραπάνω συνηγορούν και οικονομολόγοι της περιόδου (όπως οι Gerald de Malynes και Thomas Mun) αλλά και οικονομολόγοι που ασχολούνται με την ιστορία οικονομικών θεωριών (όπως οι E. Screpanti & S. Zamagni 2005). Βασική επιδίωξη του πρώιμου ευρωπαϊκού εμπορίου και οικονομικός στόχος των μεσαιωνικών κρατών ήταν η εξασφάλιση εμπορικού πλεονάσματος σε χρυσό. Ο τελευταίος χρησιμοποιούνταν ήδη από την πρώιμη φάση του καπιταλιστικού συστήματος ως μέσο αποθησαυρισμού και αποτέλεσε έναν από τους βασικούς κινητήριους μηχανισμούς της πρωταρχικής συσσώρευσης (K. Marx 2016, [1867] σ. 704-713). Το παραπάνω αποτελεί ένα σημείο εξέχοντος ιστορικής σημασίας, αλλά η επεξεργασία του δεν δύναται να εξαντληθεί στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας. Εδώ μας ενδιαφέρει να σημειώσουμε το γεγονός πως εξαιτίας μιας σειράς ιστορικών-κοινωνικών συνθηκών ένα συγκεκριμένο εμπόρευμα λαμβάνει στην εκάστοτε εποχή τη θέση της γενικής ισοδύναμης μορφής, στο σώμα του οποίου παρασταίνεται η αξία όλων των λοιπών εμπορευμάτων. Συμβαίνει αυτό που σημειώνει ο Μαρξ στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*: «προϊόντα εξέχουσας σημασίας αποτελούσαν τις κατά κάποιο τρόπο φυσικές μορφές εμφάνισης της αξίας των προϊόντων».

κοινωνικές σχέσεις στον καπιταλισμό. Και όντας μια αφηρημένη κατηγορία θα πρέπει να λάβει μια συγκεκριμένη μορφή εμφάνισης. Η μορφή αυτή είναι το χρήμα, αδιάφορο αν το τελευταίο αποτελεί υλικό εμπόρευμα, συμβολική αναπαράσταση ή καθαρή τραπεζική πίστη¹⁹⁹.

Για να θέσουμε το παραπάνω λίγο καλύτερα, όπως τονίζει και ο Marx: «φαίνεται ότι ένα εμπόρευμα δεν γίνεται χρήμα επειδή τα άλλα εμπορεύματα παρασταίνουν ολόπλευρα την αξία τους σ' αυτό, αλλά, αντιστρόφως, ότι παρασταίνουν γενικά τις αξίες τους σ' αυτό επειδή αυτό είναι χρήμα. *Η κίνηση της διαμεσολάβησης εξαφανίζεται στο ίδιο το αποτέλεσμα της χωρίς να αφήσει κανένα ίχνος*».²⁰⁰ Δηλαδή, κι επαναφέροντας το επιχείρημα της συστηματικής διαλεκτικής, έχουμε μπροστά μας μια συγκεκριμένη μορφή με την οποία εμφανίζεται η αξία στον καπιταλισμό, εκείνη του χρήματος. Έργο της διαλεκτικής της αξιακής μορφής ήταν να αναπαραστήσει στην σκέψη τον τρόπο δημιουργίας του χρήματος ως καθολική μορφή εμφάνισης της αξίας, μορφή που συγκροτεί και διαμεσολαβεί όλες τις κοινωνικές σχέσεις στον καπιταλισμό.

Ξεκινήσαμε, σύμφωνα με το σχήμα που εισάγει ο C. Arthur²⁰¹ από μια καθαρή μορφή και αφαιρετικά από το περιεχόμενο ή την ουσία της αξίας. Από τη γενικευμένη ανταλλαγή των εμπορευμάτων, όπως μας παρουσιάζεται άμεσα στην σφαίρα της εμπορευματικής κυκλοφορίας, ανακύπτει μια διαλεκτική της αξίας, της διαλεκτικής επέκτασης του αφηρημένου πλούτου που κατέληξε στην προσδιορισμένη μορφή εμφάνισής του, στην αξία χρήσης του χρηματικού εμπορεύματος. Η διαδικασία ωστόσο γένεσης του χρήματος, ως αναγκαία μορφή εμφάνισης της αξίας έχει ήδη σβήσει· το αποτέλεσμα δεν μας υποδεικνύει την κοινωνική διαδικασία διαμεσολάβησης που το δημιούργησε, αντ' αυτού εμφανίζεται ως απροϋπόθετο άμεσο. Η ίδια η διαδικασία λοιπόν που έθεσε μέσω της πράξης της

¹⁹⁹ Το παραπάνω φέρει μια σειρά διαφοροποιήσεις ως προς σημαντικά θέματα της μαρξικής θεωρίας. Η σημαντικότερη από αυτές είναι η κατάργηση της δεύτερης ιδιαιτερότητας του ισοδυνάμου: «η συγκεκριμένη εργασία εμφανίζεται άμεσα ως αφηρημένη εργασία» μέσω της εξίσωσης του προϊόντος της με το χρηματικό εμπόρευμα. Στη σημερινή εποχή όπου το χρήμα δεν αποτελεί προϊόν παραγωγής ανθρώπινης εργασίας, άρα η αξία του δεν έχει αναφορά στον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο παραγωγής του, η εξίσωση κάθε άλλου προϊόντος προς αυτό δεν επιφέρει και την άμεση εξίσωση κάθε μεμονωμένης εργασίας προς την καθεαυτή αφηρημένη εργασία παραγωγής του χρηματικού εμπορεύματος. Το παραπάνω αποτελεί ένα ντιμπέιτ που ξεπερνάει κατά πολύ την ανάλυσή μας στην παρούσα εργασία. Τονίζουμε όμως σε κάθε περίπτωση την αναγκαιότητα επαναθεμελίωσης της μαρξικής θεωρίας της αξίας στα σημερινά δεδομένα, δεδομένα πολύ διαφορετικά από την εποχή που ο Μαρξ έγραψε το *Κεφάλαιο*.

²⁰⁰ K. Marx 2016 [1867], σ. 72.

²⁰¹ C. Arthur 2004, C. Arthur 2002.

κοινωνικής ανταλλαγής το χρηματικό εμπόρευμα ως γενικό ισοδύναμο, ως αξία στον εαυτό, έχει σβήσει στο ίδιο της το αποτέλεσμα. Μπροστά μας έχουμε το χρήμα με τη φυσική ιδιότητα να αναπαριστά αξία στον εαυτό του, το χρήμα ως καθολικό μέσο ανταλλαγής άρα και ως τον «ενεργό φορέα συγκρότησης των κοινωνικών ανταλλακτικών σχέσεων»²⁰². Η μορφή αυτή με την οποία εμφανίζεται η αξία, η οποία πλέον αποτελεί την αναγκαία και προσδιορισμένη μορφή εμφάνισής της (*Erscheinungsform*), μας αποκαλύπτει και τον φετιχιστικό της χαρακτήρα. Η αντιστροφή που επιτελείται εντός της αξιακής σχέσης και καθιστά την μορφή εμφάνισης της αξίας ενεργό φορέα διαμόρφωσης των αξιακών σχέσεων, μας υποδεικνύει τον ανεστραμμένο κόσμο του κεφαλαίου· είναι εκεί όπου η αξία, η μορφή εμφάνισης των κοινωνικών σχέσεων αυτονομείται, μοιάζει ως να κινείται από μόνη της θέτοντας την υλική ζωή υπό το πνεύμα του κεφαλαίου²⁰³.

²⁰² C. Arthur 2004, σ. 58.

²⁰³ J. Camatte 1998

Κεφάλαιο 3

Ο ανεστραμμένος κόσμος του *Κεφαλαίου*

Το σημαντικότερο ίσως συμπέρασμα που προέκυψε από την ανάλυση της αξιακής μορφής στο προηγούμενο κεφάλαιο αποτελεί το γεγονός πως η παγίωση της μορφής εμφάνισης των κοινωνικών σχέσεων στον καπιταλισμό δεν αφήνει κανένα ίχνος της προέλευσής της. Η διαλεκτική ανάπτυξη της αξιακής μορφής έσβησε στο ίδιο της το αποτέλεσμα, στο χρήμα ως την αναγκαία μορφή εμφάνισης της αξίας. Μπροστά μας λοιπόν έχουμε μια συγκεκριμένη αξία χρήσης, το χρήμα στο σώμα του οποίου εμφανίζεται η παράδοξη ιδιότητα να αναπαριστά αξία και να είναι άμεσα ανταλλάξιμο με κάθε άλλο εμπόρευμα στην αγορά. Από το σημείο αυτό θεωρούμε πως μπορεί να εκκινήσει η κατανόηση του ανεστραμμένου κόσμου του κεφαλαίου, εκεί όπου οι κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων εμφανίζονται άμεσα ως «κοινωνικές σχέσεις των πραγμάτων»²⁰⁴ και όπου όλες «οι κοινωνικές δυνάμεις της εργασίας εμφανίζονται άμεσα ως κοινωνική δύναμη του κεφαλαίου»²⁰⁵.

Η κατανόηση του ανεστραμμένου αυτού κόσμου μπορεί να συντελεστεί σε δύο επίπεδα: πρώτον μέσω του φετιχιστικού χαρακτήρα της μορφής του εμπορεύματος και δεύτερον μέσω του φετιχισμού της μορφής του κεφαλαίου. Οι προσδιορισμένες αυτές μορφές (*Erscheinungsformen*) υπό τις οποίες εμφανίζεται η αξία ως η αφηρημένη αναπαράσταση των κοινωνικών σχέσεων στον καπιταλισμό, λαμβάνουν μέσω του φετιχιστικού τους χαρακτήρα την μυστικιστική ιδιότητα να «αυτονομούνται», να μετατρέπονται σε αυτοκινούμενες υποστάσεις που θέτουν το σύνολο της κοινωνίας στον σκοπό του εαυτού τους. Στο παρόν κεφάλαιο θα εξετάσουμε ακριβώς εκείνη την αντιστροφή που δημιουργείται μέσω του φετιχιστικού χαρακτήρα των μορφών εμφάνισης της αξίας. Θα υποστηρίξουμε έπειτα πως η αντιστροφή αυτή απαιτεί, προκειμένου να μπορέσει να αποτελέσει μια πραγματικότητα κι όχι μια απλή νοητική αφαίρεση, να υπαχθούν οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής υπό τον σκοπό της αυτό-επέκτασης της αξιακής μορφής, δηλαδή της αξίας ως αφηρημένου πλούτου. Τέλος θα σημειώσουμε πως η συστηματική

²⁰⁴ Κ. Marx [2016] 1867, σ. 54

²⁰⁵ Κ. Marx [1983] 1863-6, σ. 108

αναπαραγωγή της προϋπόθεσης της αυτό-επεκτεινόμενης αξίας, η αναπαραγωγή δηλαδή των ταξικών σχέσεων αποτελεί την πραγματική ιστορική προϋπόθεση καθώς και το αποτέλεσμα της λογικής του κεφαλαίου η οποία και συνιστά το κλειδί τόσο για την κατανόηση της ολότητας του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής όσο και για την υπέρβασή του.

3.1: Ο φετιχιστικός χαρακτήρας του εμπορεύματος και η κυριαρχία του ανεστραμμένου κόσμου

Στην απλή αξιακή σχέση ισότητας δύο εμπορευμάτων μεταξύ τους είδαμε πως η αξία του εμπορεύματος που βρίσκεται στην σχετική αξιακή μορφή εμφανίζεται στην αξία χρήσης ενός άλλου πράγματος, στο ισοδύναμό του. Στην απλή αυτή αξιακή σχέση η αξία του εμπορεύματος παραμένει μια εσωτερική ιδιότητα του ίδιου του εμπορεύματος που ταυτόχρονα υπάρχει και έξω από αυτό στη μορφή του ισοδυνάμου του. Συνεπώς η αξία ενός εμπορεύματος υπάρχει ταυτόχρονα και εντός και εκτός του ίδιου του εμπορεύματος. Η αντίφαση αυτή μεταβαίνει σε ένα άλλο στάδιο στη μορφή του χρήματος. Εκεί «η ανταλλακτική αξία αντιμετωπίζει το εμπόρευμα ως κάτι άλλο [...] όλες οι ιδιότητες του εμπορεύματος ως ανταλλακτική αξία εμφανίζονται σε ένα πράγμα διαφορετικό από το ίδιο [...] Η ανταλλακτική αξία έτσι έχει κερδίσει μια ύπαρξη ανεξάρτητη από το εμπόρευμα σε ένα συγκεκριμένο υλικό, σε ένα συγκεκριμένο εμπόρευμα»²⁰⁶. Μέσω λοιπόν της παγίωσης του χρήματος ως άμεση μορφή εμφάνισης της αξίας, η τελευταία έχει λάβει μια αυτόνομη ύπαρξη όπου και πλέον τίθεται άμεσα η αντικειμενικότητά της. Η αξία αποτελεί, όπως σημειώθηκε και στο 1^ο κεφάλαιο της συστηματική διαλεκτικής²⁰⁷ την καθολική κατηγορία του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής. Αυτή η αφηρημένη καθολικότητα που παρέμενε στο υπόβαθρο των ανταλλακτικών σχέσεων και καθόριζε την κίνησή τους, εμφανίζεται τώρα για πρώτη φορά άμεσα στο σώμα του χρηματικού εμπορεύματος. Κι εδώ ακριβώς βρίσκεται η αντιφατικότητα του χρηματικού ισοδυνάμου από την

²⁰⁶ Κ. Marx 1990 [1857-8], σ. 133.

²⁰⁷ Κεφάλαιο 1, σελ. 34-35.

οποία πηγάζει και ο φετιχιστικός του χαρακτήρας: με το χρηματικό εμπόρευμα «κάτι το συγκεκριμένο εμφανίζεται άμεσα ως το αντίθετό του, ως καθολικό»²⁰⁸

Από την παραπάνω πρόταση της άμεσης εμφάνισης της καθολικής κατηγορίας της αξίας στο σώμα ενός συγκεκριμένου πράγματος εκκινεί η επεξεργασία του φετιχιστικού της χαρακτήρα. Μέχρι και την πλήρη ανάπτυξη της αξιακής μορφής η αξία ενός εμπορεύματος ήταν «απλώς ένα φάντασμα»²⁰⁹, δεν είχε λάβει μια κάποια πραγματικότητα που να εμφανίζεται άμεσα ως ο εαυτός της. Αυτό αλλάζει με την παγίωση του γενικού ισοδυνάμου σε ένα μεμονωμένο εμπόρευμα που θα διαδραματίζει το ρόλο του χρήματος, την άμεση εμφάνιση της αξίας καθεαυτήν. Στο χρήμα «το φάντασμα της αξίας μπόρεσε να καταλάβει ένα σώμα»²¹⁰ και να αποτελέσει πια αξία στον εαυτό, στο σώμα του οποίου θα παρασταίνεται η αξία όλων των άλλων εμπορευμάτων.

3.1.1. Φετιχιστικός χαρακτήρας και φετιχισμός της μορφής

Με τη διαλεκτική παραγωγή της χρηματικής μορφής γίνεται κατανοητό και το θεολογικό ύφος με το οποίο περιέγραψε ο Μαρξ την αξία ως μια αφηρημένη κατηγορία που ενσαρκώνεται στο σώμα των εμπορευμάτων. Τα εμπορεύματα ως αξίες χρήσεις αποτελούν απλώς τους φορείς της αξίας τους. Εξού και ο φετιχιστικός χαρακτήρας της εμπορευματικής μορφής. Όπως τονίζει και ο Μαρξ στο αντίστοιχο κεφάλαιο: «αυτό που λαμβάνει εδώ για τους ανθρώπους τη φαντασμαγορική μορφή μιας σχέσης πραγμάτων είναι μόνο η καθορισμένη κοινωνική σχέση των ίδιων των ανθρώπων. Για να βρούμε μια αναλογία, θα πρέπει να καταφύγουμε στο ομιχλώδες πεδίο του θρησκευτικού κόσμου»²¹¹. Όπως σημειώσαμε κατά την επεξεργασία της αξιακής μορφής, η διαλεκτική της ανάπτυξη, η ίδια η γένεσή της ως αποτέλεσμα της κοινωνικής πρακτικής της εξίσωσης των εμπορευμάτων μεταξύ τους, πρακτική που δημιούργησε και την αναγκαιότητα της μορφής του γενικού ισοδυνάμου, έχει σβήσει στο ίδιο της το αποτέλεσμα αφήνοντάς μας μόνο το ίδιο το πράγμα με την μυστικιστική ιδιότητα να αναπαριστά αξία, να είναι φορέας των κοινωνικών σχέσεων

²⁰⁸ H. G. Backhaus 1980, σ. 110.

²⁰⁹ R. Bellofiore 2009, σ. 185.

²¹⁰ Αυτ.

²¹¹ K. Marx 2016 [1867], σ. 53.

που το παρήγαγαν. Το ίδιο το εμπόρευμα εμφανίζεται έτσι στην συνείδηση άμεσα ως φορέας αξίας και το χρήμα εμφανίζεται εξίσου άμεσα ως αξία στον εαυτό, ως ενεργός φορέας διαμόρφωσης των κοινωνικών ανταλλακτικών σχέσεων.

Η ίδια η μορφή που λαμβάνει το προϊόν στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, η αξιακή μορφή, συγχέεται άμεσα με την υλική της υπόσταση, με το προϊόν ως φορέα της μορφής²¹². Το εμπόρευμα είναι, όπως τόνισε ο Μαρξ, ένα αισθητά υπεραισθητό πράγμα²¹³. ενώ αποτελεί ένα απλό τετριμμένο πράγμα, διαθέτει ωστόσο την παράδοξη ιδιότητα να είναι ταυτόχρονα και αξία, να είναι φορέας μιας κοινωνικής σχέσης. Εξού και ο φетиχισμός του. Ενώ τα εμπορεύματα αποτελούν προϊόντα ανθρώπινης προσπάθειας, ανθρώπινης εργασίας, «φαίνονται προικισμένα με δική τους ζωή, φαίνονται ως αυτοτελείς μορφές που βρίσκονται σε σχέσεις μεταξύ τους και με τους ανθρώπους»²¹⁴. Η πρώτη αντιστροφή των κοινωνικών σχέσεων στον καπιταλισμό συντελείται ακριβώς σε αυτό το σημείο. Ενώ οι παραγωγικές - ανταλλακτικές σχέσεις αποτελούν πραγματικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, φαίνονται ωστόσο ως σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των πραγμάτων, λαμβάνοντας μια αλλοτριωμένη αυτόνομη μορφή εμφάνισης.

Η παραπάνω διαπίστωση του φетиχιστικού χαρακτήρα του εμπορεύματος θα μπορούσε εύκολα να θεωρηθεί μια απλή ψευδαίσθηση που θα επιλύονταν με την επιστημονική παρουσίαση της αξίας και των μορφών της. Αυτό ωστόσο δεν αποτελεί μια απλή διαδικασία. Για να υποστηριχθεί το παραπάνω επιχείρημα θα πρέπει να δούμε τη λεπτή γραμμή που διαχωρίζει τον φетиχιστικό χαρακτήρα του εμπορεύματος από τον φетиχισμό της μορφής του²¹⁵. Εδώ θα αναφερθούμε εκ νέου

²¹² Στο φетиχισμό του εμπορεύματος αποτυπώνεται εκ νέου η σύγχυση μεταξύ αξίας και πλούτου που είχε σημειωθεί στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας. Το ότι ο πλούτος στις καπιταλιστικές κοινωνίες λαμβάνει τον κοινωνικό προσδιορισμό να είναι αξία, λαμβάνει τον μορφικό του προσδιορισμό ακριβώς διότι αποτελεί προϊόν του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, είναι κάτι που παραγνωρίζεται και αγνοείται ως ιστορική διαδικασία τόσο από τον κοινό νοο όσο και από την αστική πολιτική οικονομία. Η σύγχυση μεταξύ πράγματος και μορφής αποτελεί το εννοιολογικό περιεχόμενο του φетиχισμού της μορφής, της πραγμοποίησής της.

²¹³ «Ο Μαρξ εισάγει την κατηγορία του εμπορεύματος ως άμεση ενότητα αξίας χρήσης και αξίας, ως ενότητα του αισθητά-συγκεκριμένου και του αφηρημένου-καθολικού [...] η ενότητα αυτή απαντά στην εγγελιανή πρόσληψη ενός δεύτερου υπεραισθητού κόσμου που περιέχει τόσο το αισθητό όσο και το υπεραισθητό». Το εμπόρευμα για τον Μαρξ ως ενότητα των δύο αντίθετων στιγμών του αισθητά συγκεκριμένου ως αξία χρήσης και του καθολικά αφηρημένου ως αξία, συνιστά κάτι το αντιφατικό. Καθόσον αντίφαση δεν θα μπορούσε να ορισθεί ως μια στατική υπόσταση, αλλά μόνο σε όρους κίνησης.

Για το παραπάνω βλ. H. Reichelt 2005, σ. 39.

²¹⁴ K. Marx 2016 [1867], σ. 53.

²¹⁵ Για μια πιο εκτεταμένη ανάλυση της διαφοράς μεταξύ φетиχιστικού χαρακτήρα και φетиχισμού βλ. H. Ehrbar 2010.

στη διαφορά μεταξύ των δύο όρων που χρησιμοποιεί ο Μαρξ κατά την ανάλυση των μορφικών κατηγοριών της αξίας, μεταξύ του *scheinen* και του *erscheinen*. Στο παράθεμα που αναφέραμε παραπάνω, ότι τα εμπορεύματα φαίνονται προικισμένα με δική τους ζωή ο Μαρξ χρησιμοποιεί το ρήμα *scheinen*²¹⁶. Αμέσως παρακάτω σημειώνει πως: «οι κοινωνικές σχέσεις των ιδιωτικών τους εργασιών εμφανίζονται (*erscheinen*) όπως πραγματικά είναι [...] ως εμπράγματατες σχέσεις»²¹⁷.

Η παραπάνω διάκριση μεταξύ *scheinen* - *erscheinen* δεν αποτελεί μια σημείωση καθαρά φιλολογικού ενδιαφέροντος μιας και το συμπέρασμα που μπορούμε να εξάγουμε είναι καθοριστικό ως προς τη μορφή και τον χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων στον καπιταλισμό. Πράγματι, οι κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων εμφανίζονται (*erscheinen*) ως σχέσεις μεταξύ των πραγμάτων. Αυτό ωστόσο δεν συνιστά μια ψευδαίσθηση αλλά, αντιθέτως, είναι άκρως πραγματική αποκάλυψη της κοινωνικής μορφής των ανθρώπινων σχέσεων (*Erscheinung*). Είναι αναγκαίο στοιχείο της ίδιας της μορφής της αξίας, της εμπορευματικής και χρηματικής μορφής ο φетиχιστικός της χαρακτήρας. Αυτό διότι η κοινωνική επικύρωση της ανθρώπινης εργασίας παραγωγής ενός εμπορεύματος συντελείται μέσω της ανταλλαγής του με το χρηματικό εμπόρευμα. Μόνο μέσω της επιτυχούς ανταλλαγής του ένα εμπόρευμα γίνεται αξία, πραγματοποιείται ως φορέας κοινωνικών ανταλλακτικών σχέσεων. Αν είναι έτσι, τότε πράγματι η κίνηση μοιάζει να συντελείται ως κίνηση των ίδιων των πραγμάτων, ανεξάρτητα από την ανθρώπινη βούληση.

Ο μηχανισμός της αγοράς θέτει ως πραγματική μια τέτοια εντύπωση. Τα εμπορεύματα ως αξιακές μορφές, δηλαδή ως φορείς των κοινωνικών σχέσεων λαμβάνουν το φетиχιστικό χαρακτήρα να κινούνται από μόνα τους, να συνάπτουν ανταλλακτικές σχέσεις μεταξύ τους, λαμβάνοντας κατ' επέκταση και την αντίστοιχη κοινωνική επικύρωση της αξιακής τους υπόστασης. Ο φетиχιστικός χαρακτήρας μας αποκαλύπτει πως «εντός της καπιταλιστικής πραγματικότητας, οι κοινωνικές ιδιότητες που προσκολλούνται στα πράγματα είναι πράγματι καθοριστικές»²¹⁸. Αντιθέτως, ο φетиχισμός συνίσταται στην αποτύπωση των κοινωνικών σχέσεων στα ίδια τα πράγματα, ως να αποτελούν εκ φύσεως αξίες, να είναι καθεαυτά φορείς των

²¹⁶ «Hier **scheinen** die Produkte des menschlichen Kopfes mit eignem Leben Begabte» K. Marx 1987 [1872], σ. 103.

²¹⁷ K. Marx 2016 [1867], σ. 53 – 54.

«Den letzteren **erscheinen** daher die gesellschaftlichen Beziehungen ihrer Privatarbeiten als das was sie sind» K. Marx 1987 [1872], σ. 104.

²¹⁸ R. Bellofiore 2014, σ. 178.

ανθρώπων κοινωνικών σχέσεων. Η ψευδαίσθηση του φетиχισμού συνίσταται στην αγνόηση της κοινωνικής-ιστορικής διαδικασίας που γέννησε τον φетиχιστικό χαρακτήρα της μορφής, την πραγματοποιημένη μορφή εμφάνισης των κοινωνικών σχέσεων. Ωστόσο δεν αναιρεί σε καμία περίπτωση την πραγματικότητα του φетиχιστικού χαρακτήρα. Ο τελευταίος μας αποκαλύπτει την μορφή των κοινωνικών σχέσεων έτσι όπως ακριβώς είναι, ως εμπράγματη σχέση των προσώπων.

Μέσω λοιπόν του φетиχισμού του εμπορεύματος, οι σχέσεις των ανθρώπων εμφανίζονται σε ανεστραμμένη μορφή όπως πραγματικά είναι, ως σχέσεις μεταξύ πραγμάτων, συντελώντας στην πραγματική αντιστροφή του υποκειμένου σε αντικείμενο και αντιστρόφως. Η εμπορευματική μορφή, όντας φетиχοποιημένη, αναπαρίσταται στη συνείδηση των ανθρώπων ως ένα πράγμα που διατηρεί κοινωνικές ιδιότητες ανεξάρτητες από τον άνθρωπο²¹⁹ που του αντιπαρατίθενται ως ξένες και θέτουν την δραστηριότητά του, τόσο αντικειμενικά, όσο και υποκειμενικά, υπό τη φυσική τους νομοτέλεια. Αντικειμενικά εφόσον ο φетиχοποιημένος κόσμος των εμπορευμάτων, που αποτελεί προϊόν της ανθρώπινης δραστηριότητας, λαμβάνει μια αλλότρια προς τον άνθρωπο μορφή με ανεξάρτητες ιδιότητες «που του αντιπαρατίθενται ως αδάμαστες δυνάμεις που δρουν από μόνες τους»²²⁰. Αφετέρου η υποκειμενική δραστηριότητα της εργασίας «αντικειμενοποιείται απέναντι στον ίδιο»²²¹, λαμβάνοντας τη μορφή ενός εμπορεύματος που πρέπει να ακολουθήσει τους νομοτελειακούς κανόνες της αγοράς ανεξάρτητα από τον ίδιο τον άνθρωπο, εφόσον η κοινωνική χρησιμότητα της εργασίας καθορίζεται από την επιβεβαίωση που λαμβάνει το προϊόν της εντός του κοινωνικού καταμερισμού.

Η επέκταση της εμπορευματικής μορφής, σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν, λαμβάνει μια μορφή καθολικότητας που «καθορίζει, τόσο από υποκειμενική όσο και από αντικειμενική άποψη, μια αφαίρεση της ανθρώπινης εργασίας που αντικειμενοποιείται στα εμπορεύματα»²²². Στη μορφή συνεπώς του εμπορεύματος, και ως μορφή εννοούμε την αξιακή του μορφή, αποδίδονται ιδιότητες που αντικρίζονται ως ιδιότητες που προσήκουν στη φύση του εμπορεύματος ως τέτοιου.

²¹⁹ Το παραπάνω ολοκληρώνεται πλήρως στην αξιακή μορφή, δηλαδή στο χρήμα. Η καθολικότητα του ανθρώπου αποσπάται από τον ίδιο τον άνθρωπο και αποδίδεται στην κοινωνική ιδιότητα που κατέχει το χρήμα στην εμπορευματική παραγωγή. Η παντοδυναμία του συνίσταται στην αλλοτριωμένη ικανότητά του να αγοράζει όλα τα αντικείμενα, αντικρίζοντάς τα ως το κατεχόμενη αντικείμενο (*par excellence*) μέσα στο οποίο έχει σβήσει όλη η προέλευσή του από την ίδια την ανθρώπινη δραστηριότητα. Για το παραπάνω βλ. K. Marx 2014 [1844a], σ. 317-322.

²²⁰ G. Lukacs 2006 [1923], σ. 72.

²²¹ Αυτ., σ. 73.

²²² Αυτ.

Δηλαδή, ενώ το υλικό περιεχόμενο του εμπορεύματος αποτελεί το προϊόν της ανθρώπινης ένσκόπης δραστηριότητας, η κοινωνική του μορφή αποκόπτεται από τον ανθρώπινο παράγοντα και στέκει απέναντί του ως ένα Άλλο θεολογικό Ον, πέρα και πάνω από τον άνθρωπο, το οποίο και υποτάσσει πλέον τη δραστηριότητά του σε κάθε της έκφανση.

3.1.2. Η μετάβαση από την αξιακή μορφή ως μέσο στην αξία ως αυτό-σκοπό

Εφόσον παραπάνω τέθηκε το ζήτημα του φετιχιστικού χαρακτήρα της εμπορευματικής μορφής ως η ιδιαιτερότητα εκείνη του χρηματικού ισοδυνάμου που αντιστρέφει τις κοινωνικές σχέσεις στις καπιταλιστικές κοινωνίες μας μένει να εξετάσουμε την ίδια την κίνηση της μορφής της αξίας κατά τη διαδικασία της κυκλοφορίας της. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήξαμε προηγουμένως, ότι η αξία δεν αποτελεί μια παγιωμένη ιδιότητα κάθε εμπορεύματος, κάτι που θα την καθιστούσε μια υπόσταση πάγια και αμετακίνητη, «αλλά μια καθαρά σχεσιακή ιδιότητα ταυτόσημη με την αξία σε κυκλοφορία»²²³ μας υποδεικνύει τον καθαρά μορφικό προσδιορισμό της αξίας. Η ίδια η διαδικασία της ανταλλαγής, μέσω της αντιπαράθεσης μιας αξίας χρήσης έναντι μιας άλλης θέτει στην πράξη την «αμεσότητα ενός κόσμου καθαρών μορφών κενού κάθε περιεχομένου»²²⁴, καθώς η αξιακή εξίσωση των αξιών χρήσης αφαιρεί κάθε προσδιορισμένο υλικό περιεχόμενο αφήνοντας μόνο τον αξιακό τους προσδιορισμό, να είναι κοινωνικά επικυρωμένα προϊόντα προς ανταλλαγή. Για τον Μαρξ, το εμπόρευμα κατά την διαδικασία της κυκλοφορίας του «υπόκειται σε έναν διπλασιασμό της υπόστασής του σε χρηστικό εμπόρευμα και αξιακή μορφή (χρήμα)»²²⁵. Μόνο λόγο της αντιπαράθεσής του ως αξία χρήσης απέναντι σε μια άλλη αξία χρήσης κατά τη διαδικασία της ανταλλαγής (Εμπόρευμα - Χρήμα - Εμπόρευμα) ανακύπτει ο διπλασιασμός του σε αξιακή και χρηστική μορφή. Στη διαδικασία αυτή εμφανίζονται δύο φαινομενικά αντιθετικές μεταξύ τους σχέσεις: αφενός μια πώληση (E-X) και αφετέρου μια αγορά (X-E).

Μπορούμε εύκολα να αντιληφθούμε πως οι δύο επιμέρους φάσεις της διαδικασίας E-X-E αποτελούν δύο φαινομενικά μεμονωμένες και τυχαίες στιγμές που βρίσκονται

²²³ C. Arthur 2002, σ. 155.

²²⁴ Αυτ.

²²⁵ H. G. Backhaus 1980, σ. 109.

σε πλήρη διάκριση μεταξύ τους. Δεν υπάρχει κάτι που να μπορεί να εγγυηθεί ότι η πρώτη πώληση (E-X) θα ακολουθηθεί απαραίτητα από μία αγορά (X-E) ούτε ότι η εν λόγω αγορά θα κινητοποιήσει μια νέα ανταλλακτική διαδικασία. Η εξωτερική σύμπτωση μεταξύ αγοραστών και πωλητών εμπορευμάτων κυριαρχεί το απλό σχήμα της εμπορευματικής ανταλλαγής. Η χρηματική μορφή της αξίας λειτουργεί εδώ ως το απλό μέσο που μεσολαβεί δύο τυχαίες μεταξύ τους διαδικασίες, καθώς αποτελεί την καθολικότητα που συνδέει δύο ποιοτικά ανόμοιες μεταξύ τους αξίες χρήσης. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ωστόσο δύο ζητήματα.

Πρώτον, η τυχειότητα αυτή της εμπορευματικής ανταλλαγής αίρεται εφόσον η οπτική εξέτασής της μεταβεί από την πλευρά των μεμονωμένων εμπορευματοπαραγωγών και των ιδιαίτερων αξιών χρήσης που κατέχει ο καθένας στην καθολικότητα της αξίας που κινείται διαρκώς μεταβαίνοντας από τη μία φάση στην επόμενη, από τη μία μορφή στην έτερή της. Αν εξετάσουμε την εσωτερική συνάφεια των δύο διαδικασιών της πώλησης και της αγοράς θα δούμε πως αποτελούν δύο αλληλοπροϋποτιθέμενες φάσεις της συνολικής εμπορευματικής κυκλοφορίας. Μην ξεχνάμε πως στις συνθήκες των καπιταλιστικών εμπορευματοπαραγωγικών κοινωνιών κάθε προϊόν που παράγεται ως εμπόρευμα έχει ως μοναδικό σκοπό την ανταλλαγή του με χρήμα προκειμένου να αποκτηθεί κάποιο (ή κάποια) άλλα εμπορεύματα στη θέση του. Κάθε αξία χρήσης δηλαδή παράγεται ως αξία χρήσης για μια άλλη²²⁶. Συνεπώς, ο πρώτος πωλητής εμπορεύματος πρέπει αναγκαστικά να πουλήσει το εμπόρευμά του προκειμένου να αγοράσει κάποιο άλλο στη θέση του που αποτελεί αξία χρήσης για τον ίδιο. Αντιστοίχως, ο αγοραστής εμπορεύματος έχει πρώτα προβεί σε κάποια πώληση προκειμένου να κατέχει χρήμα για την αγορά ενός άλλου εμπορεύματος.

Το δεύτερο ζήτημα αποτελεί το ίδιο το ποιοτικό περιεχόμενο της διαδικασίας κυκλοφορίας του εμπορεύματος. Η πράξη αγοράς (X-E) δεν συνιστά αποκλειστικά πράξη προσωπικής κατανάλωσης του εμπορεύματος με σκοπό την ικανοποίηση μιας ανάγκης. Από την πλευρά του εμπορευματοπαραγωγού, η διαδικασία κυκλοφορίας συνιστά το ενδιάμεσο στάδιο μεταξύ δύο παραγωγικών διαδικασιών. Δηλαδή, με την περάτωση μιας διαδικασίας παραγωγής εμπορευμάτων (π.χ. τραπεζιών) εκείνα εισέρχονται στη σφαίρα της κυκλοφορίας με σκοπό να πωληθούν στους αγοραστές (E-X)· έπειτα ο εμπορευματοπαραγωγός περνάει στη δεύτερη φάση (X-E)

²²⁶ Κ. Marx 2016 [1867], σ. 65.

αγοράζοντας τα απαραίτητα στοιχεία για την επανέναρξη της παραγωγικής διαδικασίας (ξύλα, καρφιά, εργαλεία, βίδες, εργασία). Έτσι ξαναρχίζει τον κύκλο παραγωγής των εμπορευμάτων του.

Κάθε τέτοιος κύκλος όμως, αφενός δεν διασπάται σε μεμονωμένες και διακριτές χρονικές στιγμές και αφετέρου δεν βρίσκεται στο ίδιο σημείο για κάθε εμπορευματοπαραγωγό. Στην αγορά κινείται διαρκώς και ακατάπαυστα η αξία στις διάφορες μορφές εμφάνισης (εμπόρευμα - χρήμα). Στην πρώτη φάση εμφανίζεται το εμπόρευμα (E: τραπέζι) στην φυσική-χρηστική του μορφή ως ένα εμπόρευμα έτοιμο προς πώληση. Κατά την πώληση η ίδια η αξία του τραπεζιού μετατρέπεται σε X: χρήμα που δίνει ο αγοραστής του στον πωλητή εμπορευματοπαραγωγό. Το τραπέζι ως φυσική μορφή εξέρχεται της όλης διαδικασίας και περνάει στην σφαίρα της κατανάλωσης (αδιάφορο αν πρόκειται για προσωπική ή για παραγωγική κατανάλωση). Ως ανταλλακτική αξία όμως, το τραπέζι δεν εξαφανίστηκε από την κυκλοφορία, αντ' αυτού μετατράπηκε σε χρήμα στα χέρια του πωλητή. Ως ανταλλακτική αξία λοιπόν συνεχίζει στη δεύτερη φάση του κύκλου και προορίζεται για την αγορά ενός άλλου εμπορεύματος. Στη δεύτερη φάση όμως (για παράδειγμα X: χρήμα – E: βιβλίο) το τραπέζι πλέον δεν υπάρχει ως τέτοιο αλλά ως ανταλλακτική αξία αυτονομημένη στη μορφή του χρήματος. Το χρήμα λοιπόν εδώ αντιμετωπίζεται ως απλώς η μορφή που έλαβε η αξία του τραπεζιού κατά τη πρώτη μεταμόρφωσή της (E: τραπέζι – X: χρήμα). Στη δεύτερη φάση πραγματοποιείται η δεύτερη μεταμόρφωση, αλλά τώρα ως αντίθετη της πρώτης: από χρηματική μετατρέπεται τώρα εκ νέου σε εμπορευματική μορφή (X: χρήμα – E: βιβλίο).

Εδώ ολοκληρώνεται ο κύκλος της ανταλλαγής της αρχικής αξίας του τραπεζιού. Στο σημείο αυτό μπορούμε να αντιληφθούμε την ειδική μορφή που λαμβάνει η αξία ως χρήμα κατά τη διαδικασία της κυκλοφορίας της. Το χρήμα, ενώ στην πρώτη μεταμόρφωση του τραπεζιού μοιάζει ως κίνηση του ίδιου του τραπεζιού που μετατρέπεται σε χρήμα, στη δεύτερη μεταμόρφωση έχουν σβήσει πλέον ολοκληρωτικά τα ίχνη της αξίας του τραπεζιού. Δηλαδή η χρηματική μορφή που έλαβε κατά την πρώτη φάση μοιάζει να είναι, και πράγματι είναι αυτονομημένη από την καθεαυτή αξία του τραπεζιού. Η επίφαση αυτή δημιουργείται εξαιτίας της λειτουργίας του χρήματος ως καθολικής αξίας. Το χρήμα μπορεί να ανταλλαχθεί εν δυνάμει με κάθε εμπόρευμα που υπάρχει στην αγορά. Υπό αυτή την έννοια μοιάζει να μην συνδέεται καθόλου με την αρχική του προέλευση, ως μεταμόρφωση της αξίας

του τραπεζιού. Εδώ στέκει μόνη της και αυτονομημένη ως χρηματική μορφή έτοιμη να αντικρύσει κάθε άλλο εμπόρευμα ως ισοδύναμή του.

Κοιτώντας συνεπώς τη διαδικασία της εμπορευματικής ανταλλαγής συνολικά κι όχι στις μεμονωμένες φάσεις του θα δούμε μια διαρκή εναλλαγή μορφών της αξίας ανάμεσα σε χρήμα κι εμπόρευμα. Θα παρατηρήσουμε πως μοναδικός σκοπός κάθε εμπορευματοκατόχου που εισέρχεται στην ανταλλακτική διαδικασία είναι να μετατρέψει το εμπόρευμα που έχει στα χέρια του και δεν αποτελεί αξία χρήσης για τον ίδιο σε χρήμα, στην καθολική μορφή της αξίας που δύναται έπειτα να ανταλλαχθεί με οποιοδήποτε άλλο εμπόρευμα που αποτελεί αξία χρήσης για τον ίδιο. Ο αρχικός διαχωρισμός των φάσεων E-X και X-E βλέπουμε να δημιουργεί αντιστοίχως και «την τάση ξεπεράσματος του εν λόγω διαχωρισμού»²²⁷ τοποθετώντας τη χρηματική μορφή της αξίας, την καθολική μορφή εμφάνισής της, ως εσωτερική συνάφεια των μεμονωμένων στιγμών της εμπορευματικής ανταλλαγής. Εφόσον σκοπός της ανταλλαγής εμπορευμάτων δεν είναι η αξία χρήσης του μεμονωμένου εμπορεύματος αλλά η αξία του, κάθε κίνηση αντικρίζεται ως κίνηση αφαίρεσης της ιδιαιτερότητας κάθε αξίας χρήσης και ως κίνηση παγίωσης της καθολικότητας της αξιακής μορφής ως τελικού σκοπού της διαδικασίας της κυκλοφορίας. Η αντιστροφή αυτή του *τέλους* της διαδικασίας κυκλοφορίας του εμπορεύματος συνεπάγεται και την σταδιακή υπαγωγή κάθε κυκλικής πορείας E-X-E στη διαδικασία X-E-X. Στη δεύτερη αυτή μορφή που λαμβάνει η εμπορευματική κυκλοφορία, το χρήμα, η μορφή της αξίας, κατέστη από απλό μέσο της κυκλοφορίας σε σκοπό της κυκλοφορίας, σε *τέλος*.

Με την παγίωση της διαδικασίας ως X-E-X έχει τεθεί επαρκώς ο σκοπός των κοινωνικών ανταλλακτικών διαδικασιών, όπου πλέον δεν συνίσταται στην ανταλλαγή αξιών χρήσης αλλά στην πραγματοποίηση των ανταλλακτικών αξιών των εμπορευμάτων που κατέχει ο κάθε συμμετέχοντας στην ανταλλαγή. Η ποιοτική μεταβολή που συνεπάγεται η παραπάνω διαδικασία σημειώνεται από τον Μαρξ ως εξής: «η κυκλική πορεία X-E-X ξεκινά από το άκρο του χρήματος κι επιστρέφει τελικά στο ίδιο άκρο. Συνεπώς το παρωθητικό κίνητρό της και ο καθοριστικός σκοπός της είναι η ίδια η ανταλλακτική αξία»²²⁸. Η απλή κίνηση συνεπώς των εμπορευμάτων ως αξίες χρήσης υπάγεται στην μορφική τους κίνηση ως αξίες,

²²⁷ T. Smith 1990, σ. 89.

²²⁸ K. Marx 2016 [1867], σ. 126.

επιβεβαιώνοντας τον αρχικό μας ισχυρισμό πως η κίνηση της κυκλοφορίας της αξίας είναι μια μορφική κίνηση κενής κάθε περιεχομένου.

Ένα ακόμα σημείο που πρέπει να διαλευκάνουμε είναι ο ποιοτικός προσδιορισμός του δεύτερου ακραίου όρου στην διαδικασία X-E-X. Στην απλή εμπορευματική ανταλλαγή αφετηρία και τέλος της κυκλοφορίας είναι η κατηγορία της αξίας χρήσης, η ανταλλαγή ενός εμπορεύματος που δεν αποτελεί αξία χρήσης για τον πωλητή με ένα άλλο χρήσιμο εμπόρευμα. Η ποιοτική διαφοροποίηση των δύο ακραίων όρων είναι εδώ επαρκώς τεθειμένη. Αλλιώς έχουν όμως τα πράγματα στη διαδικασία X-E-X. Το χρήμα και στα δύο άκρα αποτελεί την ίδια ποιότητα, να είναι η καθολική μορφή της αξίας. Η διαφοροποίηση, άρα και το κίνητρο και ο σκοπός της ανταλλαγής θα πρέπει εδώ να τεθεί από ποσοτική πλευρά. «Θα ήταν προφανές ότι η διαδικασία κυκλοφορίας X-E-X θα ήταν κενή περιεχομένου αν ήθελε κανείς μέσω αυτής να ανταλλάξει την ίδια χρηματική αξία με την ίδια χρηματική αξία»²²⁹. Ορμή και κίνητρο συνεπώς της διαδικασίας X-E-X είναι η απόκτηση περισσότερου χρήματος από εκείνο που αρχικώς προκαταβλήθηκε στην ανταλλαγή. Το X-E-X μεταβαίνει στο X-E-X' όπου $X' = X + \Delta X$ ²³⁰. Το τέλος συνεπώς της ανωτέρω διαδικασίας δεν είναι απλώς η αξιακή μορφή του χρήματος, η αξία καθευατήν, αλλά η μεγέθυνση του αρχικού μεγέθους, η αξιοποίηση της αξίας. Το X-E-X' αποτελεί για τον Μαρξ και την εισαγωγή της μορφής του κεφαλαίου. Το κεφάλαιο δεν είναι απλώς η αξία στην αέναη κίνησή της κατά τη διαδικασία της κυκλοφορίας της. Πολύ περισσότερο το κεφάλαιο είναι η αξία σε κίνηση κατά τη διαδικασία αξιοποίησης του εαυτού της.

3.1.3. Η εσωτερική αντίφαση της διαδικασίας X-E-X'

Η παραγωγή του χρήματος από τη διαλεκτική της αξιακής μορφής κατέστησε το χρήμα την καθολική μορφή έκφρασης της αξίας, δηλαδή την καθολική μορφή με την οποία παρασταίνεται ο πλούτος στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Στο X-E-X' η αξιοποίηση της καθολικής μορφής αυτού του πλούτου αποτέλεσε τον ίδιο τον σκοπό, το τέλος της όλης διαδικασίας. Στο σημείο αυτό ωστόσο, της μετάβασης από τη

²²⁹ Αυτ., σ. 124.

²³⁰ Όπου ΔX η συντελεσμένη υπεραξία που αντλείται κατά το σύνολο της διαδικασίας X-E-X'.

χρηματική μορφή εντός του X-E-X' στη μορφή του κεφαλαίου, ο Μαρξ θα σημειώσει την εσωτερική αντίφαση της μορφής του χρήματος, αντίφαση που δίνει και την αναγκαία ώθηση στη θεμελίωση της μορφής του κεφαλαίου. Η χρηματική μορφή υπόκειται σε μια εσωτερική αντίφαση μεταξύ ουσίας και ύπαρξης: ενώ ως ουσιώδης καθολικότητα το χρήμα αποτελεί την μορφή εμφάνισης της αξίας ως τέτοιας, ως αφηρημένο πλούτο, η υπαρκτή ιδιαιτερότητα ενός συγκεκριμένου ποσού χρήματος αντιφάσκει προς την προαναφερθείσα καθολικότητά του. Για το παραπάνω σημειώνει ο Μαρξ στα *Grundrisse*: «Στο χρήμα, η αξία έχει ανεξαρτητοποιηθεί σαν τέτοια [...] Σύμφωνα με την έννοιά της, η αξία αυτή είναι η συμπερίληψη όλων των αξιών χρήσης· καθώς όμως δεν είναι πάντα παρά ένα καθορισμένο ποσό χρήματος, το ποσοτικό της όριο βρίσκεται συνεχώς σε αντίφαση προς την ποιότητά της. Άρα από τη φύση της τείνει ολοένα να ξεπεράσει το ίδιο της το όριο»²³¹.

Προκειμένου λοιπόν να φθάσει να αντιστοιχίσει την ιδιαίτερη ύπαρξή της προς την καθολική της ουσία, κάθε προσδιορισμένο μέγεθος αξίας τείνει ολοένα και περισσότερο να επεκτείνει τον εαυτό του, τείνει να υπερβεί το τεθειμένο ποσοτικό του όριο για να φθάσει στην ποιότητα να αποτελεί την καθολική μορφή εμφάνισης του αφηρημένου κοινωνικού πλούτου. Κάθε υπέρβαση ωστόσο θέτει και ένα νέο όριο. Κάθε μεγέθυνση του αρχικού αξιακού μεγέθους συνιστά επίσης ακόμη ένα ιδιαίτερο ποσοτικό μέγεθος. Όσο και να αυξήσει τον εαυτό της η αξία ως χρηματική μορφή, ως απλό X' δεν θα κατορθώσει ποτέ να συντελέσει την «μετατροπή της ποσότητάς της σε ποιότητα»²³², φθάνοντας την έννοιά της. Η κίνησή της θα μπορούσε να περιγραφεί οπότε ως μια προσδιορισμένη ώθηση προς την άπειρη αυτοεπέκταση.

Η παραπάνω κίνηση μας υπενθυμίζει σε μεγάλο βαθμό την κίνηση του Είναι στην *Επιστήμη της Λογικής* να φθάσει το άπειρο²³³. Συγκεκριμένα μας υπενθυμίζει εκείνο

²³¹ K. Marx 1990 [1857-8], σ. 198.

Σε ανάλογο συμπέρασμα φθάνει ο Μαρξ κατά την ανάλυση του θησαυρισμού ως μία από τις βασικές λειτουργίες με τις οποίες λειτουργεί το χρήμα, δηλαδή την παγίωσή του ως θησαυρό. Εκεί σημειώνει: «Ποιοτικά, ή σύμφωνα με τη μορφή του, το χρήμα είναι απεριόριστο, δηλαδή είναι γενικός αντιπρόσωπος του υλικού πλούτου, διότι είναι άμεσα μετατρέψιμο σε κάθε εμπόρευμα. Ταυτόχρονα όμως κάθε πραγματικό χρηματικό ποσό είναι ποσοτικά περιορισμένο και συνεπώς είναι ένα μέσο αγοράς περιορισμένης εμβέλειας. Αυτή η αντίφαση μεταξύ του ποσοτικού περιορισμού και της ποιοτικής απεριοριστίας του χρήματος ωθεί το θησαυριστή διαρκώς πίσω στο σισύφειο έργο της συσσώρευσης». K. Marx 2016 [1867], σ. 109.

²³² C. Arthur 2002, σ. 144.

²³³ «Το άπειρο είναι η ανύψωση πάνω από τον φραγμό [...]. Αυτό που αναδύεται, για πρώτη φορά, με την έννοια του απείρου είναι ότι το Dasein, μέσα στο καθεαυτό του Είναι, αυτό-προσδιορίζεται ως πεπερασμένο και χωρεί πέρα και πάνω από τον φραγμό». G.F. Hegel 2013 [1812-6], σ. 258.

που ο Hegel ονόμαζε κακό (ή κίβδηλο) άπειρο. Η κίνηση της αυτοεπέκτασης της αξίας ως χρηματική μορφή, ως αρχική μορφή εμφάνισης του κεφαλαίου, «συγκροτείται έτσι ώστε η αλήθεια της να μην βρίσκεται εντός εαυτού αλλά συνεχώς στο επέκεινα του εαυτού»²³⁴. Κάθε κίνηση υπέρβασης του ποσοτικού ορίου είναι μια κίνηση ώθησης πέραν του εαυτού, σε μια νέα και μεγαλύτερη ποσότητα, σε ένα νέο ποσοτικό όριο που πρέπει εκ νέου να υπερβηθεί και ούτω καθεξής μέχρι το άπειρο. Η άπειρη αυτή αυτοεπέκταση της αξίας μοιάζει με μια ευθύγραμμη κίνηση χωρίς τέλος, όπου πάντοτε η αξία δεν βρίσκεται σε μια σχέση με τον εαυτό της, αλλά σχετίζεται με κάτι πέραν του εαυτού το οποίο και συνεχώς προσπαθεί να φθάσει μέσω της ποσοτικής της επαύξησης. Προκειμένου να τεθεί όμως επαρκώς η αυτοκίνηση της αξίας ως η μορφή του αυτοεπεκτεινόμενου πλούτου, ως κεφάλαιο, θα πρέπει να τεθεί ως ένας αυτό-σχετισμός, ως άπειρη επιστροφή στον εαυτό, «ως ένα πραγματικό άπειρο»²³⁵ με εγγελιανούς όρους.

Στην διαδικασία X-E-X' είδαμε ότι εξασφαλίζεται η αυτοεπέκταση της αξίας, αλλά συνεχώς κινείται σε μια διαδικασία υπέρβασης ποσοτικών ορίων που τίθενται ως κάτι έξω από την ίδια. Βρίσκεται με άλλα λόγια σε μια διαδικασία υπέρβασης του εαυτού, όχι όμως και ως επιστροφή στον εαυτό. Η κίνηση αυτή μεταβαίνει σε άλλο επίπεδο και τίθεται ως η προσδιορισμένη μορφή του κεφαλαίου στην αρχή του 2^{ου} τόμου, όπου και περιγράφεται η συνολική κύκλιση του κεφαλαίου. Η διαδικασία εκεί περιγράφεται ως $X - E \dots \Pi \dots E' - X'$ ²³⁶. Κάθε μεμονωμένη στιγμή αυτής της διαδικασίας αποτελεί μια προσδιορισμένη μορφή εμφάνισης του κεφαλαίου στις διάφορες φάσεις της κυκλοφορίας του· χρηματικό, εμπορευματικό και παραγωγικό κεφάλαιο αποτελούν τους τρόπους με τους οποίους το κεφάλαιο υπάρχει ανάλογα με το στάδιο στο οποίο βρίσκεται η συνολική διαδικασία της κυκλοφορίας του. Καθένα από τα τρία αυτά στάδια εμφανίζεται ως «αφετηρία, μετάβαση και επιστροφή»²³⁷ και ενώ κανένα ξεχωριστά δεν μπορεί να ταυτισθεί με το κεφάλαιο ως τέτοιο, η συνολική τους κίνηση ως διαδικασία, ως ενότητα της κίνησης του κεφαλαίου στους

²³⁴ C. Arthur 2002, σ. 141.

²³⁵ G. F. Hegel 2013 [1812-6], σ. 282.

²³⁶ Εδώ αναπτύσσουμε τη συνολική διαδικασία κυκλοφορίας μόνο υπό το σχήμα της κυκλοφορίας του χρηματικού κεφαλαίου. Ανάλογη πορεία ακολουθούν και τα υπόλοιπα δύο σχήματα (του εμπορευματικού και του παραγωγικού κεφαλαίου). Δεν αναπτύσσουμε παραπάνω τα δύο τελευταία καθώς εκείνο που μας αφορά εδώ είναι να παρουσιάσουμε την κυκλοφορία του κεφαλαίου ως άπειρη επιστροφή στον εαυτό ανεξάρτητα από το ποιο σημείο του κύκλου θα ξεκινήσουμε.

²³⁷ K. Marx 2013 [1885], σ. 98.

διάφορους τρόπους με τους οποίους εμφανίζεται, συντελεί στο να τεθεί επαρκώς η μορφή του κεφαλαίου ως μια συνεχής διαδικασία μεταμόρφωσης.

Καθώς τώρα, σε όποιο στάδιο και να αντικρύσουμε τη συνολική διαδικασία, αυτό που βλέπουμε είναι «ένα διαρκώς περιστρεφόμενο κύκλο όπου κάθε σημείο είναι ταυτόχρονα σημείο αφετηρίας και σημείο επιστροφής [...] Έτσι βλέπουμε πως όχι μόνο κάθε ιδιαίτερη κύκλωση προϋποθέτει (εμπεριέχει την άλλη), μα πως επίσης η επανάληψη της κύκλωσης με τη μία μορφή συμπεριλαμβάνει τη διάνυση της κύκλωσης με τις άλλες μορφές»²³⁸. Μπορούμε έτσι να συνοψίσουμε την κίνηση του κεφαλαίου ως μια άπειρη κίνηση εντός της οποίας σε κάθε στάδιο επιστρέφει στον εαυτό του. Φθάνουμε έτσι να σημειώσουμε πως «η κίνηση αυτή αποκτά την κατηγορία μιας αυθεντικής απειρότητας».²³⁹ Κατανοώντας αυτή την κίνηση του κεφαλαίου όχι ως μια ευθύγραμμη άπειρη επέκταση αυτή τη φορά αλλά ως ένα κύκλο²⁴⁰ κατανοούμε πως σε κάθε σημείο αφετηρίας της συνολικής κύκλωσης του κεφαλαίου, η κίνηση εναλλαγής μορφών θα οδηγήσει εκ νέου στο ίδιο σημείο από όπου ξεκινήσαμε· σε κάθε στάδιο «όλες οι προϋποθέσεις του προτσές εμφανίζονται σαν αποτέλεσμά του, σαν προϋπόθεση που την έχει παράγει αυτό το ίδιο»²⁴¹.

²³⁸ Αυτ., σ. 99

Για να καταστεί το παραπάνω σαφές, χωρίς να μπορούμε σε μια διαδικασία να επεκταθούμε πλήρως στα ιδιαίτερα στοιχεία κάθε σταδίου της συνολικής κύκλωσης, αρκούμαστε να σημειώσουμε το εξής. Προκειμένου το κεφάλαιο να είναι σε θέση να αναπαραχθεί θα πρέπει να διανύσει και τα τρία του στάδια χωρίς να συναντήσει κάποιο σφάλμα σε κάθε μεμονωμένη φάση. Αυτό γίνεται κατανοητό με δύο τρόπους: αφενός από το γεγονός πως το συνολικό προκαταβεβλημένο κεφάλαιο (εδώ με τη μορφή του (Χ)ρήματος) δεν δεσμεύεται σε κάποιο μεμονωμένο στάδιο εξολοκλήρου το οποίο και πρέπει να διανύσει ώστε να περάσει στο επόμενο. Αντιθέτως διανύει όλα τα στάδια ταυτόχρονα, διασπάται σε επιμέρους τμήματα τα οποία και ακολουθούν διαφορετική διαδικασία κύκλωσης (μέρος του κεφαλαίου απασχολείται στην παραγωγή, άλλο μέρος υπάρχει με τη μορφή αποθεματικών χρηματικών κεφαλαίων και άλλο με την εμπορευματική μορφή στη σφαίρα κυκλοφορίας). Αφετέρου, η ορμή της συνέχειας της κίνησης μπορεί να συναντήσει έναν μικρότερης ή μεγαλύτερης έντασης φραγμό σε κάποιο από τα τρία στάδια της συνολικής κύκλωσης. Ο φραγμός αυτός δε, δεν επιβάλλει μόνο το σταμάτημα της διαδικασίας κύκλωσης του χρηματικού κεφαλαίου για παράδειγμα, αλλά διαχέεται και στις δύο έτερες διαδικασίες θέτοντας φραγμό στην συνολική κεφαλαιακή κίνηση. Το παραπάνω δείχνει την ενότητα της κίνησης του κεφαλαίου και αποκαλύπτει ταυτόχρονα πως μια ενδεχόμενη κρίση σε κάποιο στάδιο κύκλωσης διαχέεται και ως δομικό κρισιακό φαινόμενο στην συνολική διαδικασία κυκλοφορίας του κεφαλαίου.

²³⁹ C. Arthur 2002, σ. 140.

²⁴⁰ «Ως αληθινή απειρότητα που έχει επανακάμψει εντός εαυτού, εικόνα της γίνεται ο κύκλος, η γραμμή που έχει φτάσει στον εαυτό της, που είναι κλεισμένη και πλήρως παρούσα χωρίς ξεκίνημα και τέλος». G. F. Hegel 2013 [1812-6], σ. 284.

²⁴¹ K. Marx 2013 [1885], σ. 98.

3.1.4. Η κίνηση αυτο-σχετισμού της αξίας

Έχοντας απορρίψει από την αφετηρία της παρουσίασης μια πρόσληψη της κατηγορίας της αξίας ως αμετακίνητη υπόσταση των εμπορευμάτων, προχωρήσαμε μέσω του σχετικού καθορισμού της στην κίνηση της αξιακής εξίσωσης των εμπορευμάτων, καταλήγουμε τώρα πως η αξία αποτελεί «μια διαδικασία, ένα Είναι σε κίνηση».²⁴² Αυτό που διατηρείται κατά τη διαδικασία της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων είναι η ίδια η αξία σε μια συνεχή κίνηση εναλλαγής μορφών ανάμεσα στην συγκεκριμένη μορφή του εμπορεύματος και στην καθολική μορφή του χρήματος, «παραμένοντας ωστόσο κατά το σύνολο της κίνησης στον εαυτό της»²⁴³. Ο Μαρξ, έχοντας παρουσιάσει στο *Κεφάλαιο*, την κίνηση του εμπορεύματος ως κίνηση μετατροπής στις διάφορες αξιακές υποστάσεις θα σημειώσει πως η αξία «μεταβαίνοντας διαρκώς από τη μία μορφή στην άλλη, μετατρέπεται σε ένα αυτόματο υποκείμενο. Εάν παγιώσει κανείς τις ιδιαίτερες μορφές εμφάνισης τις οποίες προσλαμβάνει εκ περιτροπής η αυτοαξιοποιούμενη αξία στην κυκλική πορεία της ζωής της, τότε αποκτά τους ορισμούς: το κεφάλαιο είναι χρήμα, το κεφάλαιο είναι εμπόρευμα»²⁴⁴. Η αξία εδώ γίνεται το υποκείμενο μιας ακατάπαυστης κίνησης όπου το εμπόρευμα και το χρήμα συνιστούν απλούς «τρόπους της ύπαρξής της»²⁴⁵. Εντός της διαδικασίας E-X-E η αξία παγιώθηκε ως η κατηγορία εκείνη που διατηρείται εντός εαυτού μέσω των διαρκών μεταμορφώσεών της ανάμεσα στη μορφή του χρήματος και στη μορφή του εμπορεύματος. Η αυτόματη διαδικασία αυτό-διαίωνισης και αυτό-κίνησης εντός της κυκλικής πορείας X-E-X' την κατέστησε υποκείμενο της δικής της διαδικασίας. Με τον τρόπο αυτό αρχίζει σιγά σιγά να σκιαγραφείται και η κατηγορία του κεφαλαίου, αν και σε ένα αφηρημένο ακόμα επίπεδο.

Το κεφάλαιο ορίζεται αρχικώς από τον Μαρξ ως αξία εν κινήσει, ως το γίνεσθαι της αξίας στις διάφορες φάσεις μεταμόρφωσής της. Μέσω της διαδικασίας κίνησης της μορφής του κεφαλαίου, των δύο στιγμών της άπειρης κίνησής του, μπορούμε να κατανοήσουμε πως «οι συγκεκριμένοι προσδιορισμοί της αξίας σε κίνηση συγκροτούν την κίνηση του κεφαλαίου ως αυτό-εξωτερίκευση και επιστροφή στον

²⁴² H. Reichelt 2005, σ. 46.

²⁴³ Αυτ.

²⁴⁴ K. Marx 2016 [1867], σ. 130.

²⁴⁵ Αυτ.

εαυτό»²⁴⁶. Καθότι το κεφάλαιο ως μορφή διεισδύει στο περιεχόμενο και το καθιστά δικό του περιεχόμενο, καθετί εμφανίζεται ως αφηρημένη στιγμή της μορφικής του κίνησης. Το ζήτημα της κίνησης είναι ένα σημείο εξέχουσας σημασίας για την κατανόηση της κατηγορίας του κεφαλαίου, καθώς μόνο μέσω της απέραντης κίνησης το κεφάλαιο μπορεί να υπάρχει ως τέτοιο. Σε ένα πολύ σημαντικό απόσπασμα από τον 2^ο τόμο ο Μαρξ τονίζει: «το κεφάλαιο σαν αξιοποιούμενη αξία δεν περικλείει μόνο ταξικές σχέσεις, έναν καθορισμένο κοινωνικό χαρακτήρα, που στηρίζεται στην ύπαρξη της εργασίας σαν μισθωτής εργασίας. Το κεφάλαιο είναι μια κίνηση, ένα προτσές κύκλωσης που περνάει από διάφορα στάδια, ένα προτσές που με τη σειρά του πάλι εμπερικλείει τρεις διαφορετικές μορφές του προτσές κύκλωσης. Γι αυτό το κεφάλαιο μπορεί να νοηθεί μόνο σαν κίνηση και όχι σαν ένα πράγμα που ηρεμεί. Όσοι εξετάζουν την αυτοτελειοποίηση της αξίας σαν απλή αφαίρεση, ξεχνούν πως η κίνηση του βιομηχανικού κεφαλαίου είναι αυτή η αφαίρεση *in actu* (εν δράσει)»²⁴⁷.

Ο αναποδογυρισμένος κόσμος του κεφαλαίου συνίσταται ακριβώς σε αυτό το σημείο. Το κεφάλαιο με αυτό τον τρόπο αποκτάει τους χαρακτηρισμούς μιας «υπόστασης», ενός «αεικίνητου (*perpetuum mobile*)»²⁴⁸, όπου τα πάντα στο διάβα του τίθενται ως περιεχόμενο της μορφικής του κίνησης. Η εγελιανή αυτή ορολογία που χρησιμοποιεί ο Μαρξ για την παρουσίαση της κατηγορίας του κεφαλαίου μας υποδεικνύει και την φетиχιστική πρόσληψη που αποδίδει στην κίνησή του. Το κεφάλαιο καθαυτό θα αποτελέσει για τον Μαρξ το ιστορικό Υποκείμενο, με εγελιανούς όρους, ως η φетиχοποιημένη, αυτοκινούμενη υπόσταση που συνιστά υποκείμενο της δικής του διαδικασίας. Ορίζοντας ο Μαρξ το κεφάλαιο ως αυτό-αξιοποιούμενη αξία του προσδίδει μια «δυναμική δομή μιας αφηρημένης κυριαρχίας, που μολονότι συγκροτείται από ανθρώπους, αυτονομείται από τη βούλησή τους»²⁴⁹ αναπτύσσοντας ανεξάρτητες ιδιότητες που προκύπτουν εγγενώς από το διττό χαρακτήρα του εμπορεύματος.

Η κατηγορία της αξίας συνεπώς τίθεται ως η αντικειμενικότητα εκείνη που διατηρείται μόνο εφόσον βρίσκεται σε μια διαρκή κίνηση εναλλαγής μορφών, από την χρηματική στην εμπορευματική μορφή και αντίστροφα. Η αφηρημένη αντικειμενικότητα της αξίας (*Wertgegenstandlichkeit*) αποτελεί για τον Μαρξ την *par*

²⁴⁶ T. Smith 2014, σ. 23.

²⁴⁷ K. Marx 2013 [1885], σ. 103.

²⁴⁸ K. Marx 2016 [1867], σ.106.

²⁴⁹ M. Postone 2008.

excellence κοινωνική αντικειμενικότητα των καπιταλιστικών σχέσεων²⁵⁰. Η φράση που μας κινητοποίησε κατά την εισαγωγή της παρούσας εργασίας, λαμβάνει με την θεμελίωση της κατηγορίας της αξίας ως αυτό-κινούμενη διαδικασία, την δικαίωσή της. Οι άνθρωποι στον καπιταλισμό πράγματι «κυριαρχούνται από αφαιρέσεις»²⁵¹, και συγκεκριμένα από την «αυτό-διαιώνιση (verewigen)»²⁵² του αφηρημένου πλούτου ως διαδικασία αυτό-επέκτασης.

Καθώς λοιπόν καθετί εμφανίζεται άμεσα στη συνείδηση ως κίνηση του κεφαλαίου στις διάφορες φάσεις της διευρυνόμενης κίνησής του, συντελείται πραγματικά στην συνείδηση η αντιστροφή των κοινωνικών σχέσεων που εμφανίζονται ως πραγματοποιημένες μορφές υπαγμένες στο κεφάλαιο. Καθετί εμφανίζεται έτσι άμεσα ως το αντίθετό του. Η αξία χρήσης των εμπορευμάτων εμφανίζεται άμεσα ως αξία ενταγμένη στην εμπορευματική μορφή του κεφαλαίου. Η εργασία υπάγεται στο κεφάλαιο και εμφανίζεται άμεσα ως η αφηρημένη στιγμή της αξιοποίησης της αξίας που προκαταβάλλεται στην παραγωγική διαδικασία. Το κεφάλαιο συνεπώς φетиχοποιείται και μοιάζει πράγματι ως το υποκείμενο της δικής του διαδικασίας, όπου κάθε υλικό περιεχόμενο υπάγεται άμεσα στον σκοπό της μορφικής του κίνησης, στην αξιοποίηση της αξίας, στην συσσώρευση του κεφαλαίου.

Το τελευταίο σημείο που μας μένει να σημειώσουμε εδώ και αποτελεί πλέον βασικό σημείο της συστηματικής διαλεκτικής του κεφαλαίου είναι το ζήτημα του περιεχομένου της κίνησής του. Μέχρις εδώ είδαμε πως η κίνηση του κεφαλαίου παρουσιάζεται ως μια αέναη κίνηση εναλλαγής ανάμεσα στις διάφορες μορφές υπό τις οποίες υπάρχει το κεφάλαιο· ανάμεσα σε εμπόρευμα, χρήμα και παραγωγή. Η καθαρή αυτή μορφική κίνηση του κεφαλαίου ωστόσο, προκειμένου να λάβει μια κάποια πραγματικότητα, θα πρέπει να διεισδύσει στον πραγματικό υλικό κόσμο, στις κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων και να τις θέσει υπό την αλήθεια του εαυτού της, δηλαδή υπό την διαρκή αξιοποίηση του εαυτού του ως αξία, «λαμβάνοντας έτσι ένα πλούσιο περιεχόμενο για τον εαυτό του»²⁵³.

Η θεμελίωση αυτή του κεφαλαίου στον πραγματικό υλικό κόσμο δεν θα πρέπει να αντικριστεί ως μια προϋπόθεση που τέθηκε ως ιστορική αφετηρία προκειμένου το κεφάλαιο να αποτελέσει την καθολικότητα των σύγχρονων κοινωνιών. Μέσω της συστηματικής διαλεκτικής κατανοήσαμε πως η παρουσίαση της μορφικής κίνησης

²⁵⁰ K. Marx 1990 [1857-8], σ. 116.

²⁵¹ Αut., σ. 115.

²⁵² H. Reichelt 2005, σ. 46.

²⁵³ C. Arthur 2002, σ. 141.

του κεφαλαίου αποσκοπεί να καταδείξει την συστηματική αναπαραγωγή όλων των προϋποθέσεων της κίνησης, προϋποθέσεις που τίθενται και αναπαράγονται αδιάκοπα μέσω της ίδιας της κίνησης. Είδαμε κατά την παρουσίαση της κίνησης του κεφαλαίου δύο στιγμές που συντελούν στην άπειρη αυτό-επέκτασή του ως αφηρημένο κοινωνικό πλούτο. Πρώτον, ως κίβδηλο άπειρο ωθείται ατελείωτα σε μια διαρκή εξώθηση πέραν του εαυτού με σκοπό την άπειρη αύξηση του μεγέθους του. Δεύτερο, ως πραγματικό άπειρο παρουσιάζεται ως μια άπειρη επιστροφή στον εαυτό, πως υπό οποιαδήποτε μορφή κι αν υπάρχει, μέσω της αέναης μεταμόρφωσής του παραμένει πάντοτε αξία στον εαυτό του, παραμένει κεφάλαιο. Αν συνδυάσουμε τώρα αυτές τις δύο στιγμές μπορούμε να δούμε τη συνολική κίνηση του κεφαλαίου υπό την οπτική μιας διαρκούς επέκτασης κατά την οποία θέτει και αναπαράγει την αλήθεια του εαυτού του, τον σκοπό της αυτό-επέκτασής του.

Το κεφάλαιο έτσι βρίσκεται σε μια διαρκή ανησυχία, αποτελεί ένα Είναι σε κίνηση, καθώς το να ακινητοποιηθεί σε κάποιο στάδιο της αναπαραγωγής του σημαίνει και την καταστροφή του. Μπορούμε συνεπώς, συνδυάζοντας τις δύο στιγμές του κεφαλαίου να το περιγράψουμε υπό την εικόνα ενός αδιάκοπα διευρυνόμενου κύκλου που θέτει κάθε κοινωνική δραστηριότητα στον σκοπό του εαυτού του. Το κεφάλαιο είναι έτσι καταδικασμένο σε μια αέναη κίνηση που από τον Μαρξ περιγράφεται ως διαρκής ανησυχία ενός δαιμονικού βρικολάκα να αντλήσει το ζωντανό αίμα προκειμένου να παραμείνει στην ζωή²⁵⁴. Η γοτθική αυτή παρομοίωση μπορεί να αποδώσει και την κίνηση του κεφαλαίου να προσδώσει ένα επαρκές περιεχόμενο στον εαυτό του προκειμένου και να ενεργοποιηθεί η διαδικασία της αέναης κίνησής του. Διεισδύοντας στον πραγματικό κοινωνικό κόσμο, στις κοινωνικές σχέσεις, θέτει κάθε τους έκφανση στο πρόσταγμά του. Μόνο μέσω της υπαγωγής των σχέσεων αυτών, των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής το κεφάλαιο ενεργοποιείται ως τέτοιο. Μόνο μέσω της υπαγωγής της εργασιακής διαδικασίας στην αξιοποίηση του εαυτού του, συνεπώς μέσω της συστηματικής αναπαραγωγής των σχέσεων εκμετάλλευσης, μπορούμε να πούμε πως η διαλεκτική του κεφαλαίου κλείνει στην κυκλικότητά της. Κάθε της στάδιο με αυτόν τον τρόπο, τίθεται ως αναγκαίο θεμέλιο της κίνησής του ως κεφάλαιο και αναπαράγεται συστηματικά ως τέτοιο. Το ζήτημα αυτό της υπαγωγής θα εξεταστεί στο επόμενο κεφάλαιο.

²⁵⁴ Κ. Marx 2016 [1867], σ. 204.

3.2. Η υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο

Με την ανάπτυξη των μορφών της αξίας τέθηκε επαρκώς η κίνηση του κεφαλαίου ως μια άπειρη διαδικασία κίνησης κατά την οποία το κεφάλαιο επεκτείνει τον εαυτό του μέσω της αέναης μεταμόρφωσής του ανάμεσα σε εμπορευματικό, χρηματικό και παραγωγικό κεφάλαιο. Με τον τρόπο αυτό η ολότητα του καπιταλισμού ως ένα σύστημα αυτό-κινούμενων αφαιρέσεων τέθηκε υπό τη μορφική κίνηση της αφηρημένης κατηγορίας της αξίας. Πράγματι, η αξία όπως αναπτύχθηκε από τον πλέον αφετηριακό της προσδιορισμό ως η καθαρή ανταλλαξιμότητα ενός εμπορεύματος μέχρι την άπειρη κίνησή της ως κεφάλαιο αποτέλεσε την αφηρημένη κοινωνική κατηγορία που μοιάζει ως εάν να κινείται από μόνη της σε μια διαλεκτική διαδικασία υπέρβασης των εσωτερικών της αντιφάσεων. Σε κάθε επίπεδο αφαίρεσης ωστόσο, οι αξιακές μορφές που παρουσιάζονται «αν και έχουν έναν λογικό χαρακτήρα, βρίσκονται εκεί έξω. Όντας ενσωματωμένες στην πρακτική δραστηριότητα της ανταλλαγής, λαμβάνουν υλικούς φορείς»²⁵⁵. Το παραπάνω επί της ουσίας σημαίνει πως οι αξιακές μορφές, αν και αποτελούν αφαιρέσεις από την ολότητα των κοινωνικών σχέσεων και διαδικασιών, δεν συνιστούν ωστόσο απλές νοητικές αφαιρέσεις με λογικό περιεχόμενο, αντιθέτως αποτελούν πραγματικές αφαιρέσεις που τίθενται από τις ίδιες τις κοινωνικές διαδικασίες στον καπιταλισμό, οι οποίες και αποτελούν με αυτόν τον τρόπο τους υλικούς φορείς των αξιακών μορφών.

Στο πλαίσιο αυτό εισάγεται και η έννοια της υπαγωγής που χρησιμοποιεί ο Μαρξ για να περιγράψει τη διαδικασία εκείνη με την οποία οι μορφές της αξίας, όπως έχουν παρουσιαστεί μέσω της συστηματικής διαλεκτικής, λαμβάνουν ένα υλικό περιεχόμενο το οποίο και υπάγουν στην αλήθεια του εαυτού τους. Ήταν υπό ακριβώς αυτό το πρίσμα όταν σημειώσαμε στη διαλεκτική ανάπτυξη της αξιακής μορφής πως τα εμπορεύματα ως αξίες χρήσεις αποτελούν τους υλικούς φορείς της καθολικότητας της αξίας. Είδαμε ήδη πως κατά τη διαδικασία της κυκλοφορίας τα εμπορεύματα ως προϊόντα ανθρώπινης εργασίας υπάγονται στην καθολικότητα της κίνησής τους ως αξίες με αποτέλεσμα να τίθεται και η εργασία ως πρακτική αφαίρεση που συνεπάγεται της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων στην αγορά. Εφόσον όμως το κεφάλαιο αποτελεί αυτό-αξιοποιούμενη αξία, θα πρέπει, εκτός της υπαγωγής των

²⁵⁵ C. Arthur 2009, σ. 155.

αξιών χρήσης στην κίνηση της αξίας κατά το στάδιο της κυκλοφορίας του, να υπάγει και την παραγωγική διαδικασία στην αλήθεια του, στην συστηματική παραγωγή υπεραξίας προς διεύρυνση του εαυτού του. Το ερώτημα που πρέπει να τεθεί στην συνέχεια, κι εφόσον η κίνηση του κεφαλαίου έχει σημειωθεί πως αποτελεί την ένότητα των σταδίων παραγωγής και κυκλοφορίας υπό τη διαρκή διαδικασία εναλλαγής μορφών, είναι ο τρόπος με τον οποίο η διαδικασία των αυτοκινούμενων αφαιρέσεων θέτει την υλική πραγματικότητα στον εαυτό της.

3.2.1. Η έννοια της υπαγωγής.

Πριν περάσουμε όμως στην επεξεργασία της υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο θεωρούμε σημαντικό να σημειώσουμε κάποια βασικά σημεία της ίδιας της έννοιας που σκιαγραφούν και τον τρόπο με τον οποίο τη χρησιμοποίησε ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*²⁵⁶. Η υπαγωγή χρησιμοποιήθηκε από τη φιλοσοφική παράδοση του γερμανικού ιδεαλισμού, με αποκορύφωμα τους Καντ και Χέγκελ. Ως προς τη γενική θεωρητική χρήση του όρου υπαγωγή θα μπορούσαμε να πούμε πως αναφέρεται στην παράταξη ενός συνόλου επιμέρους στοιχείων υπό μια καθολική κατηγορία. Δεν θα επεκταθούμε εδώ στις διαφοροποιήσεις στον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιήθηκε ο όρος της υπαγωγής από τους προαναφερθέντες θεωρητικούς, θα σημειώσουμε ωστόσο δύο βασικά σημεία της εγγλεϊανής πρόσληψης του όρου.

Αφενός ο Χέγκελ, και σε αντιπαράθεση με τον Καντ, εκλαμβάνει την καθολικότητα της έννοιας όχι ως μια εξωτερική κίνηση που θέτει τα επιμέρους υπό

²⁵⁶ Η έννοια της υπαγωγής της εργασίας από τον Μαρξ αναπτύσσεται σε ένα ανέκδοτο χειρόγραφο που γράφτηκε την περίοδο 1863-4, πριν την έκδοση του 1^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου*. Η έννοια αναπτύσσεται στο μέρος που καταλαμβάνει σχεδόν το σύνολο του χειρογράφου και φέρει τον τίτλο *Άμεσα αποτελέσματα της διαδικασίας παραγωγής*. Το χειρόγραφο αυτό προορίζονταν να αποτελέσει το 6^ο κεφάλαιο του πρώτου τόμου και όπως σημειώνει και ο Μαρξ, θα αποτελούσε τη γέφυρα για το πέρασμα στον 2^ο τόμο. Πράγματι με μια πρόχειρη εξέταση του χειρογράφου, μοιάζει ως εάν να συνοψίζονται όλα τα συμπεράσματα του 1^{ου} τόμου, αλλά ταυτόχρονα εισάγονται και κάποιες σημαντικές λεπτομέρειες σχετικά με τα επιχειρήματα που αναπτύχθηκαν. Το εμπόρευμα δεν αποτελεί πλέον ένα απλό μεμονωμένο προϊόν αλλά το ειδικό προϊόν του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (επί αυτού αναφερθήκαμε στην παρούσα εργασία σ. 33). Αναλύεται επίσης εκτενέστερα η διάκριση παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας. Το σημαντικότερο όμως κατά τη γνώμη μου ζήτημα που ανοίγει ο Μαρξ στο συγκεκριμένο χειρόγραφο είναι εκείνο της υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο.

Για μια αναλυτική συζήτηση σχετικά με τους λόγους που οδήγησαν τον Μαρξ στο να μη συμπεριλάβει το συγκεκριμένο χειρόγραφο στον 1^ο τόμο βλ. P. Murray 2016, ch. 11: The Place of the Results, σ. 325 – 340.

το καθολικό, αλλά ως μια εσωτερική διαδικασία όλων των επιμέρους στοιχείων μέσω της οποίας το καθολικό αναδύεται ως η αλήθεια τους²⁵⁷. Αποκορύφωμα της έννοιας της υπαγωγής στο εγελιανό έργο μπορεί να εντοπιστεί στην *Φιλοσοφία του Δικαίου*. Σε ένα σημείο ο Χέγκελ αναφέρει: «αυτό το έργο της κατ' εξοχήν υπαγωγής το αναλαμβάνει εξολοκλήρου η κυβερνητική εξουσία, υπό την οποία εννοούνται επίσης οι δικαστικές και αστυνομικές αρχές, οι οποίες αναφέρονται άμεσα στο μερικό της αστικής κοινωνίας και πραγματοποιούν (σσ. επιβάλλουν) το γενικό συμφέρον σε αυτούς τους σκοπούς»²⁵⁸.

Από τα παραπάνω σημεία σχετικά με την εγελιανή χρήση της έννοιας της υπαγωγής βλέπουμε μια αντίφαση. Αρχικά, στη *Λογική* του ο Χέγκελ τονίζει την ανάγκη το καθολικό να αναδύεται μέσω των επιμέρους ιδιαίτερων στοιχείων ως η αλήθεια των τελευταίων. Από το παράθεμα της *Φιλοσοφίας του Δικαίου* βλέπουμε όμως τον Χέγκελ να χρησιμοποιεί την έννοια της υπαγωγής με έναν τρόπο εξωτερικό· τα ιδιαίτερα στοιχεία της αστικής κοινωνίας υπάγονται στην αλήθεια του δικαίου που επιβάλλεται σε αυτά από την κυβερνητική εξουσία, καθυποτάσσονται με άλλα λόγια στο καθολικό μέσω της εκτελεστικής εξουσίας του κράτους. Ο Μαρξ υποδεικνύει την παραπάνω αντίφαση στην *Κριτική της Εγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, εκεί σημειώνει πως «ο Χέγκελ στέκεται σε μια κατηγορία και περιορίζεται στο να της βρει την ύπαρξη που της αντιστοιχεί»²⁵⁹, αντί δηλαδή να αναπτύξει την εμμενή διάσταση του καθολικού που αναπτύσσεται εντός των επιμέρους, υπάγει με εξωτερικό τρόπο τα επιμέρους στο καθολικό. Όπως τονίζει παρακάτω: «ο Χέγκελ δίνει στη *Λογική* του ένα σώμα πολιτικό· δεν δίνει τη λογική του πολιτικού σώματος»²⁶⁰.

Παρόλη βέβαια την κριτική του, φαίνεται πως και ο ίδιος ο Μαρξ χρησιμοποίησε με παρόμοιο τρόπο την έννοια της υπαγωγής στο 6^ο αδημοσίευτο κεφάλαιο του

²⁵⁷ Η έννοια της υπαγωγής δεν θεωρώ ότι αποτελεί κεντρική κατηγορία της εγελιανής *Λογικής*. Μπορούμε ωστόσο να εντοπίσουμε μια χρήση της υπαγωγής στο κεφάλαιο της κρίσης από την *Λογική της Έννοιας* που μας υποδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο στοχάζεται ο Χέγκελ την λογική κατηγορία της καθολικότητας. Εκεί σημειώνει ο Χέγκελ «το κατηγορούμενο υπερβαίνει το υποκείμενο, το υπάγει από κάτω του και άρα από την πλευρά του είναι ευρύτερο από το υποκείμενο», ακολούθως λέει παρακάτω: «η υπαγωγή είναι μόνο η εφαρμογή του καθολικού σ' ένα συγκεκριμένο ή μοναδικό, το οποίο τοποθετείται υπό το καθολικό». Σε αυτά τα αποσπάσματα μπορούμε να δούμε πως χρησιμοποιεί ο Χέγκελ την υπαγωγή αναφορικά με την κίνηση του καθολικού. Σε όποια πλευρά της κρίσης και να αποδίδει την κατηγορία του καθολικού (στο υποκείμενο ή στο κατηγορούμενο δηλαδή), η πλευρά αυτή έπειτα υπάγει την άλλη της στην αλήθεια του εαυτού της. Για το παραπάνω βλ G. F. Hegel 2013 [1830], σ. 349-356.

²⁵⁸ G. F. Hegel 2012 [1821], § 287, σ. 338 – 339.

²⁵⁹ K. Marx 1978 [1843], σ. 86.

²⁶⁰ Αυτ.

Κεφαλαίου. Όπως ακριβώς ο Χέγκελ έδωσε μια ύπαρξη, ένα σώμα, στην αφηρημένη καθολικότητα του δικαίου, με τον ίδιο τρόπο και ο Μαρξ έδωσε μια υλική ύπαρξη στην αφηρημένη καθολικότητα του κεφαλαίου. Αυτό το καθολικό δεν βρίσκεται ήδη παρόν εμμενώς εντός των επιμέρους στοιχείων, αντιθέτως τα υποτάσσει δια της βίας στην αλήθεια του, στον σκοπό του εαυτού του. Όπως λοιπόν το πολιτικό σώμα στον Χέγκελ υπάγεται στο δίκαιο και κυριαρχείται από αυτό, έτσι και στον Μαρξ οι κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις υπάγονται στην αφηρημένη κυριαρχία²⁶¹ της μορφής του κεφαλαίου. Έχοντας το κεφάλαιο υπάγει την μερικότητα των κοινωνικών σχέσεων στην αλήθεια του εαυτού του, το μερικό εκλαμβάνεται πλέον ως μια στιγμή του καθολικού. Καθώς δεν έχει καμία αλήθεια στον εαυτό του, εφόσον έχει κυριαρχηθεί από τον σκοπό του κεφαλαίου, κάθε σχέση που αποτελεί στάδιο της συνολικής κυκλοφορίας του κεφαλαίου αποτελεί απλώς μια στιγμή της καθολικότητας της κίνησής του.

3.2.2. Τυπικότητα και πραγματικότητα της υπαγωγής

Στην *Επιστήμη της Λογικής* η χρήση της έννοιας της υπαγωγής από τον Χέγκελ συντελείται κατά το πέρασμα της έννοιας από την υποκειμενικότητα στην εξωτερική αντικειμενικότητα. Εκεί ο Χέγκελ ισχυρίζεται πως η Ιδέα ως δράση απόλυτης ελευθερίας δημιουργεί την πραγματικότητα²⁶² καθιστώντας έτσι αληθινό τον εαυτό της στον εξωτερικό κόσμο. Αν και η έννοια της πραγματικότητας (*Wirklichkeit*) αποτελεί μια σύνθετη έννοια που δεν δύναται να πραγματευτεί στην παρούσα εργασία, μπορούμε ωστόσο να σημειώσουμε πως η πρόσληψη της σχέσης καθολικού

²⁶¹ Εδώ μπορούμε να σημειώσουμε τον τρόπο με τον οποίο έχει χειριστεί μεταφραστικά η έννοια «*Unterwerfung*». Μπορεί να αποδοθεί ως υπαγωγή ή/και ως υποταγή/υποδούλωση. Το παραπάνω αποτυπώνει ένα διπλό νόημα που εξάγεται από τη χρήση της. Η υπαγωγή σημαίνει και ταυτόχρονα κυριαρχία, κάθε επιμέρους σχέση ή κατηγορία που υπάγεται στην καθολική κατηγορία (εδώ του κεφαλαίου) συντελείται με όρους βίας, έτσι ώστε το καθολικό δεν υπάγει απλώς τα επιμέρους υπό την αλήθεια του μέσω μιας αρμονικής διαδικασίας, αλλά κυριαρχεί επί αυτών με βίαια μέσα. Ένα παράδειγμα που μπορούμε να σημειώσουμε είναι η διαδικασία δημιουργίας και κυριάρχησής της ελεύθερης εργασίας από τη μορφή του κεφαλαίου. Ως κεντρικό σημείο της λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης, η ταξική σχέση δημιουργήθηκε και διατηρήθηκε δια της βίας (περιφράξεις, νόμοι για τους φτωχούς, νόμοι για την επαιτεία κλπ).

²⁶² G. F. Hegel 2013 [1830], σ. 435-436.

– επιμέρους, κατά την οποία καθετί το μερικό τίθεται υπό το καθολικό²⁶³, συντελεί στη ρεαλιστική πραγμάτωση της Ιδέας ως έννοιας. Η διαφοροποίηση στη μαρξική πρόσληψη που πρέπει να τονίσουμε άμεσα είναι ότι, για τον Μαρξ το κεφάλαιο αν και ισχυρίζεται πως δημιουργεί τον ίδιο τον πλούτο των κοινωνιών, στην πραγματικότητα «δεν δημιουργεί αλλά υπάγει το υλικό περιεχόμενο της οικονομίας υπό τις μορφές τις αξίας»²⁶⁴. Το υλικό αυτό περιεχόμενο της οικονομίας είναι η διαδικασία παραγωγής αξιών χρήσης και είναι ακριβώς αυτό το περιεχόμενο που τίθεται μέσω της έννοιας της υπαγωγής υπό το πρόσταγμα του κεφαλαίου.

Στο *Κεφάλαιο* αν και δεν υπάρχει κάποια εκτεταμένη επεξεργασία της έννοιας της υπαγωγής του υλικού περιεχομένου της εργασίας στο κεφάλαιο²⁶⁵, μπορούμε ωστόσο να εντοπίσουμε και τις δύο φάσεις της διαδικασίας υπαγωγής, την τυπική και την πραγματική υπαγωγή, στις ενότητες της απόλυτης και της σχετικής υπεραξίας. Όπως άλλωστε σημειώνει και ο ίδιος ο Μαρξ στα *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής*: «όπως η παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας μπορεί να ειπωθεί σαν υλική έκφραση της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, έτσι μπορεί να ειπωθεί η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας σαν εκείνη της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο»²⁶⁶. Για ποιον λόγο όμως ο Μαρξ συνδέει τις δύο μορφές της υπαγωγής της εργασίας, την τυπική και την πραγματική, με τις δύο μορφές παραγωγής της υπεραξίας; Για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα θα σημειώσουμε εκ νέου τον ειδικό σκοπό της κοινωνικής μορφής του κεφαλαίου. Ο σκοπός αυτός συνίσταται στην αξιοποίηση του κεφαλαίου, στην απεριόριστη μεγέθυνση του εαυτού του. Προκειμένου βέβαια το κεφάλαιο να αξιοποιηθεί θα πρέπει κατά τη διαδικασία της κίνησής του να αντλήσει υπεραξία από την παραγωγική διαδικασία που θέτει υπό το πρόσταγμά του. Κι εδώ βέβαια δεν κάνουμε

²⁶³ Εκτός του κεφαλαίου της κρίσης, μια ακόμα αναφορά στην υπαγωγή μπορεί να εντοπιστεί στον Χέγκελ κατά την ρεαλιστική πραγμάτωση της Ιδέας στον εξωτερικό κόσμο. Εκεί ο Χέγκελ σημειώνει πως «κάθε τι μη-αληθινό καταναλώνεται μέσα της», καταναλώνεται από την αλήθεια της μίας Ιδέας. Για το παραπάνω βλ. G. F. Hegel 2013 [1830], § 213-214, σ. 432-440.

²⁶⁴ C. Arthur 2009, σ. 157.

²⁶⁵ Η έννοια της τυπικής και της πραγματικής υπαγωγής αναφέρεται μάλλον παρά επεξεργάζεται μόνο σε ένα σημείο του 1^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου*, συγκεκριμένα στο 14^ο κεφάλαιο: *Απόλυτη και σχετική υπεραξία*. Το ότι ο Μαρξ θεώρησε πως η υπαγωγή θα πρέπει να περιληφθεί, αν και χωρίς επεξεργασία της ίδιας της έννοιας, προκειμένου να καταστεί σαφές πως η υπαγωγή αποτελεί αναγκαία συνθήκη της παραγωγής απόλυτης και σχετικής υπεραξίας μας υποδεικνύει τη σημασία της ως προς το γενικό επιχείρημα του Μαρξ και πιο συγκεκριμένα, σχετικά με τη φύση και την προέλευση του κεφαλαιοκρατικού κέρδους. Βλ. K. Marx 2016 [1867], σ. 467-470.

²⁶⁶ K. Marx 1983 [1863-4], σ. 108.

λόγω για μια παραγωγική διαδικασία γενικά, αλλά για μια παραγωγή που είναι προσανατολισμένη στην παραγωγή αξίας και υπεραξίας.

Η διαδικασία παραγωγής για τον Μαρξ μπορεί να διαχωριστεί μέσω μιας εννοιολογικής διάκρισης ανάμεσα σε εργασιακή διαδικασία και σε διαδικασία αξιοποίησης. Ενώ η πρώτη αφορά την παραγωγή αξιών χρήσης γενικά, η δεύτερη αποτελεί τον μορφικό προσδιορισμό της πρώτης από την άποψη του συνολικού της προσανατολισμού όχι στην παραγωγή αξιών χρήσης γενικά, αλλά στην παραγωγή αξίας και υπεραξίας. Είναι ακριβώς γι αυτό το λόγο που ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* προτού αναλύσει την παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας αφιερώνει ένα εκτενές κεφάλαιο στην πραγμάτευση της υπαγωγής της εργασιακής διαδικασίας στη διαδικασία αξιοποίησης. Η επεξεργασία της εργασιακής διαδικασίας ξεκινάει με την αφαίρεση «κάθε καθορισμένης κοινωνικής μορφής»²⁶⁷ που διέπει το σύνολο της διαδικασίας και εξετάζεται ως μια απλή δραστηριότητα παραγωγής αξιών χρήσης²⁶⁸. Αυτές οι αξίες χρήσης καθεαυτές ωστόσο δεν αφορούν διόλου τη σύγχρονη εμπορευματική παραγωγή. Την αφορούν μόνο στο βαθμό που αποτελούν φορείς της παραχθείσας αξίας, ή καλύτερα φορείς της προκαταβεβλημένης αξίας συν την παραχθείσα υπεραξία εντός της διαδικασίας παραγωγής. Αποτελούν δηλαδή την ειδική μορφή που λαμβάνει το προϊόν εντός της καπιταλιστικής παραγωγής, το εμπορευματικό κεφάλαιο.

Κάθε εργασιακή διαδικασία με αυτό τον τρόπο μετατρέπεται σε στάδιο της αξιοποίησης του κεφαλαίου και λαμβάνει την απαραίτητη μορφοποίηση προς αυτόν τον σκοπό. Υπάγεται στη διαδικασία αξιοποίησης καθώς μόνο εφόσον δύναται να παράξει εμπορεύματα ως ενότητες αξίας χρήσης και αξίας μπορεί να συνεχίσει να υπάρχει ως παραγωγική διαδικασία²⁶⁹. Αυτή ακριβώς η υπαγωγή, που εννοιολογείται

²⁶⁷ Κ. Marx 2016 [1867], σ. 153.

²⁶⁸ Να σημειώσουμε εδώ ωστόσο πως αυτού του είδους η επεξεργασία της εργασιακής διαδικασίας ως αφαίρεση από την κοινωνική μορφή που διέπει την κίνησή της δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ως μια α-ιστορική και μη κοινωνική πρόσληψη. Όπως ακριβώς στην ανάλυση του εμπορεύματος η αξία ως αφηρημένη κατηγορία καταλαμβάνει το σώμα μιας αξίας χρήσης η οποία και εφεξής αποτελεί απλώς τον φορέα, το υλικό υπόστρωμα της αξίας, ακριβώς το ίδιο συμβαίνει και με την εργασιακή διαδικασία. Η τελευταία αποτελεί το υλικό υπόστρωμα της αφηρημένης κίνησης της αξιοποίησης του κεφαλαίου. Αλλά σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί εννοιολογικά αυθύπαρκτη ή προϋπάρχουσα της συνολικής παραγωγικής διαδικασίας.

²⁶⁹ Μέσω αυτού περιγράφεται και η διαδικασία μετατροπής παραδοσιακών χειροτεχνικών, οικοτεχνικών και πρώιμων βιοτεχνικών κλάδων σε κλάδους παραγωγής εμπορευμάτων. Οι παραδοσιακοί όροι παραγωγικής, με τη σταδιακή επέκταση του κεφαλαίου σε όλο και περισσότερους παραγωγικούς τομείς, δεν ήταν σε καμία περίπτωση πλέον σε θέση να ανταγωνιστούν τις νεοσύστατες βιομηχανικές και κεφαλαιοποιημένες επιχειρήσεις. Ο ανταγωνισμός που τους επιβάλλεται εξωτερικά ως νομοτέλεια του μηχανισμού της καπιταλιστικής αγοράς άφησε

ως η κυριάρχηση του κεφαλαίου επί της παραγωγικής διαδικασίας και συντελείται με όρους κυριαρχίας επί της εργασιακής διαδικασίας παραγωγής κάθε αξίας χρήσης, είναι εκείνο που ονομάζει ο Μαρξ «τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο»²⁷⁰.

Η τυπικότητά της συνίσταται στο γεγονός πως αφορά μόνο τους τυπικούς όρους υποταγής της εργασίας στον σκοπό αυτό-αξιοποίησης του κεφαλαίου χωρίς να συνεπάγεται άμεσα και κάποια μεταμόρφωσή της από το κεφάλαιο. Με άλλα λόγια, η εργασιακή διαδικασία συνεχίζει να περιλαμβάνει όλους εκείνους του παραγωγικούς όρους υπό τους οποίους πραγματοποιούνταν πριν την υποταγή της στο κεφάλαιο²⁷¹. Οι όροι εργασίας δεν επαναστατικοποιήθηκαν αλλά κυριαρχήθηκαν από τη μορφή του κεφαλαίου με την έννοια της τυπικής πραγματοποίησης της σχέσης κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας²⁷².

Είναι μόνο η δεύτερη μορφή της υπαγωγής, η πραγματική υπαγωγή εκείνη που συνεπάγεται μια πλήρη επανάσταση στους όρους εργασίας, την πλήρη μεταμόρφωση του υλικού περιεχομένου της παραγωγικής διαδικασίας κατ' εικόνα της μορφής του κεφαλαίου. Καθώς μια σφαίρα της καθημερινής ζωής ή ένας παραγωγικός κλάδος υπάγεται τυπικώς στο κεφάλαιο και μετατρέπεται σε εμπορευματοπαραγωγικό τομέα, λαμβάνει τον απαραίτητο μορφικό προσδιορισμό, κυριαρχείται από τη μορφή του κεφαλαίου και πλέον αποτελεί περιεχόμενο προσανατολισμένο στον σκοπό της μορφής, στην παραγωγή υπεραξίας. Η τυπικότητα της υπαγωγής συνιστά και προϋπόθεση της πραγματικής υπαγωγής²⁷³. Το κεφάλαιο εδώ δρα σαν το υποκείμενο εκείνο που διαμορφώνει το υλικό των διαδικασιών του, δίνοντάς ένα αντάξιο περιεχόμενο στη μορφή του εαυτού του. Πράγματι, το κεφάλαιο μεταμορφώνει και συνεχίζει να μεταμορφώνει κάθε παραγωγική διαδικασία²⁷⁴, καθώς αυτό συνιστά

τις παραδοσιακές μικροεπιχειρήσεις με δύο επιλογές: ή να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα ή να κλείσουν. Η ιστορία της υπαγωγής μπορεί να ειπωθεί έτσι ως μια ιστορία μετατροπής κάθε παραγωγικού κλάδου σε παραγωγικές διαδικασίες τοποθέτησης και αξιοποίησης κεφαλαίου και ακολούθως την κυριάρχηση της μισθωτής εργασίας στους κλάδους αυτούς. Για μια εκτενέστερη συζήτηση των παραπάνω βλ. Κ. Μαρξ 1983 [1863-4] σ. 111-122, Κ. Μαρξ 2016 [1867], σ. 422-431.

²⁷⁰ Κ. Μαρξ 1983 [1863-4], σ. 100.

²⁷¹ «Η απλά τυπική μετατροπή της εκμετάλλευσης χειρονακτικού τύπου σε καπιταλιστικού τύπου, όπου καταρχήν επομένως το τεχνολογικό προτσές παραμένει ακόμα το ίδιο, συνίσταται στην κατάργηση όλων αυτών των περιορισμών όπου μαζί αλλάζει και η σχέση της υπέρ - και υπόταξης» Κ. Μαρξ 1983 [1863-4], σ. 117.

²⁷² Κ. Μαρξ 1983 [1863-4], σ. 110.

²⁷³ Αυτ.

²⁷⁴ Η αστική τάξη δεν μπορεί να υπάρχει χωρίς να επαναστατικοποιεί ακατάπαυστα τα εργαλεία της παραγωγής, άρα τις σχέσεις παραγωγής, άρα το σύνολο των κοινωνικών όρων. Αυτό που διακρίνει την αστική περίοδο απ' όλες τις προηγούμενες είναι με λίγα λόγια η μονιμότητα της αστάθειας και της κίνησης.

προϋπόθεση για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, που με τη σειρά της αποτελεί τον αναγκαίο όρο άντλησης σχετικής υπεραξίας.

Κάθε παραγωγική διαδικασία προκειμένου να παραμένει ανταγωνιστική απέναντι στα λοιπά κεφάλαια που δραστηριοποιούνται σε έναν κλάδο θα πρέπει να βρίσκεται σε μια διαρκή διαδικασία αναμόρφωσης έτσι ώστε να είναι σε θέση να δημιουργεί τις αναγκαίες μάζες υπεραξίας για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου που προκαταβάλλεται στην παραγωγή. Εφόσον κάθε παραγωγικό πλεονέκτημα που αποκτάται από την εισαγωγή μιας τεχνολογικής ή άλλης παραγωγικής καινοτομίας είναι κάτι το παροδικό, μιας και σύντομα θα υιοθετηθεί από ανταγωνιστικά κεφάλαια, κάθε ατομικό κεφάλαιο ωθείται σε μια διαρκή επαναστατικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας προκειμένου να εξασφαλίσει πλεονεκτήματα έναντι των ανταγωνιστών του. Επίσης, κάθε νεοεισαχθείσα καινοτομία επί της παραγωγής δημιουργεί και αντίστοιχα νέους τομείς εκμετάλλευσης για το κεφάλαιο. Όλο και περισσότερα πεδία της καθημερινότητας υπάγονται τυπικώς και γίνονται πεδία παραγωγής αξίας.

Υπό αυτούς τους όρους μπορούμε να αντικρίσουμε την έννοια της υπαγωγής ως μια διαρκή ώθηση προς την εκτατική και εντατική μεγέθυνση του κόσμου του κεφαλαίου²⁷⁵, κάτι το οποίο συνεπάγεται και μια κίνηση υπαγωγής κάθε έκφανσης των κοινωνικών σχέσεων υπό το πρόσταγμα του κεφαλαίου. Εφόσον κάθε στιγμή της κοινωνικής αναπαραγωγής μπορεί να ειπωθεί και ως εν δυνάμει πεδίο παραγωγής εμπορευμάτων, άρα αξίας, άρα και υπεραξίας, το κεφάλαιο συνιστά έτσι πράγματι το υποκείμενο εκείνο που διαμορφώνει κάθε κοινωνικό πεδίο έτσι ώστε να αποτελέσει περιεχόμενο της δικής του μορφικής κίνησης, της αξιοποίησης και διεύρυνσης του

Ανάλογο συμπέρασμα σχετικά με την αδιάκοπη κίνηση της πραγματικής υπαγωγής εξάγει και ο P. Murray 2016.

²⁷⁵ Προς αποφυγή παρερμηνειών σχετικά με την ιστορική διαδοχή των δύο φάσεων της υπαγωγής, θεωρώ σημαντικό να σημειωθεί σε αυτό το σημείο πως τυπική και πραγματική υπαγωγή αποτελούν δύο ταυτόχρονες διαδικασίες που χαρακτηρίζουν το σύνολο της ιστορικής περιόδου του καπιταλισμού. Αν και όπως τόνισε ο Μαρξ η τυπική καθιέρωση της ταξικής σχέσης αποτελεί και το έδαφος, ή αλλιώς την προϋπόθεση για την ανάπτυξη της πραγματικής υπαγωγής, δεν θα πρέπει ωστόσο να θεωρήσουμε πως η τυπική υπαγωγή βρίσκει ένα ιστορικό τέλος πέραν του οποίου συντελείται μόνο η πραγματική υπαγωγή της εργασίας. Μπορούμε εύκολα να διαπιστώσουμε πως στην ιστορική πορεία επέκτασης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής όλο και περισσότερα πεδία υπάγονται στο κεφάλαιο και μετατρέπονται σε κλάδους παραγωγής εμπορευμάτων. Αυτή είναι μια διαδικασία που συνεχίζεται ακόμα και σήμερα. Μπορούμε επίσης να δούμε και την αντίστροφη πορεία: κάθε επανάσταση στους όρους παραγωγής που δημιουργεί η πορεία της πραγματικής υπαγωγής δημιουργεί και νέα πεδία τοποθέτησης κεφαλαίων, άρα και μέσο για την επέκταση του κεφαλαίου σε νέους παραγωγικούς κλάδους που υπάγονται τυπικά στο πρόσταγμα της κερδοφορίας.

εαυτού του. Πράγματι τότε μπορούμε να πούμε πως το κεφάλαιο δημιουργεί έναν κόσμο για τον εαυτό του.

3.2.3. Ο φετιχισμός του κεφαλαίου

Με τον όρο της υπαγωγής, τυπικής και πραγματικής, είδαμε πως το κεφάλαιο διεισδύει στις πραγματικές κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις, θέτοντάς τες υπό το πρόσταγμα του και εν συνεχεία μεταμορφώνοντάς κάθε υπαγμένη σχέση υπό τη διαρκή ώθηση να μεγεθύνει τον εαυτό του. Η πραγματικότητα της υπαγωγής ωστόσο εισάγει κι ένα ακόμα σημαντικό στοιχείο ως προς τη μορφή του κεφαλαίου και την αντιστροφή που πραγματοποιεί στις κοινωνικές σχέσεις κατά την κίνησή του. Με την υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, της εργασιακής διαδικασίας στη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου, συντελείται και η αντιστροφή του υποκειμένου της παραγωγής σε αντικείμενο.

Η αντιστροφή που πραγματοποιείται σε αυτό το σημείο μπορεί να κατανοηθεί από δύο απόψεις. Πρώτον, με την υπαγωγή της εργασιακής διαδικασίας στη διαδικασία αξιοποίησης κάθε παραγωγικός όρος της εργασιακής διαδικασίας μετατρέπεται σε απλό μέσο για την αξιοποίηση του κεφαλαίου. Στο παραπάνω συμπεριλαμβάνεται και η εργασία. Ενώ στην πραγματική παραγωγική διαδικασία²⁷⁶ οι εργάτες χρησιμοποιούν τα μέσα παραγωγής για να δημιουργήσουν αξίες χρήσεις, «στο προτσές αξιοποίησης είναι τα μέσα παραγωγής που χρησιμοποιούν τον εργάτη [...] Η αντικειμενοποιημένη εργασία γίνεται έτσι αυτό-αξιοποιούμενη αξία, κεφάλαιο, και σαν τέτοιο λειτουργεί»²⁷⁷. Η ζωντανή εργασία κυριαρχείται από τη νεκρή και αντικειμενοποιημένη παρελθούσα εργασία και μετατρέπεται σε όρο της αξιοποίησης του κεφαλαίου. Δεύτερον, καθότι υπαγμένη στο κεφάλαιο, κάθε παραγωγική δύναμη που αναπτύσσεται εντός της παραγωγικής διαδικασίας εμφανίζεται άμεσα ως παραγωγική δύναμη του κεφαλαίου. Οι μορφές της συνεργασίας, της κατάτμησης μιας εργασιακής διαδικασίας σε πολλές ή η συγχώνευση πολλών διαφορετικών εργασιών σε μια μεγάλης κλίμακας παραγωγή, με άλλα λόγια όλες εκείνες οι

²⁷⁶ Ως πραγματική παραγωγική διαδικασία εννοούμε εδώ αυτό που σημειώνει ο Μαρξ στην αρχή της επεξεργασίας της εργασιακής διαδικασίας. Εννοούμε δηλαδή την απλή επεξεργασία του υλικού από τη μεριά της εργασίας με σκοπό την μεταποίηση της ύλης σε μια μορφή χρήσιμη.

²⁷⁷ Κ. Marx 1983 [1863-4], σ. 57.

παραγωγικές δυνάμεις που αναπτύσσονται εντός της διαδικασίας παραγωγής, υπάγονται στην αλήθεια του κεφαλαίου και εμφανίζονται ως δικές του δυνάμεις. Όπως σημειώνει και ο Μαρξ: «με την είσοδό τους στην παραγωγή οι εργάτες έχουν ενσωματωθεί στο κεφάλαιο. Επειδή η κοινωνική παραγωγική δύναμη που αναπτύσσεται εντός της παραγωγής δεν αναπτύσσεται από τον εργάτη πριν η ίδια η εργασία του να ανήκει στο κεφάλαιο, εμφανίζεται ως παραγωγική δύναμη την οποία κατέχει εκ φύσεως το κεφάλαιο, ως εγγενής παραγωγική δύναμή του»²⁷⁸. Οι δε όροι της παραγωγικής διαδικασίας μετατρέπονται άμεσα σε κεφάλαιο, δηλαδή σε αντικειμενοποιημένη εργασία που αξιοποιείται και επαυξάνεται εντός της παραγωγής, συγχέονται ακολούθως ως αξίες με τα ίδια τα πράγματα και εμφανίζονται άμεσα σαν φυσικές ιδιότητες του κεφαλαίου. Εφόσον αντιπαράτιθενται στη ζωντανή εργασία και τη θέτουν υπό το πρόσταγμά τους εμφανίζονται απέναντι στον εργάτη «σαν φετίχ προικισμένα με ίδια θέληση και ίδια ψυχή».²⁷⁹ Το ζήτημα της πραγματικής υπαγωγής μας υποδεικνύει πως καθετί στον κόσμο του κεφαλαίου υπάγεται στο πνεύμα του και μορφοποιείται έτσι ώστε να αποτελέσει ένα περιεχόμενο επαρκές για το κεφάλαιο ως μορφή.

Με την πραγματική υπαγωγή ολοκληρώνεται και ο φετιχισμός του κεφαλαίου. Έχοντας σημειώσει κατά την επεξεργασία της έννοιας της υπαγωγής την αντιστροφή και διαστροφή που προκαλεί, τώρα μπορούμε να δούμε και την πραγματικότητα αυτού του διεστραμμένου κόσμου. Τα πάντα εμφανίζονται ως κεφάλαιο, «η δύναμη της εργασίας που συντηρεί αξία, φαίνεται σαν δύναμη αυτοδιατήρησης του κεφαλαίου, η δύναμη της εργασίας που δημιουργεί αξία, σαν αυτοαξιοποιούμενη δύναμη του κεφαλαίου, η αντικειμενοποιημένη εργασία σαν χρήστης της ζωντανής εργασίας»²⁸⁰. Εδώ δε δικαιώνεται και λαμβάνει και τον πλήρη της προσδιορισμό η έννοια του υποκειμένου που έχουμε προσδώσει στο κεφάλαιο. Και δικαιώνεται ακριβώς μέσω του ζητήματος της υπαγωγής. Εφόσον μέσω της υπαγωγής όλων των κοινωνικών διαδικασιών στον σκοπό του κεφαλαίου εκείνες διαμορφώνονται ώστε να αποτελέσουν ένα περιεχόμενο κατ' εικόνα του, μοιάζουν ως εάν να δημιουργήθηκαν από το ίδιο το κεφάλαιο. Με άλλα λόγια, το κεφάλαιο ενέχει μια ιδεατότητα που, από τη στιγμή που συνιστά μια φετιχοποιημένη κατηγορία, συγχέεται με την πραγματικότητα δημιουργώντας τη διαστρεβλωμένη εικόνα ενός

²⁷⁸ Κ. Marx 2016 [1867], σ. 305.

²⁷⁹ Κ. Marx 1983 1863-4, σ. 79.

²⁸⁰ Αυτ., σ. 102.

Δημιουργού. Όπως αντίστοιχα ο Hegel θεώρησε πως η ελεύθερη κίνηση της Ιδέας δημιουργεί την πραγματικότητα κι έθεσε εξ ολοκλήρου τον πραγματικό κόσμο στη λογική κίνηση του Πνεύματος, αντίστοιχα και στον κόσμο του κεφαλαίου, η υλική πραγματικότητα, οι πραγματικές κοινωνικές σχέσεις υπάγονται εξ ολοκλήρου στην αφηρημένη κίνηση του Κεφαλαίου. Αποτελούν πλέον έναν κόσμο δημιουργημένο από την κίνηση επέκτασης της αφηρημένης μορφής του κεφαλαίου. Εφόσον λοιπόν το κεφάλαιο διατείνεται ότι είναι, και όντας φετιχοποιημένο μοιάζει πραγματικά να είναι, ο δημιουργός των νεωτερικών κοινωνιών, αποτελεί καθεαυτό και διεαυτό το ιστορικό Υποκείμενο της καπιταλιστικής εποχής.

3.3. Ταυτόχρονη προϋπόθεση και αποτέλεσμα της συστηματικής διαλεκτικής του Κεφαλαίου: η ταξική σχέση

Υπό το πρίσμα που επεξεργάστηκε παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε πως η πραγματική υπαγωγή αποτελεί μια «κατηγορία έμφυτη στην έννοια του κεφαλαίου, που απαιτείται προκειμένου εκείνο να τελειοποιηθεί»²⁸¹, η οποία και προσήκει ακριβώς στο ανήσυχο πνεύμα του να μεταμορφώνει κάθε κοινωνική διαδικασία κατ' εικόνα του. Κι είναι ακριβώς έμφυτη στην έννοια του κεφαλαίου, καθώς ο καπιταλισμός αποτελεί ένα οργανικό σύστημα, μια συστηματική ολότητα σχέσεων. Το κεφάλαιο, όντας το υποκείμενο αυτού του συστήματος κινείται σε μια διαρκή διαδικασία συστηματικής αναπαραγωγής του εαυτού του όπου τίθενται επαρκώς όλες οι προϋποθέσεις της ύπαρξής του. Έχοντας λοιπόν αναπτύξει την ιδιότητα της μορφής του κεφαλαίου να αποτελεί μια άπειρη κίνηση επιστροφής στον εαυτό κατά την οποία και υπάγει τις κοινωνικές υλικές σχέσεις στον σκοπό της διαδικασίας κίνησής του, μπορούμε να αντικρίσουμε την πραγματικότητα του κεφαλαίου υπό μια συνολική οπτική. Εδώ θα αναπτύξουμε δύο σημεία: πρώτον την κίνηση του κεφαλαίου ως έναν κύκλο που κλείνει στον εαυτό του και εμπεριέχει τις πραγματικές κοινωνικές σχέσεις και δεύτερον τα ανυπέρβλητα όρια αυτής της κίνησης, όρια που αφήνουν το κεφάλαιο εκτεθειμένο σε μια σειρά εξωτερικών και απροσδιόριστων επιδράσεων.

²⁸¹ C. Arthur 2002, σ. 76.

3.3.1. Το κεφάλαιο ως Απόλυτο.

Η άπειρη κίνηση του κεφαλαίου που περιγράψαμε στο πρώτο μέρος του παρόντος κεφαλαίου, ορίστηκε ως μια διαδικασία άπειρης αυτό-επέκτασης της μορφής του που προκύπτει από την αξιοποίηση του εαυτού του ως αξία. Η διαδικασία αυτό-θεμελίωσης της κατηγορίας του κεφαλαίου, «ως αξία που παράγεται από αξία»²⁸² μας υποδεικνύει πως η κίνηση ωθείται από την διαρκή του ορμή να επεκτείνεται μέσω της άντλησης υπεραξίας. Η δε αυτή κίνηση θα πρέπει να βρίσκεται υπό μια διαρκή ανανέωση καθώς, όπως τονίστηκε προηγουμένως, είναι μόνον η κίνηση που εξασφαλίζει την αξιοποίηση του κεφαλαίου, την επέκτασή του, καθώς η στασιμότητα αντιθέτως συνεπάγεται απαξίωση, άρα και καταστροφή. Η σφαίρα της κυκλοφορίας όμως, εντός της οποίας κινείται αδιάκοπα και υπό τις διάφορες μορφές του το κεφάλαιο «δεν έχει μέσα της την αρχή της αυτό-ανανέωσης»²⁸³. Για να αντλήσει υπεραξία και να συνεχίσει να επεκτείνει τον εαυτό του θα πρέπει να κυριαρχήσει την σφαίρα της παραγωγής θέτοντάς την υπό το πρόσταγμά του.

Σε ένα παράθεμα των *Grundrisse* που αναφέραμε και στο κεφάλαιο της συστηματικής διαλεκτικής ο Μαρξ σημειώνει: «το οργανικό σύστημα μετατρέπεται σε ολότητα μέσω της υπαγωγής όλων των στοιχείων της κοινωνίας στον εαυτό του ή μέσω της δημιουργίας όσων λείπουν»²⁸⁴. Η υπαγωγή των κοινωνικών στοιχείων είναι το ζήτημα που μας ενδιαφέρει εδώ. Το κεφάλαιο κατά τη διαδικασία του γίνεσθαι ολότητα, έρχεται αντιμέτωπο με μια σειρά ιστορικών δεδομένων τα οποία και «υπάγει στον σκοπό του, κάτω από τις ιδιαίτερες αξιακές του μορφές»²⁸⁵. Η πλέον βασική ιστορική προϋπόθεση, ή καλύτερα συνθήκη ύπαρξης του κεφαλαίου, είναι η ταξική σχέση, η υπαγωγή δηλαδή του διπλά ελεύθερου εργάτη στο κεφάλαιο και η ακόλουθη μετατροπή της εργασίας σε μισθωτή εργασία. Όπως σημειώνει και ο R. Bellofiore: «το κεφάλαιο εσωτερικεύει στην παραγωγή την ανθρώπινη διαδικασία που είναι ικανή να μετατρέψει λιγότερη νεκρή εργασία σε περισσότερη νεκρή εργασία. Τότε πράγματι, το μόνο Άλλο της νεκρής εργασίας δεν μπορεί παρά να είναι η ζωντανή εργασία»²⁸⁶.

²⁸² R. Bellofiore 2009, σ. 181.

²⁸³ K. Marx 1990 [1857-8], σ. 185.

²⁸⁴ Αυτ., σ. 205.

²⁸⁵ C. Arthur 2002, σ. 74.

²⁸⁶ R. Bellofiore 2009, σ. 181.

Το κεφάλαιο βέβαια δεν μπορεί μόνο να αρκεστεί στην πραγματοποίηση της ταξικής σχέσης αλλά θα πρέπει ταυτόχρονα να εξασφαλίσει και τη συστηματική της αναπαραγωγή. Στο κεφάλαιο της απλής αναπαραγωγής συμπεραίνει ο Μαρξ: «ο χωρισμός μεταξύ του εργασιακού προϊόντος και της ίδιας της εργασίας, των αντικειμενικών εργασιακών όρων και της υποκειμενικής εργασιακής δύναμης, ήταν η πραγματικά δεδομένη βάση, η αφετηρία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγικής διαδικασίας. Αυτό όμως που ήταν αρχικά μόνο αφετηρία παράγεται διαρκώς εκ νέου και διαιωνίζεται ως ίδιο αποτέλεσμα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής με την απλή συνέχεια της διαδικασίας, την απλή αναπαραγωγή»²⁸⁷. Κατανοούμε λοιπόν πως η απλή συνέχιση της παραγωγής, ακόμα και στο ίδιο δεδομένο μέγεθος, όχι μόνο απαιτεί μια διευρυμένη ταξική σχέση ως προϋπόθεσή της, αλλά αναπαράγει αυτή την προϋπόθεση ως συστηματικό αποτέλεσμα της ίδιας της διαδικασίας της παραγωγής κεφαλαίου. Οι εργάτες στην παραγωγή λοιπόν δεν παράγουν μόνο τα προϊόντα ως αξίες, δηλαδή ως κεφάλαιο, αλλά αναπαράγουν και τον εαυτό τους ως μισθωτούς εργάτες. Η συνεχόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου, η διευρυμένη συσσώρευση αξίας, πραγματοποιείται λοιπόν μόνο μέσω της αντιπαράθεσης νεκρής παρελθούσας εργασίας με τη ζωντανή εργασία στην παραγωγική διαδικασία. Το προλεταριάτο είναι εκείνο που με την εργασία του ξαναζωντανεύει την αντικειμενοποιημένη νεκρή εργασία που βρίσκεται παγιωμένη στα μέσα παραγωγής προσθέτοντας επιπλέον νεοδημιουργητή αξία στο τελικό προϊόν. Η αξία που δημιουργείται βέβαια στη συνέχεια ανατροφοδοτεί την παραγωγή με νέα παραγωγικά μέσα που αντιπαράτίθενται εκ νέου απέναντι στη ζωντανή εργασία. Το άμεσο αποτέλεσμα της παραγωγικής διαδικασίας του κεφαλαίου είναι η αναπαραγωγή της θεμελιώδους προϋπόθεσης, η αναπαραγωγή του ίδιου του εαυτού του ως ταξική σχέση. Ο κύκλος αυτός είναι ατέρμονος και συνιστά την υλική συνθήκη αναπαραγωγής του κεφαλαίου.

Μπορούμε να συμπεράνουμε συνεπώς πως η ταξική σχέση αποτελεί την ιστορική προϋπόθεση και ταυτόχρονα το συστηματικό αποτέλεσμα της κίνησης του κεφαλαίου. Η παραπάνω διαδικασία αναπαραγωγής της ταξικής σχέσης μας υπενθυμίζει τον κύκλο τεθειμένου – προϋπόθεσης που σημειώσαμε στο κεφάλαιο της συστηματικής διαλεκτικής. Εδώ μπορούμε να παραθέσουμε και ένα σύντομο απόσπασμα από τα Grundrisse: «Το κεφάλαιο δεν έφτιαξε τον κόσμο από την αρχή,

²⁸⁷ Κ. Marx 2016 [1867], σ. 533.

αλλά βρήκε μια προηγούμενη παραγωγή και προϊόντα, πριν τα υποτάξει στη διαδικασία του. Από τη στιγμή που κινείται με αφετηρία τον εαυτό του, προϋποθέτει αδιάκοπα τον εαυτό του στις διάφορες μορφές του σαν καταναλώσιμο προϊόν, πρώτη ύλη και εργαλείο, για να αναπαράγεται ολοένα σ' αυτές τις μορφές. Αυτά εμφανίζονται πρώτα σαν όροι που το ίδιο έχει προϋποθέσει, κι ύστερα σαν αποτέλεσμά του. Στην αναπαραγωγή του παράγει και τους δικούς του όρους»²⁸⁸. Έχουμε λοιπόν πλέον μπροστά μας το κεφάλαιο σε όλο το εύρος της αλήθειας του. Ως υποκείμενο που διαμορφώνει κάθε έκφανση της κοινωνίας, μετατρέποντάς την σε οργανική ολότητα που υπάγεται στην αλήθεια του εαυτού του, μοιάζει ως εάν να κλείνει στον εαυτό του. Κάθε σημείο εκκίνησης είναι ταυτόχρονα και αποτέλεσμα. Μοιάζει ως εάν τίποτα να μην μπορεί να διαφύγει αυτής της απόλυτης κίνησης, καθώς καθετί το εξωτερικό της κίνησης υπάγεται στο εσωτερικό της και αποτελεί απλή στιγμή της αλήθειας της.

3.3.2. Τα όρια της συστηματικής διαλεκτικής

Σε αυτό το σημείο μπορούμε να δούμε την ομοιότητα αλλά και τις διαφορές με την απόλυτη Ιδέα του Χέγκελ. Όσο μπορούμε να υποστηρίξουμε όμως την ιδεατότητα αυτή του κόσμου του κεφαλαίου, ιδεατότητα που προκύπτει άμεσα από τη συστηματική διαλεκτική του κεφαλαίου αφενός και από το φетиχισμό της μορφής του αφετέρου, άλλο τόσο μπορούμε να δούμε τα όρια αυτής της διαλεκτικής. Όρια που προκύπτουν από τις ιστορικές συνθήκες εντός των οποίων το κεφάλαιο κινείται και αναπαράγεται. Κάθε εσωτερική αντίφαση που παρουσιάστηκε σε κάθε κατηγορία του συστήματος οδήγησε, μέσω της ορμής για το ξεπέρασμα της εν λόγω αντίφασης, στη θεμελίωσή της σε ανώτερες κατηγορίες όπου και η προαναφερθείσα αντίφαση φαινομενικά επιλύεται. Το ζήτημα εδώ ωστόσο είναι κατά πόσο οι αντιφάσεις αυτές των κατηγοριών του καπιταλιστικού συστήματος επιλύονται μέσω της μετάβασης σε ανώτερες κατηγορίες.

Είδαμε πως η εσωτερική αντίφαση της κατηγορίας του εμπορεύματος μας οδήγησε στη θεμελίωση του χρήματος ως αναγκαία συνθήκη ύπαρξής του. Έπειτα η αντίφαση της κατηγορίας του χρήματος μας οδήγησε στη θεμελίωση της κατηγορίας

²⁸⁸ Κ. Marx 1990 [1857-8], σ. 518.

του κεφαλαίου. Η μορφή του κεφαλαίου τώρα μοιάζει ως την κατηγορία εκείνη εντός της οποίας όλες οι αντιφάσεις της καπιταλιστικής κοινωνίας επιλύονται. Μοιάζει να έχει κάτι από το εγγελιανό Απόλυτο, καθώς το κεφάλαιο πράγματι μπορούμε να πούμε πως δημιουργεί έναν κόσμο για τον εαυτό του. Αλλά αυτή η έννοια της δημιουργίας δεν θα πρέπει να εννοηθεί ως δημιουργία από το μηδέν, ως εάν ο κόσμος του κεφαλαίου να κατασκευάζεται από το ίδιο χωρίς να προϋπάρχει ήδη έτοιμο ένα υλικό. Αντιθέτως το υλικό αυτό, οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, μορφοποιείται ώστε να αποτελέσει το επαρκές περιεχόμενο της μορφής του κεφαλαίου.

Το κεφάλαιο γίνεται έτσι Απόλυτο, υπό την έννοια πως το ίδιο θέτει τις προϋποθέσεις της ύπαρξής του, αλλά παρ' όλα αυτά δεν δύναται να μετατραπεί σε πραγματικό απόλυτο. Δεν μπορεί να υπερβεί τα εσωτερικά του όρια και να το αφομοιώσει πλήρως στην αλήθεια του εαυτού του. Όπως σημειώνει και ο Μαρξ, οι αντιφάσεις δεν επιλύονται αλλά όσο κινούμαστε σε ανώτερες κατηγορίες, λαμβάνουν τον απαραίτητο χώρο κίνησης²⁸⁹. Το κεφάλαιο τότε αντικρίζεται ως μια αυτοκινούμενη υπόσταση στο εσωτερικό του οποίο ενυπάρχουν όλες οι αντιφάσεις των σύγχρονων κοινωνιών. Η διαλεκτική ανάπτυξη του συστήματος λοιπόν φθάνει εδώ στα όριά της, όρια «που δεν έχουν να κάνουν μόνο με την ιστορική ανάδυση του ελεύθερου εργάτη. Έχουν επίσης να κάνουν με την “ανοικτότητα” της “κεφαλαιακής σχέσης” στην παραγωγή»²⁹⁰.

Μπορούμε να θεωρήσουμε τρία είδους όρια που αντίκεινται στην άπειρη κυκλική κίνηση του κεφαλαίου. Πρώτον, το κεφάλαιο έχει παρουσιαστεί ως μια διευρυνόμενη κίνηση εντός της οποίας όλες οι προϋποθέσεις του τίθενται από την ίδια του την κίνηση έτσι ώστε κάθε στάδιο να εξασφαλίζει την συστηματική του αναπαραγωγή. Μοιάζει λοιπόν να μην υπάρχει κανένα είδους όριο σε αυτήν την αναπαραγωγή. Στην πραγματικότητα όμως, το κεφάλαιο είναι εκτεθειμένο σε μια σειρά από απροσδιοριστίες οι οποίες και προκύπτουν εγγενώς από την ίδια του την αντιφατική κίνηση. Η πιο έντονη απροσδιοριστία είναι οι περιοδικές κρίσεις που αντιμετωπίζει. Όπως σημειώνει και ο Μαρξ στον 3ο τόμο: «Αυτός ο ιδιόμορφος φραγμός μαρτυράει τον περιορισμένο στον χρόνο και τον ιστορικό, παροδικό μόνο χαρακτήρα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Μαρτυράει ότι δεν αποτελεί απόλυτο τρόπο παραγωγής για την παραγωγή του πλούτου, ότι μάλλον σε μια ορισμένη βαθμίδα

²⁸⁹ Κ. Marx 2016 [1867], σ. 82.

²⁹⁰ R. Bellofiore 2018, σ. 511.

έρχεται σε σύγκρουση με την παραπέρα ανάπτυξή του»²⁹¹. Αν και το ντετερμινιστικό ύφος με το οποίο περιγράφεται εδώ η ιστορική παροδικότητα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής έχει σηκώσει μια σειρά από διαφωνίες, με δικαιολογημένο περιεχόμενο οι περισσότερες, αξίζει ωστόσο να κρατήσουμε ένα πολύ συγκεκριμένο σημείο.

Ο φραγμός της κρίσης πράγματι μας δείχνει πως ο καπιταλισμός δεν αποτελεί τον απόλυτο τρόπο παραγωγής. Όντας πραγματικός φραγμός που προκύπτει εγγενώς από την ίδια του την κίνηση, συνιστά και ανυπέρβλητο φραγμό στη διαδικασία του να παρουσιαστεί ως το Απόλυτο. Πράγματι τότε, η παροδικότητά του αποκαλύπτεται μέσω του εσωτερικού του φραγμού, μέσω της τάσης να δημιουργεί κρίσεις. Οι κρίσεις αυτές για τον Μαρξ, που μπορούν να εμφανιστούν υπό διάφορες μορφές δεν αποτελούν τυχαία γεγονότα που έρχονται εξωγενώς της κίνησης του κεφαλαίου, αντιθέτως αποτελούν εσωτερική στιγμή της αναπαραγωγής του. Το πλέον περίφημο φαινόμενο που αποτελεί και πηγή των καπιταλιστικών κρίσεων είναι η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους²⁹². Δεν θα επεκταθούμε εδώ στην πραγμάτευση των οικονομικών κύκλων και κρίσεων, καθώς κάτι τέτοιο αποτελεί από μόνο του μια ευρείας έκτασης μελέτη, θα αρκεστούμε μόνο να σημειώσουμε πως μια κρίση έρχεται αφενός να επιβεβαιώσει τις ανεπίλυτες αντιφάσεις στο εσωτερικό του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και αφετέρου αναδεικνύει με τον πλέον εμφανή τρόπο πως το κεφάλαιο μπορεί μεν να κλείνει στην κυκλικότητά του αλλά εκτίθεται ταυτόχρονα σε μια σειρά απροσδιοριστιών (όπως οι κρίσεις) που υπονομεύουν τον απόλυτο χαρακτήρα του.

Το δεύτερο σημείο που θέλω να τονίσω είναι τα δύο διαλεκτικά όρια που θέτουν και τον φραγμό στο «γίνεσθαι του κεφαλαίου σε απόλυτο [...] και αποτελούν και

²⁹¹ Κ. Marx 2013 [1894], σ. 306.

²⁹² Ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους βέβαια συνοδεύεται και από μια μεγάλη σειρά συζητήσεων και αντιρρήσεων ως προς την πραγματικότητα της ισχύος του. Η αντίρρηση στην πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους δεν προκύπτει από την ίδια την ανεπάρκεια του νόμου να εξηγήσει επαρκώς και σε πλήρες εύρος τα κρισιακά φαινόμενα του καπιταλιστικού συστήματος. Θεωρώ μεμονωμένα έχει επαρκή εμπειρική βάση αλλά δεν δύναται να εξαντλήσει την πολυπλοκότητα της κίνησης όλως των οικονομικών κατηγοριών και αρκείται να τις θέσει υπό έναν απόλυτο νόμο. Η αντίρρηση προέρχεται από την αδυναμία του νόμου να τεθεί ως εσωτερικό στοιχείο της κίνησης του κεφαλαίου. Κι αυτό διότι οι αντίρροπες δυνάμεις που περιγράφονται στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο προϋποθέτουν ένα ενεργό υποκείμενο να τις κινητοποιήσει επαρκώς και στις συγκεκριμένες περιόδους που προκύπτει ανάγκη. Προϋποθέτουν με άλλα λόγια το κράτος ως μορφή παρέμβασης στην πορεία της κεφαλαιακής συσσώρευσης. Ανάλογα δε με τη μορφή, το είδος και την ένταση της συσσώρευσης προκύπτει ως επακόλουθο και η ιδιαίτερη μορφή της εκάστοτε οικονομικής πολιτικής, ως πολιτική κινητοποίησης αντίρροπων τάσεων στην πτώση του καπιταλιστικού κέρδους. Για το παραπάνω βλ. και J. Hirsch 1993.

την κριτική πλευρά της διαλεκτικής παρουσίασης. Είναι τα δύο Άλλα τα οποία το κεφάλαιο αποτυγχάνει να τα θέσει ως αποκλειστικές πλευρές του εαυτού του. Το εξωτερικό του άλλο η φύση και το εσωτερικό του άλλο το προλεταριάτο»²⁹³. Το πρώτο όριο τίθεται από την καταστροφή της φύσης, το δεύτερο από την ταξική πάλη. Το πρώτο υπονομεύει την πλευρά της αξίας χρήσης, ως τον υλικό φορέα της αξίας, το δεύτερο υπονομεύει την ίδια την αξία, την ίδια την αλήθεια του κεφαλαίου. Πράγματι μπορούμε να δούμε, σε μια όλο και πιο διευρυμένη κλίμακα, την καταστροφή του περιβάλλοντος από την ορμή του κεφαλαίου να αξιοποιήσει τον εαυτό του. Εφόσον η μόνη αλήθεια της μορφής είναι η επέκταση του εαυτού της, δεν υπάρχει κανένας δισταγμός απέναντι σε καταστροφές που αναγκαστικά θα δημιουργηθούν στην πορεία της συσσώρευσης. Αυτές οι καταστροφές ωστόσο υπονομεύουν και την ίδια τη συνέχιση της αναπαραγωγής. Καθώς οι αξίες χρήσεις αποτελούν τους υλικούς φορείς της αξίας, η καταστροφή τους σημαίνει αυτόματα και την καταστροφή του υλικού κόσμου που δεσμεύει η αξία προκειμένου να υπάρχει.

Το δεύτερο όριο, το προλεταριάτο, αποτελεί το όριο που τέθηκε από το ίδιο το κεφάλαιο, καθώς αποτελεί καθαρά δική του δημιουργία. Η ταξική πάλη που συνεπάγεται η σχέση κεφαλαίου εργασίας, όσο και να κοπάζει σε διάφορες ιστορικές περιόδους, δεν δύναται να εξαλειφθεί πλήρως. Όντας οι εργάτες υποκείμενα με δικά τους συμφέροντα, με δικές τους επιθυμίες, δεν μπορούν να αφομοιωθούν πλήρως στην αλήθεια του κεφαλαίου και στον σκοπό της αξιοποίησης που επιβάλλει. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, ο σκοπός αυτός πρέπει να αναπαράγεται συστηματικά δια της βίας. Το ανεπίλυτο ωστόσο αυτής της αντίφασης, της ίδιας της ταξικής σχέσης, συνεπάγεται και την απροσδιόριστη έκβαση της κοινωνικής πάλης. Η διεύρυνση της πάλης στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων δημιουργεί τις απαραίτητες τάσεις για την καταστροφή των συνθηκών αναπαραγωγής της αξίας. Εφόσον το κεφάλαιο δεν μπορεί να υπάγει πλήρως στο εσωτερικό του τους δύο αντίθετους πόλους του, τη φύση και το προλεταριάτο, παραμένει ένα ημιτελές απόλυτο έτσι ώστε η αναπαραγωγή των συνθηκών της ύπαρξής του δεν συντελείται μέσω διαλεκτικών – λογικών επιλύσεων αλλά δια της βίας. Το εσωτερικό άλλο του κεφαλαίου, το προλεταριάτο και το εξωτερικό του άλλο, η φύση θα συνεχίσουν να αποτελούν τα ανυπέρβλητα όρια στην αέναη διαδικασία του κεφαλαίου να καταστεί ένα απόλυτο με εγγελιανούς όρους. Η ιστορία του κεφαλαίου είναι μια ιστορία βίας

²⁹³ C. Arthur 2002, σ. 77.

και καταστροφής, μια ιστορία υπαγωγής. Ο ορίζοντας της υπαγωγής και του φετιχισμού που την συνοδεύει φαίνεται από τα δύο παραπάνω όριά της. Η υπέρβαση του ορίζοντα θα σημάνει και την καταστροφή του.

Συμπεράσματα

Κλείνοντας την παραπάνω ανάλυση και μετά την παρουσίαση των κεντρικών κατηγοριών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, μπορούμε να εξάγουμε δύο κατευθύνσεις συμπερασμάτων. Η πρώτη αναφέρεται στην ίδια τη δυναμική κίνηση της μορφής του κεφαλαίου όπως αυτή παρουσιάστηκε στα κεφάλαια της συστηματικής διαλεκτικής, της θεωρίας της αξιακής μορφής και του φετιχιστικού χαρακτήρα αυτής της μορφής. Η δεύτερη αφορά την σκοπιά της ταξικής πάλης. Εδώ θα τεθούν κάποια ερωτήματα τα οποία και θεωρώ άκρως σημαντικά ως προς τις ανάγκες τόσο της εργατικής τάξης όσο και της σύγχρονης μαρξιστικής θεωρίας να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα που έχει δημιουργήσει η διαδικασία της καπιταλιστικής συσσώρευσης και οι δομικές κρίσεις αυτής της διαδικασίας..

Αρχικά όπως έχει ήδη αναφερθεί, η παρουσίαση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής από τον Μαρξ ακολουθεί τη μέθοδο της συστηματικής διαλεκτικής παρουσίασης. Πράγματι, στο κεφάλαιο 2.3, κατά την επεξεργασία της αξιακής μορφής, εκκινήσαμε από την απλή μορφή του εμπορεύματος ως άμεσο ανταλλάξιμο προϊόν. Η δυναμική κίνηση του εμπορεύματος, περνώντας από την αντίφαση μεταξύ αξίας και αξίας χρήσης, στον αναδιπλασιασμό του σε εμπόρευμα και χρήμα κατά τη διαδικασία της ανταλλαγής, θεμελίωσε την αξιακή μορφή του χρήματος ως αναγκαία μορφή εμφάνισης της καθολικής κατηγορίας της αξίας. Έπειτα, όπως δείξαμε στο κεφάλαιο 3.1, η εσωτερική αντίφαση του χρήματος μεταξύ της άπειρης ποιότητάς του και της πεπερασμένης του ποσότητας, οδήγησε στη θεμελίωση αυτής της αντίφασης στην άπειρη κίνηση της μορφής του κεφαλαίου. Όλες οι προϋποθέσεις αυτής της κίνησης τέθηκαν επαρκώς από την ίδια την κίνηση της μορφής της αξίας από την πλέον απλή μορφή της, εκείνη της ανταλλακτικής αξίας στην πλέον σύνθετη, εκείνης του κεφαλαίου

Από την παρουσίαση αυτή των βασικών σημείων της συστηματικής διαλεκτικής μεθόδου μπορούμε να εξάγουμε τρία συμπεράσματα σχετικά με τη μέθοδο του Μαρξ στο κεφάλαιο. Πρώτον, συμπεραίνουμε πως για τον Μαρξ το ζήτημα της μορφής εμφάνισης των κοινωνικών σχέσεων στον καπιταλισμό αποτέλεσε τον θεωρητικό πυρήνα της κριτικής του. Η αξιακή μορφή, από τη μορφή του εμπορεύματος μέχρι και το κεφάλαιο αποτελεί για τον Μαρξ την ειδική μορφή που λαμβάνουν οι κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις εντός του πεδίου κυριαρχίας του κεφαλαίου.

Συνιστά εκείνη την καθολικότητα που θέτει το σύνολο της κοινωνίας στην αλήθεια του εαυτού της και μέσω της διαλεκτικής κίνησής της κάθε ιστορικά συγκεκριμένη προϋπόθεση εμφανίζεται ταυτόχρονα σαν αποτέλεσμα της ίδιας της κίνησής της.

Δεύτερον, εφόσον η μορφή τίθεται στον πυρήνα, συμπεραίνουμε πως ο Μαρξ δεν θεώρησε κάποιο ήδη έτοιμο, προϋποτιθέμενο περιεχόμενο κατά την παρουσίαση της κατηγορίας του κεφαλαίου και των αξιακών μορφών του. Το συμπέρασμα αυτό μας ενδιαφέρει κατά κύριο λόγο ως προς την κατηγορία της αφηρημένης εργασίας. Αν όντως η εργασία δεν προϋποτίθεται ως περιεχόμενο της μορφικής κίνησης του εμπορεύματος ως αξία, καταρρέει και η κλασσική πρόσληψη της εργασιακής θεωρίας της αξίας η οποία και προσλάμβανε τον χρόνο αφηρημένης εργασίας σε μια ευθεία σύνδεση με την αξία των εμπορευμάτων. Η εργασία έτσι απέκτησε το χαρακτήρα μιας αμετακίνητης υπόστασης που ενσαρκώνεται στην αξία των εμπορευμάτων. Αντιθέτως, με την κίνηση της αξίας ως μια διαλεκτική κίνηση καθαρών μορφών δείξαμε πως η εργασία δεν αποτελεί το προϋποτιθέμενο περιεχόμενο των εμπορευμάτων αλλά λαμβάνει έναν τέτοιο χαρακτήρα από την ίδια την κίνηση της μορφής κατά τη συνολική διαδικασία της κυκλοφορίας της. Η εργασία έτσι τίθεται έτσι ως αφηρημένη στην πράξη λαμβάνοντας την απαραίτητη μορφοποίηση από την ίδια την κίνηση της μορφής της αξίας.

Τρίτον, η μορφική αυτή κίνηση που περιγράψαμε παραπάνω δημιουργεί και την εντύπωση μιας αυτό-κινούμενης υπόστασης, της αξίας που θέτει τις προϋποθέσεις της ως αυτό-κινούμενο υποκείμενο. Εδώ συνίσταται και η ιδεατότητα του κόσμου του κεφαλαίου. Η μορφή ως αυτό-θεμελιωμένη στον εαυτό της λαμβάνει το φетиχιστικό χαρακτήρα ενός δημιουργού, αντιστρέφοντας τη σχέση υποκειμένου-αντικειμένου. Το κεφάλαιο έτσι, ως η απόλυτη μορφή του καπιταλισμού κλείνει στον εαυτό του, αποτελεί την άπειρη κίνηση όπου τα πάντα αποτελούν απλές στιγμές της δικής του κίνησης. Κάθε στάδιο της κοινωνικής αναπαραγωγής είναι ένα ιδιαίτερο στάδιο του κεφαλαίου. Εδώ όμως συνίσταται τόσο η υλικότητα του ιδεατού αυτού κόσμου όσο και το όριο της διαλεκτικής του. Η συστηματική διαλεκτική του κεφαλαίου είναι μια διαλεκτική καθαρών μορφών, κενών κάθε προϋποτιθέμενου περιεχομένου. Αυτό δε σημαίνει ωστόσο πως δεν λαμβάνουν κάποιο περιεχόμενο, καθώς κάτι τέτοιο θα σήμαινε πως αποτελούν απλές νοητικές αφαιρέσεις. Η πραγματικότητα του κεφαλαίου συνίσταται στην υπαγωγή του περιεχομένου στην αλήθεια του και στη μορφοποίηση αυτού του περιεχομένου κατ'εικόνα του εαυτού του. Αυτό το περιεχόμενο είναι οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και αναπαραγωγής.

Υπό την κυριαρχία της μορφής της αξίας οι σχέσεις αυτές μετατρέπονται σε ταξικές σχέσεις εκμετάλλευσης προσανατολισμένες στην παραγωγής αξίας και υπεραξίας, κατά το δυνατόν σε ολόκληρο το εύρος τους, σε κάθε δηλαδή κοινωνικό πεδίο.

Συνοψίζοντας τα συμπεράσματα που προσπάθησα να εξάγω από την παραπάνω εργασία, θα επιχειρήσω στην συνέχεια να θέσω κάποια ερωτήματα που συνεπάγονται μιας τέτοιας ανάγνωσης του μαρξικού έργου. Είδαμε πως η αξία αποτελεί μια αυτοκινούμενη υπόσταση, η κίνηση της οποίας παρομοιάζεται με την κίνηση αυτοθεμελίωσης του εγγελιανού Απόλυτου, όπου καθετί στο διάβα του τίθεται στην αλήθεια του εαυτού του. Κάθε υλικό κοινωνικό περιεχόμενο έτσι τίθεται στην αλήθεια της μορφής, μορφοποιείται ώστε να αποτελέσει επαρκές περιεχόμενο για την ίδια. Αν πράγματι η κίνηση του κεφαλαίου είναι μια κίνηση τέτοιας δυναμικής, τι μας υποδεικνύει τότε ως προς τη μορφή και το περιεχόμενο των ταξικών σχέσεων και ακολούθως της ταξικής πάλης;

Για να προσπαθήσω να θέσω το παραπάνω ερώτημα λίγο πιο ξεκάθαρα θα αναφερθώ εν συντομία στο κομμάτι εκείνο της ιστορίας από το οποίο άντλησα μια σειρά επιχειρημάτων αλλά και που υποδεικνύει, ακόμη πιο σημαντικά, την ανάγκη επανεξέτασης μιας σειράς από τα επιχειρήματα που χρησιμοποίησε ο Μαρξ και συνολικά μια ανάγκη επαναθεμελίωσης του μαρξισμού στα σύγχρονα δεδομένα. Η ιστορία της νέας ανάγνωσης του Μαρξ (*New Marx Reading*) και της θεωρίας της αξιακής μορφής (*Value Form Theory*) ξεκινάει τη δεκαετία του 1960 στη Γερμανία και επεκτείνεται στην Ιταλία λίγα χρόνια αργότερα. Δεν θεωρώ τυχαία τη χρονολογία της εμφάνισης αυτών των θεωριών. Πρόκειται για μια δεκαετία εργατικών (και όχι μόνο) εξεγέρσεων το τέλος της οποίας σηματοδότησε ίσως και την αφετηρία μιας μακροχρόνιας κρίσης του κεφαλαίου και ταυτόχρονα έναν φραγμό στα παραδοσιακά εργατικά αιτήματα. Κεντρικά σημεία των παραπάνω θεωρητικών ρευμάτων αποτέλεσαν το ζήτημα της αξιακής μορφής και η υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Προσπάθησα στην παρούσα εργασία να παρουσιάσω μερικά από τα κεντρικά επιχειρήματα μιας τέτοιας ανάγνωσης του Μαρξ. Όπως όμως ανέφερα και στο 2^ο κεφάλαιο, κατά την επεξεργασία της αφηρημένης εργασίας, η επιλογή μιας θεωρητικής θέσης δεν εξαντλείται απλώς στην ανάλυση ενός επιχειρήματος αλλά προεκτείνεται και ως προς το ζήτημα της πολιτικής θέσης που λαμβάνει. Τα επιχειρήματα τόσο της *New Marx Reading* όσο και της *Value form theory* δεν φέρουν στο προσκήνιο απλώς μια νέα κατανόηση του μαρξικού έργου, αλλά επιφέρουν και

μια ρήξη με την κλασσική πρόσληψη της ταξικής πάλης, όπως αυτή αναπτύχθηκε από τον ορθόδοξο μαρξισμό του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα.

Επί της ουσίας, τα αιτήματα της οργανωμένης εργατικής τάξης του προηγούμενου αιώνα δεν αφορούσαν στην πραγματικότητα μια ολοκληρωτική ρήξη με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αλλά αποσκοπούσαν στην αναγνώριση²⁹⁴ της εργατικής τάξης εντός της κεφαλαιακής σχέσης. Το προλεταριάτο αποτέλεσε για αυτές τις θεωρίες το υποκείμενο της επανάστασης, ενώ οι αναλύσεις του καπιταλισμού συντελούνταν με αφετηρία και τέλος την ίδια την εργατική τάξη και την πάλη της εντός του καπιταλισμού. Κεντρική κατηγορία του καπιταλισμού αποτέλεσε η υπεραξία που παράγεται εντός της παραγωγικής διαδικασίας και το αίτημα της ταξικής πάλης τοποθετούνταν γύρω από τη διανομή αυτής της υπεραξίας. Το πολιτικό επιχείρημα των παραπάνω θεωριών συνίστατο στην πρόσληψη της εργατικής τάξης ως παραγωγού του πλούτου των κοινωνιών, με την αστική τάξη να αποτελεί απλώς τον σφετεριστή αυτού του πλούτου. Η τάξη των κεφαλαιοκρατών ήταν απλώς η παρασιτική τάξη που με την κατάληψη των μέσων παραγωγής από τους εργάτες θα καταργούνταν και η άντληση της υπεραξίας από την αστική τάξη.

Είναι αδύνατον στον στενό ορίζοντα αυτού του μαρξισμού να τεθεί επαρκώς το ζήτημα της αξιακής μορφής, ως συγκροτητικής αρχής των σύγχρονων κοινωνικών σχέσεων και του φετιχισμού που απορρέει από αυτήν. Οπότε είτε μιλούσαμε για ρεφορμιστικά προγράμματα, από την άποψη της εξασφάλισης ενός μεγαλύτερου μεριδίου της υπεραξίας για τους εργάτες, είτε για επαναστατικά προγράμματα, από την άποψη της κατάληψης των μέσων παραγωγής και της παραγωγής υπεραξίας από τους εργάτες για τους εργάτες, το πρόβλημα παραμένει. Ο ορίζοντάς του συνίσταται ακριβώς στον ίδιο τον προγραμματισμό σαν μορφή της ταξικής πάλης. Μπόρεσε να λάβει μια κάποια πραγματική κίνηση μόνο κατά την περίοδο που η εργατική τάξη ήταν πράγματι συγκροτημένη στους χώρους παραγωγής και όπου η υπαγωγή της εντός της σχέσης του κεφαλαίου δεν είχε επεκταθεί στο βαθμό που βρίσκεται σήμερα. Ο προγραμματισμός αυτός έληξε και επίσημα μετά τη δεκαετία του 1970.

Το παραπάνω μας υποδεικνύεται μέσω της διαδικασίας της υπαγωγής, όπως αναπτύχθηκε στο 3^ο κεφάλαιο της εργασίας. Η πραγματική υπαγωγή της εργασίας δημιουργεί μια σειρά ποιοτικών μεταβολών που μετασχηματίζουν πλήρως την ταξική διάρθρωση όχι μόνο εντός των καθεαυτών χώρων παραγωγής αλλά και στο σύνολο

²⁹⁴ M. Rasmussen Bolt & D. Routhier 2019.

της κοινωνίας γενικά. Το συμπέρασμα που εξήχθη σε αυτό το σημείο ήταν πως κάθε έκφανση της κοινωνικής αναπαραγωγής μετατρέπεται άμεσα σε όρο αξιοποίησης του κεφαλαίου και σε στάδιο της δικής του αναπαραγωγής. Είναι αυτό που εννοούσε ο Τρόντι όταν μίλαγε για κοινωνικό εργοστάσιο²⁹⁵ ή ο Νέγκρι όταν αναφερόταν στην ανάδυση του κοινωνικού εργάτη²⁹⁶.

Στο παραπάνω συνηγορούν και μια σειρά νέων δεδομένων του σύγχρονου καπιταλισμού, δεδομένα που δεν έχουν αναλυθεί σε επαρκή βαθμό από την κλασσική μαρξιστική οπτική. Οι κρίσεις του κεφαλαίου των τελευταίων 50 ετών, με ενδεικτικές εκείνες της δεκαετίας του 1970 και του 2007-8 αλλάζουν πλήρως το σκηνικό τόσο από την άποψη των συνθηκών αναπαραγωγής του κεφαλαίου όσο και από την άποψη της ταξικής σύνθεσης που μετασχηματίζεται από κρίσεις τέτοιας έντασης. Ζητήματα όπως εκείνα της πλήρους σύγχυσης μεταξύ παραγωγικής διαδικασίας και διαδικασίας κυκλοφορίας, η συστηματική παραγωγή περίσσιου για τις ανάγκες του κεφαλαίου πληθυσμού (που συνοδεύεται από μια συνεχόμενη απαξίωση της εργατικής δύναμης), οι νέες συνθήκες αναπαραγωγής εντός της παραγωγής και η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας (ελαστικές συνθήκες απασχόλησης, διαμόρφωση του σύγχρονου προκαριάτου κλπ) δημιουργούν την ανάγκη μιας επαναθεμελίωσης του μαρξισμού στα νέα αυτά δεδομένα. Στην παραπάνω εργασία προσπαθήσαμε να αναδείξουμε μια σειρά τέτοιων ζητημάτων, χωρίς βέβαια να μπορέσω σε καμία περίπτωση να εξαντλήσω το περιεχόμενό τους. Ενδεικτικά αναφέρω την κρίση στη χρηματική θεωρία του Μαρξ με την αποσύνδεση του χρήματος από ένα καθορισμένο, παραγμένο από εργασία, εμπόρευμα. Η επικράτηση της τραπεζικής πίστης ως εγγύηση της αξίας του νομίσματος (συνδυαστικά με την επέκταση της πίστης σε αδιανόητα για την εποχή του Μαρξ δεδομένα) δημιουργεί την ανάγκη μιας νέας επεξεργασίας των συνθηκών και δεδομένων της κυκλοφορίας του χρηματικού κεφαλαίου καθώς και των επιπτώσεων που δημιουργεί στο σύνολο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.

Η επέκταση συνεπώς του κεφαλαίου σε νέα πεδία, τα νέα δεδομένα που δημιουργεί μια τέτοια διαδικασία καθώς και η συνεχόμενη κρίση του κεφαλαίου σε κάθε στάδιο της κυκλοφορίας του μας υποδεικνύει πλέον πως είναι ανάγκη ενός νέου κύκλου συζητήσεων, θεωρητικών και όχι μόνο, όσον αφορά τη ριζοσπαστική θεωρία. Εδώ συνηγορούν δύο ακόμα σημεία: πρώτον, η αναγνώριση ενός νέου ορίου που έχει

²⁹⁵ M. Tronti 2019 [1971].

²⁹⁶ A. Negri 1983 [1979].

τεθεί ως προς την αναπαραγωγή της εργατικής τάξης. Λαμβάνοντας ως δεδομένο την κατάρρευση του μεταπολεμικού κοινωνικού κράτους καθώς και την αποδυνάμωση της διαπραγματευτικής ισχύος της ίδιας της τάξης, τίθενται πλέον νέοι όροι στις συνθήκες αναπαραγωγής της. Βλέπουμε πλέον μια συστηματική παραγωγή περίσσιου για τις ανάγκες του καπιταλισμού πληθυσμού. Πληθυσμούς που πλέον δεν μπορούν να απορροφηθούν στις ανάγκες του κεφαλαίου και συστηματικά βρίσκονται εκτός των όρων της κοινωνικής αναπαραγωγής. Δεύτερον, τα νέα δεδομένα των συνθηκών παραγωγής και κυκλοφορίας έχουν επιφέρει μια διάλυση της εργατικής ταυτότητας, της κεντρικής φιγούρας των επαναστατικών διαδικασιών των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Τα παραπάνω τρία δεδομένα (συνεχής κρίση στην συσσώρευση του κεφαλαίου, όριο της κοινωνικής αναπαραγωγής του πληθυσμού, πραγματική υπαγωγή και διάλυση εργατικής ταυτότητας) θα πρέπει να ληφθούν υπόψη και να αναλυθούν επαρκώς.

Βιβλιογραφία

- Arthur, Christopher J. 1986, *The dialectics of labour: Marx and his relation to Hegel*, Oxford: Basil Blackwell
- 1979, «Dialectic of the Value-Form», στο *Value: The representation of labor in capitalism*, επιμ. D. Elson, Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press
- 1993 «Hegel's Logic and Marx's Capital», στο *Marx's Method in Capital – A Reexamination*, επιμ. F. Moseley, Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press
- 2002, *The new dialectics and Marx's Capital*, Leiden: Brill
- 2004, «Money and the form of value», στο *The constitution of capital: Essays on Volume I of Marx's 'Capital'*, επιμ. R. Bellofiore, N. Taylor, Basing stoke: Palgrave Macmillan
- 2009, «The Possessive Spirit of Capital», στο *Re-reading Marx: New Perspectives after the Critical Edition*, επιμ. R. Bellofiore, R. Fineschi, Basingstone: Palgrave Macmillan
- 2014, «Marx, Hegel and the value form», στο *Historical Materialism Book Series vol. 46: Marx's Capital and Hegel's Logic*, επιμ. F. Moseley, T. Smith, Leiden: Brill
- Backhaus, Hans Georg 1980, *On the dialectics of value form*, Thesis Eleven vol. 1, n.1, p. 99-120
- Bellofiore, Riccardo 2009, «A ghost turning into a vampire: the concept of capital and living labour», στο *Re-reading Marx: new perspectives after the critical edition*, επιμ. R. Bellofiore, R. Fineschi, Basingstone: Palgrave Macmillan
- 2014, «Lost in translation: once again on the Marx-Hegel connection», στο *Historical Materialism Book Series vol. 46: Marx's Capital and Hegel's Logic*, επιμ. F. Moseley, T. Smith, Leiden: Brill
- 2018, *The Adventures of Vergesellschaftung*, Consecutio Rerum, anno III, numero 5
- Camatte, J. 1998, *Capital and Community: the results of the immediate process of production and the economic works of Marx*, London: Unpopular Books
- Colletti, Lucio 1973, *Marxism and Hegel*, London: Verso
- Ehrbar, Hans 2010, *Glossary to Marx's Capital and Other Economic Writings*, στο <http://www.econ.utah.edu/ehrbar/glossary.pdf>

Fineschi, Roberto 2009, «Dialectic of the Commodity and Its Exposition: The German Debate in the 1970s - A Personal Survey», στο *Re-Reading Marx: New perspectives after the critical edition*, επιμ. R. Bellofiore and R. Fineschi, London: Palgrave Macmillan

——— 2014, «On Hegel's methodological legacy in Marx», στο *Historical Materialism Book Series vol. 46: Marx's Capital and Hegel's Logic*, επιμ. F. Moseley and T. Smith, Leiden: Brill

Hanzel, Igor 2014, «The circular course of our representation: Schein, Grund and Erscheinung in Marx's economic works», στο *Historical Materialism Book Series vol. 46: Marx's Capital and Hegel's Logic*, επιμ. F. Moseley, T. Smith, Leiden: Brill

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 2013 [1830], *Η επιστήμη της Λογικής (από την εγκυκλοπαίδεια των φιλοσοφικών επιστημών, §§ 1-244)*, μτφρ. Γ. Τζαβάρας, Αθήνα: Δωδώνη

——— 1998 [1812-16], *Επιστήμη της Λογικής, Πρώτος τόμος – Δεύτερο βιβλίο, Η διδασκαλία περί της Ουσίας*, μτφρ. Δ. Τζωρτζόπουλος, Αθήνα: Δωδώνη

——— 2012 [1821], *Φιλοσοφία του Δικαίου*, μτφρ. Σ. Γιακουμής, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη

——— 2013 [1812-16], *Επιστήμη της Λογικής, Πρώτος τόμος – Πρώτο μέρος, Η διδασκαλία περί του Είναί*, μτφρ. Δ. Τζωρτζόπουλος, επιμ. Ν. Μπλαζουδάκης, Αθήνα: Νόηση

Heinrich, Michael 2007, «Invaders from Marx. Για τη χρήση της μαρξιστικής θεωρίας και τις δυσκολίες μιας σύγχρονης ανάγνωσης», *Θέσεις*, τχ. 98, Ιανουάριος - Μάρτιος 2007

——— 2009, «Reconstruction or Deconstruction? Methodological Controversies about Value and Capital, and New Insights from the Critical Edition» στο *Re-Reading Marx: New perspectives after the critical edition*, επιμ. R. Bellofiore, R. Fineschi, London: Palgrave Macmillan

Hirsch, Joachim 1993, «Φορντισμός και μεταφορντισμός: η παρούσα κοινωνική κρίση και οι συνέπειές της», στο *Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή, μια μαρξιστική συζήτηση για το μεταφορντιστικό κράτος*, μτφρ. Γ. Αντωνίου, επιμ. W. Bonefeld, J. Holloway, Αθήνα: Εξάντας

Marx, Karl 1987 [1872], *Das Kapital, Kritik der Politischen Ökonomie*, Erster Band, Frankfurt: MEGA

- 1987 [1858], «Urtext», στο *MECW* 29, Frankfurt: MEGA
- 1970 [1843], *Critique of Hegel's Philosophy of Right*, μτφρ. Annette Jolin and Joseph O'Malley, επιμ. Joseph O'Malley, Cambridge: Cambridge University Press.
- 1978 [1843], *Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου*, μτφρ. Μ. Λυκούδης, Αθήνα: Παπαζήση
- 1982 [1861-3], *Θεωρίες για την Υπεραξία, μέρος δεύτερο*, μτφρ. Π. Μαυρομάτης, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- 1983 [1863-4], *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής*, μτφρ. Ε. Μιγάδη, Αθήνα: Α/συνέχεια
- 1990 [1857-8], *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, τόμος 1^{ος}*, μτφρ. Δ. Λιβάρης, επιμ. Λ. Αξελός, Αθήνα: Στοχαστής
- 1990 [1857-8], *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, τόμος 2^{ος}*, μτφρ. Δ. Λιβάρης, επιμ. Λ. Αξελός, Αθήνα: Στοχαστής
- 1990 [1857-8], *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, τόμος 3^{ος}*, μτφρ. Δ. Λιβάρης, επιμ. Λ. Αξελός, Αθήνα: Στοχαστής,
- 2008 [1858-9], *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, Αθήνα: Εργατική πάλη
- 2013 [1885], *Το Κεφάλαιο, 2^{ος} τόμος*, μτφρ. Π. Μαυρομάτης, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- 2013 [1894], *Το Κεφάλαιο, 3^{ος} τόμος*, μτφρ. Π. Μαυρομάτης, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- 2014 [1843], «Κριτική στην εγγελιανή φιλοσοφία του δικαίου», στο *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, Αθήνα: ΚΨΜ
- 2014 [1844α], «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα», στο *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, Αθήνα: ΚΨΜ
- 2014 [1844β], «Για το εβραϊκό ζήτημα», στο *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, Αθήνα: ΚΨΜ
- 2014 [1844γ], «Αποσπάσματα από το βιβλίο του James Mill *Elements D' Economie Politique*», στο *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, Αθήνα: ΚΨΜ
- 2016 [1867], *Το Κεφάλαιο, 1^{ος} τόμος*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, επιμ. Θ. Γκιούρας, Θ. Νουτσόπουλος, Αθήνα: ΚΨΜ
- Marx, Carl and Engels, Friedrich 1975, *Selected Correspondence*, Moscow: Progress Publishers

- 1975, *Αλληλογραφία 1861-1869*, μτφρ. Λ. Αποστόλου, Αθήνα: Μπάυρον
- Mattick, Paul Jr. 1993, «Marx's Dialectic», στο *Marx's Method in Capital – A Reexamination*, επιμ. F. Moseley, Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press
- Meszaros, Istvan 2016 [1969], *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, μτφρ. Ε. Κωνσταντέλου, Αθήνα: Κουκίδα
- Murray, Patrick 1993, «The necessity of money: how Hegel helped Marx to surpass Ricardo's value theory», στο *Marx's Method in Capital Marx's Method in Capital – A Reexamination*, επιμ. F. Moseley, Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press
- 2000, «Marx's truly social labour theory of value: abstract labour in Marxian value theory», στο *Historical materialism book series vol. 6: Between Equal Rights*, επιμ. C. Meeville, Leiden: Brill
- 2014, «The secret of Capital's self-valorisation laid bare», στο *Historical Materialism Book Series vol. 46: Marx's Capital and Hegel's Logic*, επιμ. F. Moseley, T. Smith, Leiden: Brill
- 2016, *The Mismeasure of Wealth: Essays on Marx and Social Form*, Leiden: Brill
- Lukacs, Georg 2006 [1923], *Η πραγμοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου*, μτφρ. Κ. Καβουλάκος, επιμ. Σ. Βιρβιδάκης, Αθήνα: Εκκρεμές
- Negri, Antonio, *Από τον εργάτη μάζα στον κοινωνικό εργάτη*, μτφρ. Χ. Νάσιος, επιμ. Γ. Καραμπελιάς, Αθήνα: Κομμούνια
- Postone, Moishe 2008, «History and the Critique of Capitalism», μτφρ. Γ. Σακελλαρίδης, *Cahiers Parisiens/Parisian Notebooks*, Vol. 4
- Rasmussen, Mikkel Bolt & Routhier, Dominique 2019, «Critical Theory as Radical Crisis Theory: Kurz, Krisis, and Exit! on Value Theory, the Crisis, and the Breakdown of Capitalism», στο *Rethinking Marxism 31:2*, Taylor and Francis Group
- Reichelt, Helmut 2005, «Social reality as appearance: Notes on Marx's conception of reality», στο *Human Dignity: Social autonomy and the critique of capitalism*, επιμ. W. Bonefeld, K. Psychopedis, New York: Ashgate Publishing
- 1995, «Why did Marx conceal his dialectical method» στο *Open Marxism*, vol.3, επιμ. W. Bonefeld, London: Pluto Press
- Reuten, Geert, 1993, «The difficult labor of a theory of social value: Metaphors and systematic dialectics at the beginning of Marx's Capital», στο *Marx's Method in*

- Capital – A Reexamination*, επιμ. F. Moseley, Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press
- 2014, «An outline of the systematical-dialectical method: scientific and political significance», στο *Historical Materialism Book Series vol. 46: Marx's Capital and Hegel's Logic*, επιμ. F. Moseley T. Smith, Leiden: Brill
- Ricardo, David 2002 [1817], *Αρχές της πολιτικής οικονομίας και φορολογίας*, μτφρ. Ν. Σταματάκης, Αθήνα: Παπαζήσης
- Rosdolsky, Roman 1992 [1977], *The making of Marx's Capital*, London: Pluto Press
- Rubin, Il'ic Issak 2015 [1920], *Μελέτες για τη θεωρία του χρήματος στον Μαρξ*, μτφρ. Δ. Δημούλης, Τ. Κυπρινίδης, Αθήνα: Εκτός Γραμμής
- 1972 [1928], *Essays on Marx's theory of value*, μτφρ. από 3rd ed. 1928, Detroit: Black and Red.
- Screpanti, Ernesto and Zamagni, Stefano 2005, *An outline of the history of economic thought*, London: Oxford University Press
- Smith, Tony 1990, *The logic of Marx's Capital: Replies to Hegelian Criticisms*, Albany, NY: State University of New York Press
- 1993, «Marx's Capital and Hegelian Dialectical Logic», στο *Marx's Method in Capital – A Reexamination*, επιμ. F. Moseley, Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press
- 2014, «Hegel, Marx and the comprehension of capitalism», στο *Historical Materialism Book Series vol. 46: Marx's Capital and Hegel's Logic*, επιμ. F. Moseley T. Smith, Leiden: Brill
- Tronti, Mario 2019 [1971], *Workers and Capital*, μτφρ. D. Broder, London: Verso
- Γκιούρας, Θανάσης, «Το κεφάλαιο και το φετίχ του», στο *Τετράδια Μαρξισμού*, τχ. 5, χειμώνας 2017-2018, Αθήνα: ΚΨΜ